HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 12.

Helynévtörténeti Tanulmányok

12.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István
Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2016

A Magyar Névarchívum Kiadványai 42.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2016
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2016

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

KENYHERCZ RÓBERT: A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai 7
SZŐKE MELINDA: A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről 45
KOVÁCS ÉVA: A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól 59
MOZGA EVELIN: A Tihanyi összeírás jövevényszemélyneveinek vizsgálata 69
HOFFMANN ISTVÁN: A *Szentmárton* településnevek 81
BÖLCSKEI ANDREA: Az egyház birtokosi szerepkörét tükröző középkori angol helységnevek típusai 101
KATONA CSILLA: A kétnyíltszótagos tendencia a magyarban 115

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei 153

Kenyhercz Róbert

A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai*

1. A középkori oklevelek átírási gyakorlata

1. A középkori oklevelek adatait felhasználó nyelvtörténeti kutatások egyik adottsága, hogy az oklevelek jelentős része nem eredetiben, hanem valamilyen másolatban maradt ránk. Ezt a körülményt a nyelvtudomány — amennyiben a forráskiadások lehetővé tették — mindenkor figyelembe is vette. A másolat hitelessége, az eredeti irat és a másolat keletkezése között eltelt idő, sőt önmagában már a másolás ténye is jellemzően mindig nagy hangsúlyt kapott a hangtörténeti és szótörténeti vizsgálatok érveléseiben. Mostani dolgozatomban arra szeretnék példákat bemutatni, hogy mindezek mellett olykor termékeny szemponttá válhat az átírás helyének a figyelembevétele is.

Az átírás helyének és — majd mint látjuk — egyéb körülményeinek a filológiai jelentősége Szepes vármegye középkori okleveleinek név- és nyelvtörténeti feldolgozása során merült fel bennem. Ennek megfelelően a kérdés itteni tárgyalásakor is szepesi vonatkozású okleveleket fogok bemutatni. A dolgozatban példaként előkerülő nevek esetében ezért külön nem jelölöm, hogy melyik vármegyéből valók, mert minden adatom Szepesben lévő helyekhez kapcsolódik. Ahhoz azonban, hogy az oklevélátiratok kapcsán elvégzett elemzéseimet alá tudjam támasztani, lényegesnek tartom általánosságban is áttekinteni a középkori oklevelek átírási gyakorlatának azon jellegzetességeit, amelyek a nyelvtörténeti vizsgálatok nézőpontjából is jelentőséggel bírnak.

2. Egy oklevél másolata lehet *egyszerű* vagy *hiteles másolat.* A hiteles másolatot az különbözteti meg az egyszerűtől, hogy annak készítője szavatolta a lemásolt oklevél jogi hitelét. A hiteles másolat készítésének a középkori magyar királyságban a 13. századtól kezdődően a leggyakoribb módozata az *átírás* volt. Ez azt jelenti, hogy a másolt oklevél szövegét, az ún. *átirat*-ot belefoglalták egy másik oklevél, az ún. *átíró oklevél* szövegébe. Ez nagyon gyakran az adott dokumentum teljes, szó szerinti átírását jelentette, aminek hangsúlyozására az átírt részt megelőzően az átíró oklevélben általában a *(quarum* vagy *cuius) tenor talis*

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

est vagy az *in haec verba* kifejezéseket alkalmazták (vö. ÉRSZEGI 2009: 27–28, SOLYMOSI 2001: 155, SZENTPÉTERY 1930/1995: 7, 1942: 401). Ennek a hitelesítési gyakorlatnak köszönhetően számtalan olyan oklevél szövege is megőrződött számunkra, amelynek az eredetije az évszázadok során eltűnt vagy megsemmisült.[1]

Bizonyos esetekben azonban nem volt szükség a teljes szöveg átírására, így előfordult, hogy annak csak a folyó ügy szempontjából lényeges részét, például egy megállapodást vagy egy határjárást írtak át szó szerint. Emellett az is elterjedt gyakorlatnak számított, hogy az átírás nem szó szerinti, hanem *tartalmi átírás* volt, azaz lényegében csak kivonatát adták egy korábbi szövegnek. Más esetekben, kevésbé fontos oklevelekről még ilyenféle kivonat sem készült, hanem az eljárás során keletkezett vagy az azt lezáró iratban egyszerűen csak megemlítették, hogy a felek az okleveleiket vagy az ügyvédi megbízatást igazoló iratot stb. bemutatták (vö. SOLYMOSI 2001: 155).

Sajátos csoportját képezik az átírt okleveleknek azok az iratok, amelyek eleve belső használatra, s bizonyos értelemben eleve átírásra készültek. Ilyenek voltak a hiteleshelyhez eljutatott királyi vagy egyéb méltóságoktól származó parancsok vagy utasítások, amelyek némelykor ugyan az eljáró hiteleshely levéltárában eredetiben is ránk maradtak, de a lefolytatott eljárás során ezeket — annak jogosságát alátámasztandó — a mandátumra vonatkozó jelentésben legtöbbször szóról szóra átírták. Ezek jelentőségére hamarosan bővebben is kitérek.

Távolabbról kapcsolódik csak a középkori oklevélátírási gyakorlathoz, de tovább növeli a másolatban megőrződött oklevelek számát, hogy a királyi kúria és a hiteleshelyek iratmegőrzésre vonatkozó gyakorlata következtében az oklevélmásolatok egy része nem is egyedi darabként maradt fenn, hanem valamilyen másolatgyűjtemény részeként. Ezek a gyűjtemények (pl. *chartularium, registrum,*

[1] Az átírás adott esetben többszörös is lehetett, azaz az átíró oklevelet a benne átírt oklevéllel együtt újra belefoglalhatták egy újabb dokumentumba. Különösen érdekes, még ha tipikusnak nem is mondható példa a többszörösen átírt oklevelekre Henrik szepesi prépost 1317-es oklevele (Df. 258686, vö. A. 4: 201), amelyben Henrik a *Sztragár* nevű birtokra és a *Fekete-erdő* nevű erdőre vonatkozóan átírta IV. László 1288-ban kelt oklevelét (vö. RegArp. 2/2–3: 397–398), amely annak idején egy vitás ügy kapcsán átírta és megerősítette László saját 1282-es oklevelét (vö. RegArp. 2/2–3: 291–292), amellyel az említett birtokok adománya megtörtént. A szepesi prépost azonban ugyanebben az oklevélben átírta III. András 1300-ban kelt oklevelét is (vö. RegArp. 2/4: 250–251), amely átírta és megerősítette Lászlónak a már említett 1288-as privilégiumát, amellyel akkor megerősítette saját 1282-es adományát. Azaz az 1282-es oklevél kétszeres és háromszoros, valamint az 1288-as oklevél egyszeres és kétszeres átirata is szó szerint belekerült az 1317-es átíró oklevélbe. Emellett a fenti 1317-es irat tartalmaz még három másik ügyhöz tartozó oklevelet is (vö. RegArp. 2/2–3: 287, RegArp. 2/4: 139–140, A. 1: 325). Ez az oklevél abban a tekintetben is különösen fontos forrás, hogy sem az 1282-es, sem az 1288-as, sem pedig az 1300-as keletű irat nem maradt fenn eredetiben, hanem csak Henriknek ebben az 1317-es datálású átírásában.

protocollum, formularium) az archiváláson túl egyben az oklevél-kibocsátó hely saját munkájának a megkönnyítését is szolgálták (vö. SOLYMOSI 2001: 155, SZENTPÉTERY 1930/1995: 244–247). De nemcsak az oklevél-kiállításra jogosult intézmények készítettek másolatokat okleveleikről. Noha jellemzően újkori gyakorlatról van szó, s így szintén nem tartoznak a középkori oklevélátiratok körébe, de egynémely középkori irat szövegét onnan ismerjük csak, hogy azt a birtokló család egyszerű formában a középkor utáni évszázadok során állagvédelemből vagy egyéb okból lemásoltatta.

2. Az átiratok nyelvtörténeti kérdései

2.1. Az átírásban fennmaradt oklevelek nyelvtörténeti forrásértéke

Az átírásban fennmaradt oklevelek nyelvtörténeti értékelése kapcsán elsőrendű kérdés, hogy a bennük található népnyelvi szórványokat az eredeti irat keletkezésének vagy az átírás korának idejére tartjuk-e mértékadó forrásnak. A problémára elsőként SZAMOTA ISTVÁN hívta fel a figyelmet a tihanyi apátság alapítóleveléről írott tanulmányában. Véleménye szerint „folyton figyelemmel kell lennünk arra", hogy egy oklevél egykorú alakjában vagy pedig csak későbbi átiratban maradt-e fenn, hiszen az átiratok esetében számolnunk kell az átírás során keletkezett hibák lehetőségével, valamint azzal, hogy az átírók a tulajdonneveket „igen sokszor nem az eredeti írásmód, hanem saját koruk kiejtése szerint írták le" (vö. 1895: 129). Ez a vélekedés a nyelvtörténészek körében a későbbiekben is általánosan elfogadottnak mondható volt. Jó három évtizeddel később JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ az Ó-magyar olvasókönyv című munkájuk előszavában teljes mértékben elfogadták SZAMOTA érvelését (1929: XXIV), s végső soron hasonló közelítésmód érvényesült KNIEZSA ISTVÁN felfogásában is. A magyar helyesírás a tatárjárásig című tanulmányában ezt úgy fogalmazta meg, hogy sohasem lehetünk bizonyosak abban, hogy egy-egy szó írása az eredeti oklevél írójának vagy az átírónak a jelölésmódját tükrözi-e. Ennek megfelelően vizsgálatai során csak eredetiben vagy olyan átiratban megőrződött okleveleket dolgozott fel, amelyek átírása 1240 előtt megtörtént, mivel utóbbiak átírt voltuk ellenére mégis a tatárjárás előtti időszak írásmódját tükrözik (vö. 1928: 190).[2] Ettől az alapelvtől KNIEZSA a helyesírás-történeti vizsgálatait összegző Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig című monográfiájában sem tért el, hiszen egy-egy korszak írásmódjára vonatkozóan az eredeti oklevelek mellett itt is csak korabeli másolatokban fennmaradt oklevelek adatait találjuk (vö. 1952: 14. oldal lábjegyzete).

[2] KNIEZSA óvatosságát azonban jól mutatja, hogy ugyan az átiratban fennmaradt adatokat minden esetben az átírt oklevél keletkezési idejének helyesírására vonatkozó forrásnak tekintette, azokat mégis [ ]-lel különítette el az eredeti formában fennmaradt oklevelekből származó adatoktól (vö. 1928: 190).

Az átírt oklevelek nyelvtörténeti forrásértékének kérdését összegezve idézhetjük HOFFMANN ISTVÁNt, aki a régi helynevek vizsgálatának alapkérdései kapcsán úgy foglalta össze a problémát, hogy „[a] hiteles másolatok helynévanyaga nyelvi-névtani tekintetben jórészt az eredeti változat időszakára vonatkozóan hasznosítható, a másolás ténye azonban a szórványok írásmódját többé-kevésbé érinthette, emiatt e dokumentumok helyesírás- és hangtörténeti szempontból differenciáltabb megítélést igényelnek" (HOFFMANN 2007: 20, kiemelés tőlem: K. R.).[3]

2.2. Az átírt és az átíró oklevél közötti eltérések típusai

E differenciáltabb megítéléshez szolgálhatnak alapul SZENTPÉTERY IMRE 1942-ben megjelent A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése című dolgozatának eredményei. A cím ellenére SZENTPÉTERY ugyanis nemcsak azokat az eltéréseket vette számba, amelyek „az átiratban az átírt szövegtől valami pszichikai ok következtében" álltak elő (1942: 404), azaz valóban egyszerű hibának tekinthetők. Az oklevélátiratok szövegét vizsgálva számos olyan tényezőt is feltárt, amelyek sokkal inkább adódtak a korabeli jogi írásbeliség általános gyakorlatából, mintsem az írnokok egyéni hibájából. Ennek fényében állapítja meg, hogy az eredeti oklevél és az átirat szövege közötti különbségek bizonyos összefüggésben függetlenek attól, hogy a másolat jogi értelemben hiteles-e. A későbbi mondanivalóm szempontjából nem lényegtelen a tanulmánynak az az alapvetése, hogy egy „átirat hitelesített volta" — önmagában legalább is — „nem biztosíthatja azt, hogy a másolat az átírt oklevéllel tökéletesen egyezik" (1942: 401).

Ez a munka ugyan történettudományi szempontból vizsgálja meg az oklevélátírás gyakorlatát, de azt gondolom, a kérdés nyelvészeti megközelítését is érdemes az átírás során keletkező eltérések okainak és fajtáinak tárgyalásával kezdeni. Az alábbiakban ezért SZENTPÉTERY szempontjait követve, de azt nyelvtörténeti nézőpontból kiegészítve röviden áttekintem a témakör nyelvi-filológiai vonatkozásait.

2.2.1. Helyesírási és hangjelölési eltérések

Kétségtelen, hogy a nyelvtörténeti kutatások szempontjából az okleveles szórványok helyesírási s részben hangjelölési kérdései tekinthetők a legfontosabb, ugyanakkor a legtöbb bizonytalanságot magukban rejtő tényezőknek. A probléma már az eredeti oklevelek olvasásakor is megjelenik, de még hatványozottabb, ha mindezt az átírt és az átíró oklevél kapcsolatában kíséreljük meg feltárni (lásd a 2.1. pontban írottakat).

Azt gondolom, a kérdést csak akkor tudjuk a maga összetettségében kezelni, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a korabeli Magyarország írásbelisége kapcsán a

[3] Talán ennek a következménye az, amit SZŐKE MELINDA jegyez meg egy helyen, hogy tudniillik a hamis oklevelek mellett az átírt formában fennmaradt hiteles oklevelek vizsgálata is némiképpen háttérbe szorult a 20. század második felének nyelvészeti kutatásaiban (2015: 18–19).

középkor végéig kiforrott helyesírásról nem beszélhetünk. KNIEZSA úgy fogalmaz, hogy a tatárjárás koráig a mai értelemben vett helyesírási szabályok nem léteztek, sokkal inkább csak szokásokat, nagy általánosságban követett jelölésmódokat lehet feltételezni, amelyek azonban sohasem váltak kizárólagossá (1928: 189). És az ugyan látható, hogy a középkor második felére az oklevelek írásmódja egyre egységesebbé vált (vö. KNIEZSA 1952: 13–14), olyasfajta következetességet, mint ami a legújabb kori írásbeliségünk vonatkozásában többé-kevésbé megvalósul, sem a népnyelvi szórványok, de még a latin nyelvű szöveg írásmódja kapcsán sem várhatunk el (vö. SZENTPÉTERY 1942: 404).

Az oklevélátiratok hangjelölési kérdéseinek megítéléséhez hozzátartozik az a körülmény, hogy nagyon gyakran még egyetlen oklevél két különböző, nem átírt–átíró viszonyban lévő szöveghelyén is tapasztalunk helyesírási különbségeket, pl.:

> 1342: *Herkouych ~ Herkouycz* (Df. 272697); 1354: *Batizfolua ~ Batyzfolua* (Dl. 74819); 1383: *Mathefalua ~ Matheifalua ~ Matheyfalua* (Dl. 71275); 1433: *Alsorepas ~ Alsorepasch* (Dl. 63803); 1476: *Pethrocz ~ Petrocz* (Df. 272630); 1478: *Geobelfalwa ~ Gewbelfalwa* (Df. 272637).

Hasonló a helyzet a több példányban kiállított oklevelekkel is. A magánjogi írásbeliségben elterjedt gyakorlat volt, hogy egy oklevelet több példányban állítottak ki, amelynek egyik példányát a kiállító hiteleshely megőrizte a későbbi bizonyítás vagy átírások készítése céljából (vö. ÉRSZEGI 2009: 27, SOLYMOSI 2001: 153–155). Legyen az chirographum vagy csak két külön papírra kiállított azonos szövegű oklevél, ezekben még akkor is vannak helyesírási eltérések, ha azonos kéztől való a két irat. Még inkább, ha a két példányt különböző írnokok írták, s a lejegyzés esetleg nem is másolás, hanem diktálás útján történt (vö. SZENTPÉTERY 1942: 414, 421), például:

> Dl. 2160 / Df. 283049: 1323/1323: *Liblo / Lyblo,* 1323: *Tharche / Tarcha; Dl. 63688 / Dl. 5285: 1364: Kykellew / Kykwlleu;* Dl. 63703/1–2: 1389: *Estphanfalua / Stephanfalua*.[4]

A középkori írásbeliség e sajátságát figyelembe véve talán szükségtelen is általánosságokat megfogalmazni arról, hogy az átíratok a helyesírás tekintetében mennyiben voltak hűek az átírt szöveghez. Ha a korabeli jogi írástudók gyakorlata eredeti oklevelek kiállításakor is rendre efféle következetlenségeket mutat, akkor nem reális dolog, hogy éppen az átírás során várjunk el ettől radikálisan különböző írásgyakorlatot, valamiféle koncepciózus helyesírási aktualizálást vagy épp hűséget. Véleményem szerint, akkor járunk el a leghelyesebben, ha ezt a kér-

[4] Egyes esetekben természetesen felmerülhet annak a gyanúja, hogy az ilyen eltérések olykor valós kiejtésbeli, névszerkezeti vagy lexikai különbségekre utalnak. A Dl. 63703-as oklevél két példányának eltérő *Estphanfalua* és *Stephanfalua* adatának esetében jó eséllyel erről lehet szó, s a Dl. 71275-ben olvasható, fentebb említett *Mathefalua,* illetve *Matheifalua ~ Matheyfalua* is talán másféle olvasatot tükröz.

dést — amennyiben lehetséges — nyitva hagyjuk, s minden esetben számolunk a nevek írásmódjának esetlegességével.

Egy oklevélátirat adatainak az átíró oklevél egészének kontextusában történő vizsgálata olykor természetesen mindezek ellenére vezethet bizonyos eredményekre. Erre példaként Muthmer szepesi prépost Ragyolc falu adásvételét hitelesítő 1278-ben kelt oklevelét említem meg, ami különösen is értékes forrássá válik a szempontunkból, hiszen mind az eredetije, mind pedig egyszeres, kétszeres és háromszoros átírása ránk maradt. Így — más esetekkel ellentétben — itt az átírási gyakorlat helyesírási vonatkozásait nem csupán a feltételezések szintjén, hanem konkrét adatokon tudjuk vizsgálni. Az említett iratban a falu neve *Rogolch* formában van leírva (Dl. 83137). Az oklevelet a birtokot megvásárló Jakab mester és testvérei még ugyanebben az évben átíratják IV. László királlyal (Dl. 83135, vö. RegArp. 2/2–3: 217–218), ahol az átíró oklevél az átírt részben a nevet az eredeti írásmóddal azonos formában *Rogolch*-ként tartalmazza, viszont a saját fogalmazású részben három szöveghelyen is a *Rogyoulch* írásmódot olvashatjuk. Azaz a király írnoka az átírás során betűhűen másolta át a nevet, viszont a saját részében már más helyesírást alkalmazott. Aztán a későbbi birtokosok kérésére 1322-ben I. Károly újra átírja, s ezáltal érvényesíti és megerősíti IV. László oklevelét (Df. 272353, vö. AOkl. 6: 120). Ebben a változatban a település neve már mindenütt *Regioulch ~ Regyoulch* formában szerepel: ez áll a saját szövegrészben, IV. László átírt oklevelében s a benne átírt szepesi oklevélben is. Itt az oklevélíró tehát az 1278-as átirattól eltérő módon saját helyesírási gyakorlatának megfelelően s nem az eredeti iratok megoldásaihoz híven írta át *Rogolch* és a *Rogyoulch* alakokat. Végül aztán I. Károly 1323-ban átírja saját előző évi privilégiumát (Dl. 83187, vö. AOkl. 7: 291), amiben az önálló rész a nevet nem tartalmazza, de minden korábbi irat átírásában szintén a név *Regioulch ~ Regyoulch* írásmódját találhatjuk.

Az átírás különböző szintjeinek írásformáit az alábbi táblázat foglalja össze:

	Muthmer szepesi prépost	IV. László	I. Károly
Dl. 83137	1278: *Rogolch*	–	–
Dl. 83135	1278/1278: *Rogolch*	1278: *Rogyoulch*	–
Df. 272353	1278/1278/1322: *Regyoulch*	1278/1322: *Regioulch ~ Regyoulch*	1322: *Regyoulch*
Dl. 83187	1278/1278/1322/1323: *Regyoulch*	1278/1322/1323: *Regioulch ~ Regyoulch*	1322/1323: *Regioulch ~ Regyoulch*

A fenti ügy tehát a helyesírási szempontból hű és szabad átírást egyaránt példázza. Mielőtt azonban a bemutatott eseten felbuzdulva bármiféle általánosításba

bocsátkoznánk egy-egy azonosság vagy különbség apropóján, érdemes szem előtt tartani, hogy az átírt és az átíró rész írásmódjának egyezése nem jelenti szükségszerűen azt, hogy az eredeti iratban a név biztosan másként lett volna írva. Az átíró írnok ugyanis az eredeti szövegtől függetlenül is jelölhette ugyanúgy az adott név hangsorát. Egyes hangok jelölésében a középkori gyakorlat ráadásul nem is mutat eltéréseket (vö. KNIEZSA 1952: 14). És mindez természetesen fordítva is igaz: ha különbözik az átírt és az átíró rész helyesírása, az még önmagában nem bizonyíték arra, hogy az átíró helyesírási szempontból is feltétlenül hű lett volna a másolt szöveghez. Hiszen az átírt és az átíró rész névalakjainak különbsége mögött pusztán az is állhat, hogy az átíró egész egyszerűen bizonyos betűkapcsolatokat alkalmanként különböző módokon jelölt.[5]

Az átiratok helyesírásának megítélését meglátásom szerint tovább bonyolíthatja, hogy az átírt oklevél jelölésmódja esetenként részben vagy egészben mégis befolyásolhatta az átíró írnok gondolkodását. Ennek igazolására viszont a középkori forrásaink nem igazán alkalmasak. De a legfőbb ok talán nem is a tudományos módszer határaiban keresendő: hiába történnének ugyanis korokat és helyeket, sőt az átírás pszicholingvisztikai tényezőit jobban figyelembe vevő mikrofilológiai kutatások, hogy az átírási gyakorlat minden nyelvi vonatkozását feltárják, valószínűnek tartom, hogy abban nincs annyi általánosítható, szabály- és rendszerszerű sajátság, ami alapján bármiféle modell létrehozható lenne. A hangjelölés viszonylagos változatossága mellett ugyanis olykor ugyanaz az oklevélírói megoldás egyaránt tűnhet következetesnek és esetlegesnek. Miként lehetne tehát biztosan eldönteni, hogy amikor 1417-ben Perényi Péter írnoka átírt egy 1310-es kiadású oklevelet, befolyásolta-e az eredeti forrásának *Gorgov* írásmódú alakja abban (Dl. 63630), hogy annak átírásakor az átírt részben Görgő település nevét *Gorgo* formában írta, miközben a saját fogalmazású részben öt helyen a név első magánhangzója *a* betűvel van írva (Dl. 63773)? Valóban hatott volna rá az eredeti irat *Gorgov* formája? Vagy az eltérés csupán azt az esetlegességet tükrözi, ami az *a* és *o* betűk írásmódját a korban végig érinti (SZENTGYÖRGYI 2010b: 76–79).

Egy dolog azonban mindezek ellenére világosan látszik: a hangjelölést érintő eltérések az esetek döntő többségében nem okoztak semmiféle problémát az oklevél kiállítása, átírása és későbbi használata során. A kor felfogása szerint ezek — néhány kivételtől eltekintve — ugyanis nem eredményeztek olyan jellegű különbséget, amely az oklevél jogi hitelét akár kis mértékben is befolyásolta volna (vö. SZENTPÉTERY 1942: 404). S az oklevélnek mint jogi iratnak a kiállításánál kétségtelenül ez volt az elsődleges szempont. Ehhez azt is hozzá lehet fűzni, hogy az esetek egy részében valójában nyelvtörténeti szempontból is lényegtelen különbségekről van csupán szó.

[5] Erre az azonos oklevélből származó adatok eltérő írásmódja kapcsán az előzőekben elegendő példát láthattunk.

2.2.2. Nem szándékos hibák

Az átírás során keletkezett nem szándékos hibák között az egyszerű íráshibáktól kezdve — mint amilyen a betűkihagyás, betűrészek kihagyása vagy a betűfelcserélés — az olvasási hibákból eredő romlott alakokon át számos típust említhetünk (vö. SZENTPÉTERY 1942: 417). Az egyszerű íráshibára lehet példa talán a szepesi anyagból az 1340>1342: *Lupmnicha [ɔ: Lumpnicha]* (Dl. 68847) adat, míg a félreolvasásból adódóra az 1414/1414: *Slbap [ɔ: Swap]* (Dl. 60588). Az ilyen rontásokat nyelvtörténeti szempontból azonban a legtöbb esetben figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen nagy részüket — ha például az adott név nem egy megfejthetetlen etimológiájú egyedi előfordulás — többé-kevésbé rekonstruálni és javítani lehet, mint az a fenti adatok esetében is látható. Ráadásul az efféle hibák nem átírt oklevelekben is ugyanolyan valószínűséggel előfordulnak. A betűkihagyás és betűfelcserélés ugyanis nem kifejezetten a másolástól függött.

Az olvasási hiba viszont jellemzően az átírás következtében állhatott elő. Ezeket olykor az átírt oklevél sérülése is okozhatta, de ugyanígy az átíró írnok számára az átírt oklevél kézírásának olvashatatlansága is. Az írnok olvasási hibája különösen a szórványok szempontjából bír jelentőséggel, hiszen a latin szöveggel ellentétben ezek esetében a szöveg értelme nem jelentett támpontot a másoló számára, így körükben az efféle hibázás aránya is magasabb. Különösen azokban az esetekben bírhatott ez nagyobb jelentőséggel, amikor az átíró maga nem ismerte az adott ügyben szereplő személyek és helyek neveit, azaz nem tudta, mit kellene olvasnia. Egyes betűk hasonlósága (*n ~ u, c ~ t, a ~ o* stb.) ennek megfelelően bizonytalanná tehette azok átmásolását (vö. SZENTPÉTERY 1942: 418–419).

Az olvasási, illetve a belőlük fakadó átírási hibákkal kapcsolatban a szakirodalomban egymásnak ellentmondó véleményeket találunk. Míg SZAMOTA úgy vélte, hogy az átírók gyakran már kétszáz év távlatából sem tudták helyesen elolvasni a régebbi okleveleket (1895: 130), SZENTPÉTERY azt vallja, hogy az efféle hibák forrása legritkább esetben az, hogy az írnok nem tudta kiolvasni az eredeti szöveget. Meglátása szerint ugyanis az oklevél kiadására jogosult helyeken az írnokok általánosságban megfelelően jó képzettséggel és gyakorlattal rendelkeztek akár a több száz éves iratok olvasásában is. Még a mai szemmel legnehezebben olvashatónak számító 15. századi oklevelek is főként csak a mai szemnek olvashatatlanok, a korabeli írástudók számára nem. Így arra a következtetésre jut, hogy nem az a fontos, mennyi idő különbséggel történt az átírás, hanem az, hogy hol és ki készítette azt, tudniillik az átírások pontosságának mértéke helyenként és koronként nagyon különböző (vö. 1942: 419).[6]

[6] SZENTPÉTERY rangsorolása szerint a pápai átiratok voltak a leggondosabbak, de a hiteleshelyeknél is általában ügyeltek az átiratok helyességére. A legnagyobb eltéréseket e tekintetben a királyi kancellária gyakorlatában lát, ahol is például III. András udvarából meglehetősen gondatlan átírások kerültek ki (1942: 419).

2.2.3. Szándékos, de nem célzatos eltérések

A szándékos, de nem célzatos eltérések közé azok az esetek sorolhatók, ahol a szórványok nem az átírt oklevél idejében használt, hanem az átíró oklevél korában szokásos alakban, az átírt levélhez képest módosult kiejtést vagy névszerkezetet tükröztető formában kerültek átírásra. Ennek a típusnak az elkülönítése a pusztán hangjelölési eltéréseket mutató különbségektől sok esetben nem lehetséges. SZENTPÉTERY e típusra felhozott példái is egyrészt inkább helyesírási modernizálásnak tűnnek, mintsem az átírt és az átíró oklevél keletkezési ideje között bekövetkezett hangtörténeti változások lenyomatának: 1193/1406*: Hygiskeu / Hegyeskeu, Meger / Meggyer, quiescut / kweskuth, cum Vinceslov / cum Wencezlao* (1942: 421). Ezek megítélése a 2.2.1.-es alpontban elmondottak alapján kérdéses.

Az efféle változtatásokat természetesen szintén olyan esetekben tudjuk a legbiztosabban tetten érni, amikor az eredeti oklevél is a rendelkezésünkre áll. Annak hiányában csak az adott név megfelelően dokumentált változástörténete vagy más esetekben általános hangtörténeti vagy névrendszertani ismeretek alapján tűnhet fel, ha egy-egy név anakronisztikus formájában szerepel az átíró oklevélben.

SZENTPÉTERY szerint a korszakban az ilyen eltéréseket a hangjelölési ügyekhez hasonlóan szintén nem tartották lényegesnek, s nem tekintették hibának (vö. 1942: 421). Jó volna ugyanakkor azt is látni, hogy egy név megváltozásának mértéke miként befolyásolta annak átírását. Az mindenesetre árulkodó lehet, hogy nem találni tömegesen olyan példákat a középkorból, ahol a *Schreiberfalva* nevet egy átiratban a későbbi nevén *Göbölfalvá*-nak írják át, de még olyan átiratot sem találtam, ahol az eredeti oklevél *Sváb* névformája az átiratban *Svábfalva*-ként szerepelne. Ennek hátterében természetesen jórészt az áll, hogy egyáltalán nem szükségszerű, hogy egy név az átírás korára nagyobb mértékben megváltozzon. Másrészről ha a név mégis jelentősebben megváltozott vagy kicserélődött, az átíró nem biztos, hogy okvetlenül élt a modernizálás eszközével.[7] Az, hogy milyen okok állnak még ennek a hátterében, nehezen deírthető fel, de nem tartom elképzelhetetlennek, hogy bizonyos szinten túl már az eredeti irat meghamisításának a gyanúját is felvethette a névhasználat ilyen mértékű megváltoztatása.

[7] Nem hiteles középkori átiratok esetében, hanem egyszerű újkori másolatokban inkább találunk ilyen megoldásokat. A Dl. 39633-as oklevélben például Göbölfalva nevéhez kapcsolódóan alkothatott meg 1290-re vonatkozóan az oklevél 18. századi átírója egy *Goblowech* formájú víznevet (1290/1701–1720: fluvium in vulgo *Goblowech* dictum, Dl. 39633). Ebben biztosan modernizált alakot kell látnunk, hiszen sem a név története, sem pedig a korabeli írásgyakorlat egésze nem teszi valószínűvé a 13. századi használatát, különösen pedig írásba foglalását (vö. FEKETE NAGY 1930: 195. oldal lábjegyzete, valamint KENYHERCZ 2013a: 64–66).

2.2.4. Szándékos és célzatos változtatások

Noha a hamisítás esetei között is találunk olyanokat, amelyek korábbi oklevelek átírásakor megváltoztatták az eredeti oklevél szövegét, munkám célkitűzéséből adódóan az ilyen hamisítási célzattal történő módosításokat nem tárgyalom részletesebben. Ezek ugyanis jellemzően nem pusztán egy-egy név formájának vagy helyesírásának a megváltoztatására irányultak, s ha mégis, akkor sem szerencsés belőlük az oklevélátírás gyakorlatával kapcsolatban általános következtetéseket megfogalmazni.[8]

2.3. Az átírt és az átíró oklevél közötti eltérések okai

Nagy haszonnal bírhat a nyelvtörténeti kutatások szemszögéből, ha nem csupán regisztráljuk az átírás során keletkezett eltéréseket, hanem azokat a lehetséges okokkal együtt próbáljuk meg értelmezni. Az kétségtelen, hogy az átírt és az átíró oklevél közötti különbségek legnagyobb része magyarázható az egész középkoron át következetlen hangjelöléssel. Emellett azonban olyan tényezők is meghúzódhatnak mögöttük, amelyek nem elsősorban magát a hangjelölési gyakorlatot érintik. SZENTPÉTERY IMRE vizsgálatai alapján e tekintetben az átiratok ellenőrzésének hiányosságait, másrészt az átírói munka sablonosságát emelhetjük ki (1942: 408–412).

A középkori oklevelek kapcsán nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy azok elsősorban jogi iratok voltak, s így elsődleges funkciójuk nem a nyelvtörténeti adatok megőrzése, hanem a jogbiztosítás volt. Ennek alapján érthető, hogy az oklevél-kibocsátó helyeken a figyelem elsősorban arra irányult, hogy az átírt oklevél jogi értelemben legyen hű és kifogástalan, azaz semmilyen lényeges pontjában ne módosuljon vagy változzon meg az eredeti irathoz képest (vö. SZENTPÉTERY 1942: 405, 419–420, TÖRÖK 2011: 41). SZENTPÉTERY IMRE megállapítása szerint ennek megfelelően az ellenőrzés során „az értelem szempontjából nem fontos eltéréseket nem tekintették olyan hibáknak, amelyek az oklevél érvényét veszélyeztették volna, melyek javítása tehát szükséges” (1942: 408). Ezt támasztja alá az is, hogy nemcsak a tulajdonnévi szórványok írásmódjában, hanem még a latin szövegben is rendre előfordulnak a másolás során keletkezett eltérések, ám ezek többségükben valóban olyanok, amelyek a szöveg értelmét nem befolyásolják, pl. kötőszók kihagyása vagy szinonimára való cserélése (vö. i. h.).[9]

[8] A típust hasonló megfontolásból SZENTPÉTERY is csak említi, de részletes tárgyalását az oklevélkritika körébe sorolja (1942: 404). A kérdésnek friss és alapos feldolgozását, valamint a korábbi szakirodalom összefoglalását egyébként megtaláljuk SZŐKE MELINDA munkáiban (vö. pl. 2012, 2013a, 2015).

[9] Ha nem is nagy számban, de találni olyan példákat, amelyekből kiderül, hogy bizonyos fokú eltérésekre már olykor reflektáltak a korabeli szervek képviselői is. Elsősorban azonban csak olyankor, amikor egy eltérés egy oklevélben említett személy személyazonosságát tehette két-

Előfordul viszont természetesen olyan eset is, amikor az értelmet zavaró hibák sincsenek javítva. Ez SZENTPÉTERY IMRE szerint „az ellenőrzés hiányos vagy felületes voltára" vezethető vissza (1942: 408, 412). Természetesen már az átírás alapjául szolgáló eredetiben is lehettek hibák vagy következetlenségek, de SZENTPÉTERY úgy látja, hogy az átírás az eredeti oklevelek kiállításánál nagyobb fokú sablonosságot mutat, így a hibázás lehetősége is nagyobb, különösen, ha többszörös átírásról van szó (i. m. 408, 410). Igaz ugyan, hogy az eredeti oklevél kiállítása is bizonyos értelemben másolás, hiszen a legtöbb esetben az eredeti oklevelek is valamilyen fogalmazvány vagy megelőző oklevél alapján készültek. Ezek a fogalmazványok azonban SZENTPÉTERY szerint sokszor egészen vázlatosak voltak, így az oklevél tisztázata és kiállítása összességében mégsem volt annyira mechanikus tevékenység, mint az átírás (i. m. 410).

3. Az oklevélátiratok vizsgálatának nyelvészeti jelentősége

1. A Szepes vármegye területén lévő birtokokat és birtokosokat érintő ügyekben nem kizárólagosan, de leggyakrabban a szepesi káptalan járt el mint erre a királytól felhatalmazott hiteleshely.[10] Az itt kiállított oklevelek — más hiteleshelyekhez hasonlóan — tartalmilag két fő típusra oszthatók: bevallásokra *(fassio)* és jelentésekre *(relatio)* (vö. ECKHART 1914/2012: 112). Előzőekben a káptalan mint oklevéladó járt el az őt felkereső felek ügyében, míg utóbbiakban az adott eljárás lefolytatásában vett részt mint a hatóságok vagy bíróságok által utasított szerv (vö. BÓNIS 1964: 128). Mindkét oklevéltípus kiállításának gyakorlatához hozzátartozott más oklevelek szövegének hiteles átirata. De míg a bevallások során a felek által bemutatott vagy a káptalan által kikeresett oklevelek átírásáról volt szó, addig a jelentésekben a hatóság utasítása van többnyire szóról szóra átírva (vö. BÓNIS 1964: 129). Mielőtt azonban a szepesi káptalanban készült átiratok nyelvi- és névtörténeti elemzésére rátérnék, szükségesnek tartom néhány gondolattal alátámasztani, hogy az előző részekben ismertetett problémák ellené-

ségessé. Zsigmond 1432-es oklevelében a királyi ember *Nicolaus de Sthetlak* formában szerepel, amit a szepesi káptalan ugyanebben az évben kiadott jelentésében *Nicolaus de Stheplaka* alakban ír át. Zsigmond 1435-ös átíró oklevelének — amelyben átírja a szepesi káptalan, illetve az abban átírt saját oklevelét is — a felhajtott részén *(plica)* található egy feljegyzés, amiből kiderül, hogy a kancelláriai írnok jónak látta ezt a számára ellentmondásnak tűnő, esetlegesen félreértésekhez vezető kettősséget feloldani a *queratur Stetlok vel Steplaka* megjegyzéssel (Dl. 12570, vö. SZENTPÉTERY 1942: 421). Árulkodó azonban, hogy az azonosítás problémája a név szerkezeti s nem hangtani vagy helyesírási eltérése miatt merül fel, hiszen a megjegyzés megfogalmazója a hangjelölés szempontjából további két írásváltozatot alkotott meg.

[10] A káptalan legkorábbi említése 1209-ből való (vö. FEKETE NAGY 1934: 163), s a 13. század második feléből már nagyobb számban maradtak fenn itt kiadott oklevelek is. A joghatósága egyébként a megye határainál jóval nagyobb területre vonatkozott (vö. TÖRÖK 2011: 28–30), de én elsősorban azokat az ügyeket vizsgálom, amik a vármegye területére estek.

re mégis miben látom a hasznát az hiteleshelyeken készült átiratok, elsősorban pedig az egykorú átiratok nyelvészeti tanulmányozásának.

2. Egy korábbi írásomban már érintettem azt a kérdést, hogy az oklevelekkel foglalkozó nyelvtörténeti kutatásoknak nem csupán az a célja, hogy a bennük található népnyelvi szórványokat összegyűjtse és felhasználja, hanem az is, hogy az okleveles gyakorlatnak egyéb nyelvi vonatkozásait is feltárja (vö. KENYHERCZ 2013a). Az utóbbi években számos olyan értékes munka született (vö. többek között HOFFMANN 2004, 2007, SZENTGYÖRGYI 2010a, 2010b, SZŐKE 2013b), amelyek megerősítenek abban, hogy az adatokkal együtt az okleveles gyakorlat tágabb összefüggéseinek, valamint az oklevélírók nyelvi lenyomatának vizsgálata jelentősen hozzájárulhat a középkori magyar királyság nyelvi viszonyainak pontosabb megismeréséhez.

A szepesi oklevelek nyelv- és névtörténeti feldolgozása okán az okleveles szórványok nyelvi közvetítettségének kérdése már jó ideje foglalkoztat. Vannak ugyanis olyan jelek, amelyek felkeltik annak a gyanúját, hogy többnyelvű területeken az egyes nyelvek presztízsének különbsége, valamint az oklevél-kibocsátó helyek gyakorlatában megjelenő normatív törekvések együttesen mintha valamiféle hivatalos névhasználat irányába mutatnának. Tegyük hozzá, hogy ezek mellett a többé-kevésbé szándékosnak tekinthető eljárások mellett az oklevelet lejegyző írnokok nyelvtudása és nyelvérzéke szándéktalanul is befolyásolhatta az oklevelek népnyelvi adatait (vö. HOFFMANN 2007: 19, 75–76, 94–95, KENYHERCZ 2013a, 2014a: 209). Véleményem szerint ennek az oklevelek megszületésének kontextusát kifejezetten számításba vevő megközelítésnek abból a szempontból van igazán jelentősége, hogy amennyiben mindezek a feltételezések igaznak bizonyulnak, akkor esetenként az okleveles szórványok sokkal kritikusabb értelmezésére lehet szükség. S nem elsősorban az olvasatok vagy a lokalizálás tekintetében, hanem abból a szempontból, hogy az okleveleknek mint jogi iratoknak a népnyelvű szavait mennyire tartjuk a korabeli nyelvi valóság tökéletesen hű lenyomatának.

Ennek bizonyítása viszont a középkorból fennmaradt forrásaink jellegéből következően nem egyszerű feladat. Az oklevelek megírásában közreműködő írástudók névformákat befolyásoló nyelvi hatását ugyanis az esetek nagyobb részében — talán csak a latinizálás kivételével — nagyon föltételesen lehet igazolni. Véleményem szerint éppen ezért hozhat eredményeket e területen az átiratokkal való foglalkozás. Az oklevelek átírási gyakorlata ugyanis teremthet olyan nyelvi szituációt, amelyben nyomára lehet bukkanni a fent említett tényezőknek. Mivel az esetek döntő többségében nyelvi szempontból is szükségszerűen jelentéktelen eltérések vannak az átíró és az átírt oklevelek adatai között, célravezető azokra az átiratokra fókuszálni, amelyekben a tulajdonnévi szórványok tekintetében lényegesebb különbségek mutatkoznak. Ez természetesen többnyire csak akkor lehet-

séges, ha mindkét oklevél eredetiben fennmaradt, de bizonyos korlátok között akkor is, ha csak az átíró oklevél áll a rendelkezésünkre, viszont megmaradtak az ügyben kiállított egyéb oklevelek vagy oklevélátiratok, illetve ha az adott hely neve a korból egyébként jól adatolható.

3. Az oklevéláítiratok között is különösen nagy figyelmet érdemelnek a hiteleshelyeken készített másolatok. Ezek kapcsán elsősorban arra a körülményre szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy az oklevéladásra jogosult vidéki egyházi intézmények működése területileg kötött volt, azaz minden hiteleshely adott területen belül gyakorolta csak oklevél-kiállítási jogát (vö. ECKHART 1914/2012: 67–68). S noha egy-egy hely hatásköre — mint ahogy a szepesi káptalané is — sokszor több megyére is kiterjedt, ez a gyakorlat azt mindenképpen sejteni engedi, hogy az adott területre vonatkozó jogügyletekben a legtöbb információval az illetékes hiteleshely rendelkezett. Ennek következtében óhatatlanul is számolnunk kell azzal, hogy a hiteleshelyek oklevéladással megbízott alkalmazottjai — csupán a napi rutinjukból is adódóan — alaposabb ismerettel rendelkeztek a helyi birtokosok és birtokok nevével, valamint azok használatával kapcsolatosan, mint a királyi kúria egész országra kiterjedő hatásköre azt az ott dolgozóknak lehetővé tette volna. ECKHART FERENC ennek hasznát abban látja, hogy a hiteleshely előtt megjelenő felek azonosítása — mivel egy-egy hiteleshelyhez korlátozott területről érkeztek csak ügyfelek — általában nem okozott problémát (i. m. 112–113).

Természetesen a hely- és ügyismeret szerepe az eredeti oklevelek kiállításában ugyanúgy jelentős, mint a másolatok készítésekor. Továbbá a hibázás vagy bármiféle neveket befolyásoló szándékos törekvés lehetősége a helyben kiadott oklevelek esetében is fennáll. Ugyanakkor az átírás során nagyon gyakran a hiteleshely írnokának egy nem helyben készült szöveg átmásolásának a feladatát kellett elvégeznie, s ez szerencsés esetben nyelvi szempontból az okleveles gyakorlatra vonatkozóan általánosabb tanulságokkal is szolgálhat.

4. Mint ahogy azt az előzőekben már említettem, a hiteleshelyeken készült oklevelek mindkét típusa tartalmazhatott átírásokat. Míg azonban a bevallások rendre régebbi — adott esetben több száz éves — oklevelek szövegét másolták át, addig a jelentésekben azonos évből származó mandátumok vannak átírva. A továbbiakban mindkét oklevéltípusra fogok példákat bemutatni, mivel azonban a hiteleshelyi jelentések átírt részei nyelvtörténeti szempontból nagyon kevés figyelmet kaptak, szükségesnek érzem e helyen ezek jelentőségét külön kiemelni. Meglátásom szerint ugyanis ezek különösen is értékes forrásai lehetnek az oklevélíró gyakorlat megismerésének.

Jelentések olyan ügyekben keletkeztek, amelyek során a felek nem közvetlenül a hiteleshelyhez fordultak ügyükkel, s előtte tettek bevallást, hanem valamilyen úton-módon kieszközöltek egy királyi parancslevelet vagy bírói megkeresést,

amivel aztán felkeresték a hiteleshelyet.[11] A hiteleshely ezek után megkereste a mandátumban kijelölt királyi embert, aki a megbízásnak megfelelően lefolytatta az eljárást, aminek eredményéről végül a hiteleshely jelentést adott ki (vö. ECKHART 1914/2012: 50–55, 145–146, SZOVÁK 1996: 433). Ennek a szövegét mindig valamiféle fogalmazvány alapján írták meg, amit a kiküldött királyi ember beszámolója alapján a parancslevélre készítettek el. Ez a fogalmazvány kezdetben nagyon vázlatos volt, később kezdték csak a teljes szöveget előre megírni, de minden esetben tartalmazta azokat az adatokat, amire a jegyzőnek szüksége volt ahhoz, hogy a jelentés végső szövegét megalkothassa (vö. ECKHART i. m. 82).

Egy ilyen eljárás igen rövid idő alatt lezajlott. A parancs vagy utasítás kiállításának dátumától számítva leggyakrabban két-három hét, legfeljebb két hónap volt az az idő, ami alatt a helyi szervek a jelentést tartalmazó oklevél kiállításával lezárták az ügyet vagy annak egy szakaszát (vö. ECKHART 1914/2012: 54–55). Mivel így mind a mandátum, mind az azt átíró jelentés lényegében azonos időből származik, a nyelvtörténeti szakirodalomban — még ha a forráskiadás esetleg jelöli is — nem is szokás jelezni a jelentésekben átírt mandátum adatainak átírt voltát (vö. pl. KMHsz. 1: 14). A nyelv történeti vizsgálatának nézőpontjából ugyanis nincs túl nagy jelentősége egy ilyen oklevél átírt voltának, hiszen a mandátum és a jelentés keletkezése között eltelt néhány hét vagy hónap a nyelvi-helyesírási állapot változása szempontjából valóban jelentéktelen időbeli távolság.

Az is elmondható, hogy az ilyen egykorú átírások esetében a mandátum átírt volta azért sem bír feltétlenül jelentőséggel, mert az eredetiben megmaradt oklevelek is jórészt feljegyzéseken és fogalmazványokon alapulnak. Ahhoz képest tehát, hogy egy oklevél a fogalmazvány szövegét írja át vagy pedig egy néhány napos vagy néhány hetes, de már megpecsételt oklevelét — ahogy azt SZŐKE MELINDA is megállapítja — a nyelvtörténeti kutatások számára bizonyos szempontból valóban lényegtelen különbség (2015: 19–20).

Azt gondolom azonban, hogy más összefüggésben mégis érdemes az efféle azonos korból származó átírásban fennmaradt oklevelek átírt voltát figyelembe venni. Némiképp a nyelvtörténeti kutatások imént bemutatott megállapításainak ellentmondva ugyanis azt gondolom, abból kell kiindulnunk, hogy ezek az egykorú átiratok lényegüket tekintve mégsem térnek el más átiratoktól. Attól függetlenül, hogy mennyi idő telt el az átírt és az átíró oklevél keletkezése között, ezek esetében is ugyanúgy egy más helyen, más kéztől kiállított korábbi irat szövege került bele egy újonnan szerkesztett oklevélbe.

Az egykorú átiratok éppen amiatt válhatnak hasznos forrásává az oklevélátírási gyakorlat megismerésének, mint ami miatt a nyelvtörténeti kutatások számára bizonyos mértékig érdektelenek. Ezek esetében ugyanis nem kell számolnunk

[11] Az utasítás vonatkozhatott birtokba történő bevezetésre vagy visszahelyezésre, határjárásra, illetve birtok visszafoglalására (vö. ECKHART 1914/2012: 149).

afféle nyelvi és hangjelölési bizonytalanságokkal, mint a különböző korból származó iratok átírásánál, azzal tudniillik, hogy a bennük található szórványok az átírt vagy az átíró oklevél idejére vonatkoznak-e, mert a két irat ilyen oklevelekben mindig azonos nyelvi állapotot tükröz. És ennek következtében az átírás gyakorlatának bizonyos aspektusai ugyan eltűnnek, mások azonban a különböző nyelvállapotok érintkezéséből adódó problémáktól mentesen kizárólag az átírás nyelvi szituációjára koncentrálva vizsgálhatók.

Természetesen a hatóságok és hiteleshelyek efféle levelezése nagyobb részt szempontunkból is érdektelen, hiszen még ha minimális helyesírási vagy hangjelölési eltérések adódnak is az átíró és átírt oklevél szórványai között, ezeknek semmilyen hangtörténeti vagy névtörténeti jelentősége nincsen, s az oklevélátiratokkal kapcsolatban sem különösebben tanulságosak. Viszont a nagyobb mértékű eltérések mögött alkalmanként felsejleni látszanak azok a szándékos nyelvi törekvések, amelyek feltárásának reményében az oklevélátiratok felé fordultam. Korábban már felfigyeltem arra, hogy romlott alakok ugyan mind a helyi, mind az országos joghatóságú intézményekben készült oklevelekben előfordulnak, viszont úgy tűnt, hogy az általános emberi tényezők mellett ezeket olykor a név- és helyismeret hiánya okozhatta. Azt gondolom, hogy az oklevélátiratok összefüggésében mind az egyszerű eltéréseknek, mind pedig a hibáknak az elemzése hozzájárulhat az oklevélkiadásban közreműködő személyek helynevekről való gondolkodásának a megismeréséhez.

A problémát azonban célszerűnek tartom mindig egy-egy név történetének a kontextusában megközelíteni. A források keletkezésének és fennmaradásának körülményei miatt egyetlen oklevélátirat vizsgálata önmagában ugyanis jóval bizonytalanabb értelmezéseket tesz csak lehetővé, mintha a benne szereplő névalakot a hely más oklevelekből származó adataival együtt vizsgáljuk. Éppen ezért a továbbiakban mindig igyekszem az adott név teljes történetét figyelembe venni.

A szepesi káptalanban készült hiteles másolatok efféle vonatkozásainak a bemutatását egy olyan birtokra vonatkozó oklevelek átírásával szeretném kezdeni, amely esetében az elsődleges névforma megállapítása a szakirodalomban sem teljesen egyértelmű.

4. Néhány szepesi káptalanban készült oklevélátirat vizsgálatának tanulságai

4.1. Szedlicska ~ Szőlőske

A hiteleshelyi oklevélátiratok elkészítésének egyik leggyakoribb indoka a birtoklásra jogosító oklevelek megőrzésének a szándéka volt. A birtokosok közötti gyakori viszálykodás veszélyessé tette az oklevelek szállítását, de adott esetben az oklevél kora és a nem megfelelő tárolási körülmények is szükségessé tették azoknak az időnkénti átíratását (vö. ECKHART 1914/2012: 119). Ez történt a következő esetben is.

1313-ban Körtvélyesre való Fülöp comes „az úton leselkedő veszélyek és a békétlen idő miatt" a szepesi káptalannal átíratja azokat a tulajdonában lévő okleveleket, amelyek a Körtvélyes határában lévő, *Szedlicska* nevű földterület birtokjogáról szólnak, s amely földterületet három évtizeddel korábban adományként kapott a szepesi vár védelmében szerzett érdemeiért (Dl. 26734, vö. AOkl. 3: 287, FEKETE NAGY 1930: 195). A birtok nevének adatai az említett dokumentumok szepesi káptalan által készített átiratában a következők:

> [1279]/1313: terra *Zedlychka;* 1279/1313: quandam particulam terre uni aratro sufficientem *Zedlychk[e]* vocatam (az eredetiben: *Zedlyska,* Dl. 60146); 1279/1313: quandam particulam terre uni aratro sufficientem *Zedlychka* vocatam; 1290/1313: terra *Zedlichke* (az eredetiben *Scellyske,* Dl. 39632) (Dl. 26734, vö. RegArp. 2/2–3: 421, 2/4: 25, SZENTPÉTERY–ZSOLDOS 2008: 79–80).

Szempontunkból az teszi ezt a szokványos átíratásra irányuló kérelmet érdekessé, hogy az egyik átírt oklevélnek, III. András 1290-ben kelt iratának fennmaradt az eredetije is, de benne a tárgyalt hely nem az 1313-as átiratban szereplő *Zedlychke,* hanem *Scellyske* formában szerepel. Ez az eltérés az átiratot készítő írnok gyakorlatával kapcsolatban már önmagában is lényeges következtetések kiindulópontja lehetne, ugyanakkor az ügy tudománytörténeti értékelése különösen is érdekessé teszi ennek az oklevélnek a vizsgálatát.

FEKETE NAGY ANTAL 1930-ban feldolgozta a Petróczy család levéltárában őrzött középkori iratokat, s ehhez a munkájához kivonatot készített III. András 1290-es keletű eredeti okleveléből is. E regeszta végén említést tesz annak a szepesi káptalan által kiadott 1313-as — az ő szavaival élve — „hibás átiratáról" is, amelyben „a helynév már *Zedlychke* alakra romlott" (1930: 195). FEKETE NAGY-nak ez a megjegyzése módszertani szempontból igen figyelemreméltó tanulságokkal szolgál. Hiszen mintha akarva-akaratlanul az a gondolat állna mögötte, hogy ha eltérés van az eredeti oklevél és annak átirata között, akkor szükségszerűen az eredeti a pontos, s így a kutatásoknak is abból kell kiindulniuk, mert az átírás során keletkező eltérés mindig csak másodlagos fejlemény lehet, s ha pedig az nem magyarázható helyesírási vagy hangtani változás eredményeként, akkor a változtatást romlásként kell értelmeznünk.[12] Ennek megfelelően FEKETE NAGY a két változat közül az 1290-es eredeti oklevél *Scellyske* adatát tartotta helyesnek, amit ő *Szöllőské*-nek olvasott, s az 1313-as átiratban szereplő *Zedlychke* névformát ehhez képest romlott alaknak tekintette.

[12] Az eredeti oklevelek efféle értékelése természetesen reális tapasztalatokon alapszik. Azon túl, hogy a korábbi részekben említett nem szándékos vagy szándékos eltérések sok esetben az átírás korának a nyelvi lenyomatát tükrözik, valóban nem mérhető össze azoknak a másolatoknak a száma, amelyek hibákat javítanak, azokkal, amelyek hibákat vétenek, azaz úgynevezett romlott alakokat tartalmaznak. Azt viszont érdemes szem előtt tartani, hogy az adatok mechanikus megközelítése néhány esetben téves következtetések alapjául is szolgálhat.

Azonban FEKETE NAGY a négy évvel később megjelent máig alapműnek számító Szepes-monográfiájában, amihez már kiterjedtebb anyaggyűjtést végzett, mint az idézett regeszta elkészítéséhez, elbizonytalanodni látszik e tekintetben. A birtok bemutatásakor azt írja ugyanis, hogy Erzsébet 1279-es eredeti oklevelében és annak 1313-ban átírt változatában a név *Szedliska* formában szerepel, III. András 1290-es megerősítő levelében viszont a *Szöllőske* névforma fordul elő. Megemlíti ugyan a név továbbélését, a véleménye szerint ezektől nagyon eltérő 1498-as *Szedleczfalva* és az 1780-as *Szedlicska* adatokat is, de végül mégis nagyon óvatosan fogalmaz, mégpedig azt írja, hogy a név „eredeti alakját nagy biztonsággal megállapítani nem tudjuk" (FEKETE NAGY 1934: 116–117). Ennek megfelelően a névmutatóban az adott birtokot *Szöllőske* és *Szedliska* formában is feltüntette.

Én azonban azt gondolom, hogy a kisszámú rendelkezésre álló adat ellenére ebben a kérdésben mégis fogalmazhatunk bátrabban, hiszen minden jel szerint éppen III. András eredeti oklevele közli romlott formában a nevet, amit aztán az átirat készítése közben a szepesi káptalan írnoka egész egyszerűen kijavított. Ennek a hátterében egyébként ebben az esetben talán nem a helyismeret volt a döntő tényező, hiszen *Szedlicska* a 14. század elején egy megyei viszonylatban jelentéktelen, egy ekealjnyi lakatlan földterület volt, aminek a neve a káptalani munka során elsőként talán csak ekkor, Fülöp okleveleinek 1313-as átíratásakor került elő. Az tűnik inkább hihetőnek, hogy a káptalan alkalmazottja a rendelkezésére álló információk alapján javította az 1290-es oklevél feltételezhetően romlott *Scellyske* alakját. Az átírás során ott volt ugyanis előtte négy másolásra váró irat, amiből három *Szedlicska* formában tartalmazta a nevet, s mivel épp az adományozott birtok nevéről volt szó, nem lehetett kérdéses, hogy a kétféle névforma denotátuma ugyanaz a földterület volt. Sőt, az ügy helyi vonatkozásaiból adódóan gyanú esetén akár könnyen utána is járhatott az ellentmondásnak, mielőtt javította volna a hibás *Scellyske* névalakot *Zedlychke*-re.[13]

A III. András oklevelében szereplő hiba egyébként többféleképpen is magyarázható. Azt, hogy a kiállításának melyik szakaszában keletkezett a rontás, meghatározni nem lehet, hiszen az adomány megerősítésének kérelmezésétől kezdve a fogalmazványon át a megpecsételt iratig bárhol előállhatott. Egyrészről nem kizárt, hogy valamelyik munkafázis átírása során következett be, hiszen a *Scellyske*

[13] Az, hogy a szepesi káptalan írnoka félreolvasta volna III. András oklevelében a *Scellyske* alakot, s lényegében tévedésből másolta volna azt át helyes formájában — még akkor is, ha a többi oklevél alakja befolyásolta is a gondolkodását — nem valószínű. Az 1313-as iratban szereplő *Zedlychka* egyértelműen tudatos javításnak tűnik. S ugyan nem a nevek írásmódját érinti, de az átírt és az átíró oklevél megbízhatóságának vizsgálatakor talán érdemes azt is figyelembe venni, hogy III. András eredeti oklevelében a keltezés szövege hibásan lett megfogalmazva, de ezt a rontást a szepesi káptalan átirata szintén korrigálta (vö. RegArp. 2/4: 25).

alapján rekonstruálható **Sedlyske* második betűje a kor írásmódja alapján olvasható *c*-nek, különösen akkor, ha a hibát vétő írnok a *dl* betűkapcsolatot *el* betűkapcsolatnak értelmezte. Másrészről az efféle feltételezések bizonytalanságát jelzi, hogy esetünkben az sem zárható ki, hogy a hiba közvetlen előzménye nem is az íráskép volt, hiszen a *Szedlicské*-ből nemcsak írás, hanem hallás útján is előállhatott a *Scellyske* adat. Akár például az oklevél alapjául szolgáló feljegyzés vagy fogalmazvány készítésekor, de akkor is, ha a végül megpecsételt szövegváltozatot a fogalmazvány alapján esetleg diktálás útján jegyezték le. Azt gondolom azonban, hogy e kérdés nyugodtan nyitva hagyható. Az eset tanulságai sokkal inkább a szepesi káptalan által történő javításból adódnak, mintsem a hibázás lehetséges okainak a feltárásából.

A feltételezésem alátámasztására, miszerint a birtoknak nem létezett *Szőlőske* névváltozata, szükségesnek tartok további szempontokat is megemlíteni.

Egy *Szőlőske* nevű földterület léte — amennyiben azt a *szőlő* növénynévre vezetjük vissza — a Szepességben nem valószínű. A vármegye északi fekvéséből adódóan ugyanis sohasem volt jellemző a területén a szőlőtermesztés.[14] Ennek ellenére — akár mint vadszőlő — természetesen még állhatna a névadás motivációjának a hátterében, ám a *Scellyske* névforma egyedisége, a szepesi káptalanban készült átirat egyértelmű javítása, a birtok egyéb korabeli adatai és a továbbélése együttesen már kétségessé teszik az 1290-es *Scellyske* írásmódú adat hitelét. Ezenfelül annak *Szőlőske* formában való olvasása már önmagában sem problémamentes. FEKETE NAGY ANTALlal ellentétben én azt gondolom, hogy a III. András oklevelében feltűnő betűsor leginkább *Szelliske* formában olvasható, ami viszont így már nem hozható összefüggésbe a *szőlő* növénynévvel. A *szőlő* szó etimológiáját és régi, valamint tájnyelvi előfordulásait, továbbá a *Szőlős(ke)* típusú helynevek korabeli adatait megvizsgálva azt láthatjuk ugyanis, hogy a növénynévben és a belőle származtatható helynevekben a második szótag magánhangzója soha nem volt *[i]* (vö. az EWUng. és az OklSz. vonatkozó szócikkeinek adatait, valamint ÉGETŐ 1980: 74–75). A *Scellyske* második szótagjában az *y* betű a korszak hangjelölése alapján viszont csak így olvasható (vö. KNIEZSA 1952: 39, 51–54). Ebből adódóan FEKETE NAGYnak a nyilvánvalóan a növénynévtől inspirált *Szőlőske* olvasatát sem lehet elfogadni.

[14] Ha a szőlő mint növény elő is fordult a középkori Szepes vármegyében, egyáltalán nem lehetett jellemző, hiszen a területre vonatkozó középkori oklevelek és az Urbaria et conscriptiones című levéltári gyűjtemény újkori anyagának tanulmányozásakor rendre azt találjuk, hogy a szepesi birtokosoknak nem helyben, hanem a mai Tokaj-hegyaljai borvidék szőlőhegyein voltak szőlőik. ÉGETŐ MELINDA A középkori szőlőművelésünk kérdéséhez című tanulmányának adatai sem utalnak ennek az ellenkezőjére (1980: 74–75). A középkor utáni viszonyokra vonatkozóan érdemes még Bél Mátyás 1730 körül keletkezett írását idézni, amiben azt olvashatjuk, hogy Árva, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros és Máramaros megyék kivételével hazánkban mindenütt termesztenek szőlőt (idézi ÉGETŐ 2001: 538).

Ezek mellett azonban érdemes megfontolni azt is, hogy III. András oklevelének *Scellyske* adata mögött nemcsak hibát lehet keresni, hanem felmerülhet az a megoldás is, hogy az egy valóban használatban lévő névváltozatot tükröz. Nem kizárt ugyanis, hogy az elsődleges *Szedlicská*-ból a szláv nyelvekben szabályos szó belseji *dl* > *ll* hangváltozás eredményeként állt elő a *Szelliska* névváriáns. Ám a tendencia területi kötöttségei miatt a Szepességben egy ilyen változás nem valószínű (vö. KNIEZSA 1943: 229). Ugyanez a *Szedlicska* > *Szelliska* változás asszociációs változásként a magyar nyelvű használatban is végbemehetett (vö. BÁRCZI 1958: 142, de l. még az ilyen hasonulásra a TESz.-nek éppen a *szőlő* szócikk alatt említett példáit is). Ezt viszont egyetlen bizonytalan helyességű adat alapján — különösen a fentebb bemutatott egyéb tényezők fényében — nem lehet igazolni.

Az elmondottakat figyelembe véve azt gondolom, nagy bizonyossággal kijelenthető tehát, hogy *Szőlőske* nevű birtok nem létezett a középkori Szepes vármegyében. Továbbá az is valószínűsíthető, hogy a *Szedlicska* névnek — legalábbis az írásbeliségnek a szintjén — nem létezett *Szellicska* fonológiai variánsa sem. Úgy vélem, a szepesi káptalan 1313-ban kiállított oklevelében inkább arra látunk példát, hogy az 1290-es királyi oklevél íráshibáját az azt átmásoló írnok az átírás során a nyelvi valósághoz igazítva egyszerűen javította. Mindez pedig azt szemlélteti, hogy — mivel az oklevélátiratokat többségükben valóban nem feltétlenül szolgaian, betűhív módon készítették — az átírás bizonyos esetekben nemhogy szükségszerű romlást eredményezett volna, hanem éppen javította az eredeti oklevél esetleges hibáit.[15]

A következő alpontokban részletezett négy oklevélátirat eljárásmódja további, az itt látottaknak részben ellentmondó, de azokat mégis inkább kiegészítő adalékokkal szolgálhat a kérdéskör nyelvtörténeti vonatkozásainak feltárásához.

4.2. Leszkovány ~ Leszkóc

Ahhoz, hogy az átírási gyakorlat egy újabb sajátságát be tudjam mutatni, elengedhetetlen annak a tisztázása, hogy nevezték-e az Igló délkeleti határában fekvő Leszkovány települést a középkorban *Leszkóc*-nak.

A település neve elsőként a 14. század húszas éveiben bukkan elő. A legelső ismert előfordulása egy 1327-es ügyre vonatkozó oklevélben található. Ez az irat eredetiben nem maradt ugyan ránk, viszont létezik három egymástól független tartalmi átírása is. A település neve az 1351-ben készült kivonatban *Kyskohan [ɔ: Lyskowan]* (Dl. 2460), az 1414-esben *Lyskoan ~ Liskoan* (Dl. 74868/1–2), míg az 1417-es változatban *Leskowan* (Dl. 74868) formában olvasható (vö. még AOkl. 11: 45–46). A név egy 1328-as eljárás során is előkerül, ám ez az oklevél

[15] Hasonlóra mind a latin, mind a népnyelvű szövegrészekre vonatkozóan SZENTPÉTERY IMRE is hoz példát a korábban már tárgyalt tanulmányában (1942: 419).

is elveszett, s csak egy 1725-ös átirat őrizte meg a szövegét. Itt a név *Lizknan [ɔ: Lizkuan]* alakban fordul elő (Dl. 25787, vö. AOkl. 12: 88).

A később keletkezett másolatok ellenére azt gondolom, névszerkezeti szempontból mind a négy átirat híven tükrözi a település 14. század eleji névformáját. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy az 1327-es keletű irat tartalmi átírásai egymástól függetlenül mind ugyanazt a névformát tartalmazzák. Különösen Gilétfi Miklós nádor 1351-es tartalmi átírásának romlott formája lehet árulkodó e tekintetben. Az oklevélben szereplő hibás *Kyskohan* írásmód véleményem szerint utalhat arra, hogy az eredeti oklevélben — esetleg jelentéktelen hangjelölési eltérésekkel — **Lyskowan* alaknak kellett lennie, hiszen az átíró hibázása azt sejteti, hogy egyáltalán nem ismerte a nevet. Ennek megfelelően pedig nem feltételezhetjük, hogy más névváltozatot választott volna, mint ami az eredeti oklevélben szerepelt. Ráadásul az átírt és az átíró oklevél keletkezésének időbeli közelsége ebben az esetben szintén azt valószínűsíti, hogy nem egy régebbi névformát kell a rontott adat mögött keresnünk.

Hasonló módon szolgálja az eredeti névforma rekonstrukcióját az 1725-ös átirat rontása is. Az itt előforduló *Lizknan*-ban az *u* és az *n* betűk összekeverése amellett, hogy egyszerű betűfelcserélés is lehet, jelezheti azt is, hogy a 18. századi másoló ismét csak betűhíven másolta a 14. századi oklevelet, s összekeverte annak két hasonló betűjét, azaz az eredeti iratban ugyancsak a **Lizkuan* névalak szerepelhetett.

E közvetett bizonyítékokat támasztja alá, hogy alig két évtizeddel későbbről már maradtak ránk eredeti oklevélből származó adatok is, amelyek legfeljebb az első szótag magánhangzójának minőségében térnek el ezektől.[16] Ennek megfelelően a település elsődleges neveként a *Leszkován(y) ~ Liszkován(y)* névformát kell feltételeznünk.

Mindezt azért tartottam fontosnak előrebocsátani, mert jó száz évvel később, a 15. század középső harmadában a hely nevének már többféle változata is adatolható. Egy-egy oklevélben felbukkan a magyaros *Stokfalva,* illetve németes *Stockendorf* is, s ugyancsak ebből az időből adatolható az elsődleges *Leszkovány*-hoz közvetlenebbül kapcsolható *Leszkóc* alak is. Az adatok tanúsága alapján azonban az okleveles gyakorlatban továbbra is a *Leszkován(y) ~ Liszkován(y)* marad a domináns névváltozat.[17]

E három új névvariáns közül a *Leszkóc* megjelenése az, amelyik a legtöbb problémát veti fel, noha e névforma létrejötte névtani-hangtani szempontból nem

[16] Vö. Dl. 74816, Dl. 74823, Dl. 63707, Dl. 74849.

[17] Vö. 1439: *Stokondorfh* (Dl. 74905), 1464: *Stokfalwa* a. n. *Lyskowan* (Dl. 74919), 1466/1466: *Lezkowcz* (Dl. 74920 és Df. 262863). A további *Leszkován(y) ~ Liszkován(y)* adatokhoz lásd Dl. 74916, Dl. 74916, Dl. 74922, Dl. 74920, Dl. 74922, Dl. 74923, Dl. 74925, Dl. 74926, Dl. 74926, Dl. 74938, Dl. 74939, Dl. 74944.

tűnik lehetetlennek: a szláv előzményre visszavezethető *-óc* végű helynevek nagy száma miatt Szepes vármegyében és a környező területeken analógiás hatásra egy már kialakult név is könnyen felvehetett ilyen alakot (vö. KENYHERCZ 2014a). Elméleti szempontból a *Leszkovány* > *Leszkóc* változás tehát a szó végi formáns cseréjével meggyőzően magyarázható lenne. De mielőtt egyetlen adatból messzemenő következtetéseket vonnánk le, érdemes tüzetesebben is megvizsgálni e névváltozat feltűnésének a körülményeit.

1466-ban Pálóci László országbíró meghagyja a szepesi káptalannak, hogy egy Dorholcz Pál nevű kassai lakost Leszkovány egész birtokba és Csépánfalva egy jobbágytelkébe iktassanak be, amire válaszként a szepesi káptalan jelenti, hogy egyes birtokosok a beiktatásnak ellentmondtak, mire a káptalan a feleket megidézte (Dl. 74920, vö. IVÁNYI 1917: 65–66). A mandátum sajnos eredetiben nem maradt fenn, de az azt átíró káptalani jelentést két minimális különbséget mutató példányban is elkészítették, s a település neve mindkettőben *Lezkowcz* írásmóddal fordul elő (vö. Dl. 74920 és Df. 262863).[18] Így feltételezhetően — esetleg jelentéktelen helyesírási különbségekkel — az eredeti oklevélben is ez szerepelt. Annál is inkább valószínűnek tűnik ez, mert az átíró oklevelek a jelentés nem átíró részében már nem ezt, hanem a *Leszkován(y)* formát rögzítik több szöveghelyen is (*Lekowan [ɔ: Leskowan] ~ Leskowan,* Dl. 74920, illetve *Lezkowan,* Df. 262863). Az átírt és a saját rész névhasználatának efféle eltérése, azt gondolom, különben nem lenne indokolt.

A *Szedlicska* név tárgyalásakor látott gyakorlathoz képest itt teljesen más megoldást láthatunk. Az átírást készítő ebben az esetben ugyanis nem javította az országbírói megkeresésben — véleményem szerint hibásan — szereplő névalakot, hanem híven átírta azt. Viszont az oklevél saját szövegezésű részében annak talán a helyben elterjedt és ismert formáját használta, s nem azt, amit a mandátum tartalmazott.

Erre a kettősségre egyébként többféle, de egymást mégis kiegészítő magyarázat is adható. Elképzelhető, hogy a jelentés kiállításakor ezt az eltérését nem tekintették hibának, hanem mind a *Leszkóc,* mind a *Leszkovány* formát a jogbiztosítást nem veszélyeztető, hiteles alaknak tartották. Ez még abban az esetben is tartható hipotézis, ha a *Leszkóc* névnek helyben esetleg nem is volt tényleges használata, hiszen a két névforma tövének egyezése — a latinizált formákhoz hasonlóan — végső soron lehetővé tette a hely azonosítását. Mivel azonban az okleveleket létrehozó írástudók nevekről való gondolkodását ilyen mértékben nem ismerjük, valamelyest egyszerűbb megközelítésnek látom azt, hogy a megpecsételt oklevelet leíró írnok talán túlságosan is becsben tartotta az országbíró oklevelét, s a parancs hitelességének megőrzése érdekében inkább nem javította ki az átírás során a *Leszkóc* névformát. A problémát tovább árnyalja, hogy a reláció

[18] Mivel a két oklevél írása azonos kéztől való, ennek talán itt mégsincs túl nagy jelentősége.

saját részének a névhasználata vélhetően már a fogalmazványban eldőlt, azaz az oklevél végső változatát lejegyző írnok szerepe — amennyiben különbözött a fogalmazvány elkészítőjétől — e tekintetben kevésbé jelentős, mint az a Szedlicska birtok iratait egybemásoló oklevél javításának hátterében sejthető volt, hiszen itt az írnok mind az utasítást, mind a jelentés fogalmazványának a szövegét híven átírta. S ebben az esetben a tudatosság szempontjából valóban más megítélés alá esik a megoldása.

A tárgyalt adat egyedisége még inkább nyilvánvalóvá válik annak a fényében, hogy Dorholcz Pál ügyének folytatásaként 1467-ben már az eredetiben fennmaradt országbírói oklevél és annak a helyben készült átirata is egyaránt *Leszkován(y)* formát tükröz (1467: *Lezkoan,* Df. 262840, illetve 1467/1467: *Lezkoan,* Dl. 74926).

Ugyanakkor mégsem árt óvatosnak lenni a *Leszkóc* névváltozat kizárását illetően. 1564-ben egy dikális összeírásban ugyanis a települést *Monioros alias Leczkocz* (KENYHERCZ 2014b: 240) formában említik. Ez az adat az összeírás egészét tekintve elég megbízhatónak tűnik, nincs arra utaló jel, hogy az összeíró más esetekben is költött volna neveket, s nem szerepelnek egyébként hibás alakok sem az iratban, összességében pedig névmagyarosító szándékokat sem fedezhetünk fel a munka mögött. Ha áttételesen is, de ez az említés feltételezhetővé teszi, hogy a 16. század közepén — s talán már korábban is — létezhetett *Leszkóc* névváltozata is a településnek. Az viszont, hogy ezt követően egyéb 16–17. századi forrásokban ismét kizárólagossá válik a *Leszkován(y)* forma (vö. i. h., illetve KENYHERCZ 2015: 200), azt is mutatja, hogy az elsődlegessé — legalábbis az írásbeliségben — sosem vált. E tekintetben talán érdemes még megemlíteni, hogy a 18–19. század fordulóján újra adatolható a *Leszkóc* névvariáns is. Ezt tükrözi az első katonai felmérés *Leskócz* vel *Leskowian* vel *Leskoviani* felirata, illetve Lipszky *Leszkovján* vel *Leszkófalva* adatának második része szintén takarhat egy *Leszkóc ~ Leszk(ó)falva* névpárt (vö. KENYHERCZ 2014a: 215–222).

Mindezek ellenére én az 1466-os adatot saját kontextusában mégis inkább egyéni leleménynek, s nem valóban használt formának tartanám. A káptalan által fogalmazott szövegrész, valamint az ügy további adatai ezt elég egyértelművé teszik számunkra. Bár hangsúlyozni kell, hogy ez az eljárásmód — ha nem a birtok nevének történetére, hanem az oklevélíró nyelvi hatására figyelünk — mindentől függetlenül mutathatja akár azt is, hogy a másolatot készítő írnok nem tévesztésnek, hanem szinonim és érvényes alaknak tartotta a *Leszkóc* alakot, s ezért nem javította az átírt részben *Leszkován(y)*-ra. Ezt nem lehet teljes mértékben kizárni, hiszen adott esetben nem lehetetlen, hogy bizonyos névváltozatok elterjedtségük vagy alacsonyabb presztízsük miatt évszázadokon keresztül nem kerültek bele az oklevelekbe, hanem rejtve maradtak az írásbeliség előtt (vö. HOFFMANN 2007: 115). Jóval bonyolultabb problémával állunk tehát itt szemben, mint Szedlicska esetében.

További vizsgálandó kérdés az is, hogy ha mégsem valós névhasználat, akkor mi állhatott az országbíró utasításában található tévedés hátterében. Ha feltételezzük, hogy a településnek nem létezett *Leszkóc* névváltozata, s az oklevél megfogalmazója valójában a helynév ismeretének hiányában tévedett, számításba vehető-e, hogy a hibázását más *Leszkóc* nevek ismerete befolyásolta?[19] Ha így is volt, nehéz lenne bizonyítani, hogy más létező neveknek és általában az *-óc* végű neveknek az analógiás hatása valóban eredményezhetett-e efféle — ahogy SZENTPÉTERY nevezi az ilyesmit — oklevélírói okoskodást (1942: 420) az országbírói hivatalban. Ebből a szempontból viszont talán nem lényegtelen momentum, hogy abban a Pálóci-féle oklevélben, ahol a *Leszkóc* is felbukkan, a Csépánfalvára vonatkozó *Czepan* is egyedi adat. Az oklevélben a *Czepanfalwa* mellett a birtok említése ugyanis *in dicta Czepan* formában is előfordul. S noha ellipszissel akár létrejöhetett volna hasonló forma a valós névhasználatban is, ezen kívül nincs arra adatom, hogy a név ebben a formáns nélküli alakjában máskor is előfordulna.[20] Messzire vezető kérdés lenne tehát, hogy ezeknek a hátterében egyszerű hibázás, más nevektől befolyásolt tévesztés vagy tudatos eljárás húzódik-e meg. Viszont két egyedi, más adatokkal nem igazolható névforma egy oklevélen belül együttesen már felveti annak a gyanúját, hogy csak az országbírói oklevél lejegyzőjének tollán lett *Leszkovány*-ból *Leszkóc,* illetve *Csépánfalvá*-ból *Csépán.*

Végezetül mindenképpen ki kell térnem arra is, hogy a szlovák nyelvű helytörténeti és onomasztikai szakirodalomban vélhetően Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke című munka szövegközlése nyomán egy 1277-es oklevél 1308-as átiratának *Lescoch* adatát tekintik e település első előfordulásának (vö. RegArp. 2/2–3: 181–182).[21] Amennyiben az adatnak az azonosítása helytál-

[19] Egy nagyon felületes gyűjtés alapján is kiderül, hogy Zemplénben és Zólyomban egy-egy, Trencsénben pedig két ilyen nevű település is ismert a 15. századból, amelyek nevével ráadásul más ügyekben akár találkozhatott is az írnok (vö. Cs., valamint MAKSAY 1990 és ENGEL 2001 vonatkozó neveit). Ezek neve ráadásul etimologikusan is összefügg a szepesi Leszkovánnyal (vö. FNESz. *Leszkovány*).

[20] A *Csépán* névalak létrehozásának hátterében persze ugyanúgy meghúzódhat más nevek analógiás hatása.

[21] Ez a téves azonosítás a szakirodalmi hivatkozások alapján a Vlastivedný slovník obcí na Slovensku című lexikon második kötetének *Lieskovany* szócikkére (KROPILÁK szerk. 1977: 156) vezethető vissza. A tévedésben könnyen közrejátszhatott a két hely közelsége, etimológiai kapcsolata, valamint talán az is, hogy SZENTPÉTERY a kérdéses szövegrészt *in montem Lescoch* helyett tévesen *in Lescoch* formában közli (RegArp. 2/2–3: 182, vö. Df. 262658). A fenti lexikon Leszkoványra vonatkozó adatainak megbízhatatlanságát jelezheti az is, hogy a szerkesztők egy 1332-es *Stoyk* adatot is e helyhez kapcsolnak, ami a név későbbi változatai alapján akár helyes is lehetne, de a település nevének kronológiája és az oklevelek szövegének tanúsága alapján az 1332-es *Stoyk* szintén nem tekinthető Leszkovány település említésének. Noha a lexikon adatának a forrását nem tudtam azonosítani, a *Stoyk* név rét elnevezéseként a 14. század harmincas éveitől valóban előfordul a Szepességben, ráadásul közel Leszkományhoz, de

ló lenne, az előzőekben elmondottak mind érvényüket vesztenék, hiszen ha a település neve már két egymástól független és időben távoli oklevélben is előfordul *Leszkóc*-ként, akkor az már inkább arra utal, hogy a középkorban a névnek a *Leszkovány* mellett párhuzamosan volt *Leszkóc* formája is. Az azonban a hivatkozott oklevél szövegéből egyértelműen kiderül, hogy a *Leszkóc* név itt nem a tárgyalt településre, de még csak nem is a településnév esetleges előzményének tekinthető természeti névre vonatkozik, ugyanis az iratban szereplő határleírás alapján az 1277-ben említett *Leszkóc* nevű hegy és folyó éppen a Hernád másik oldalán található, mint Leszkovány település, s ráadásul a *Leszkóc* víznév biztosan azonosítható a középkorban egyébként máskor *Monyorós*-nak nevezett patakkal, amit ma *Rudniansky potok*-nak hívnak (vö. ŠMILAUER 1932: 395, ŠTEVÍK 2007: 11–12). S mivel ez a patak nem Leszkovány határában folyik, hanem egészen máshol, nem tekinthető a településnév előzményének.[22] Arról lehet pusztán szó, hogy a környék természeti adottságai e növénynévre visszavezethető helynevek esetében egymástól jórészt függetlenül teremtették meg a névadás motivációját (vö. FNESz. *Leszkovány*).

Összegzésképpen elmondható, hogy az egyetlen erre utaló okleveles adat alapján — különösen annak átírási körülményeit is figyelembe véve — nem bizonyítható, hogy a tárgyalt települést a középkorban nevezték *Leszkóc*-nak. Azonban a névváltozat hangtani jellege és a település nevének későbbi előfordulásai alapján érdemes ezt az adatot is nagyon körültekintően kezelni. A szepesi káptalan átírási gyakorlatára vonatkozóan azonban az eset mindettől függetlenül szolgál tanulságokkal. Jól példázza ez ugyanis azt a helyzetet, amelyben egy oklevélátirat annak ellenére tükrözi híven az átmásolt oklevél névformáját, hogy a saját fogalmazású részben ettől különböző, de a helyi névhasználatnak és hivatali gyakorlatnak vélhetően inkább megfelelő változatot alkalmaz. E gyakorlat megerősítésére, s egyben árnyalására érdemes azonban figyelembe venni egy másik névre vonatkozó, de szintén 1466-ban keletkezett oklevélátirat nyelvi jellegzetességeit.

4.3. Szalóba ~ Szalóka

A Márkusfalvától délkeletre fekvő Szalóba települést elsőként 1345-ben említi egy oklevél *Zalaba* formában (Dl. 74805).[23] A név a 15. század közepéig — a máso-

szintén a Hernád másik oldalán Zlop birtok határában (vö. Dl. 74798, AOkl. 22: 375–376, valamint Dl. 67404).

[22] A határjárás alapján hasonló megállapításra jut PETER LABANC is (2015: 237). A pontosság kedvéért megjegyzendő még, hogy a nevet hegy neveként csak az interpoláltnak tekinthető 1308-as másolatban említik, a hitelesnek tartott 1337-es és 1382-es átiratok csak folyóként utalnak rá (vö. RegArp. 2/2–3: 182).

[23] A név olvasatával kapcsolatban felmerülnek problémák. A 14–15. századi adatok ugyanis *Zaloba* és *Saloba* írásmódot egyaránt tükröznek, olykor még egy oklevélen belül is (vö. Dl. 74816). S mivel a *z* és az *s* betűk használata hangértékük tekintetében a korban egyébként nagy következetességet mutat, nehéz megítélni, hogy az egyes adatokat hogyan kell olvasni. A *z* ugyanis

dik szótag magánhangzójának esetleges minőségi változásától eltekintve — meg is őrzi ezt az alakját (vö. Dl. 74816, Dl. 74823, Dl. 74849, Dl. 74877). V. László király 1456-os oklevelének a szepesi káptalan által 1457-ben készített átírásában viszont felbukkan a *Saloka* névforma is (Dl. 74916). Az eredeti iktató parancs nem maradt fenn, viszont a káptalan jelentése két példányban is ki lett állítva, s szempontunkból nem lényegtelen, hogy közülük csak az egyikben szerepel ez a forma, a többszöri előfordulás mellett ebben is csak egyetlen helyen, azaz a *Saloka* itt könnyen magyarázhatónak tűnik a másolatot készítő írnok figyelmetlenségével: a királyi oklevél átírásakor az írnok egy alkalommal elírhatta a kor írásmódjában nagyon hasonló *b* és a *k* betűket. Mivel azonban az oklevél írásmódjában a *b* és a *k* betűk meglehetősen hasonlítanak egymásra, az is könnyen elképzelhető, hogy a *Saloka* olvasat mögött valójában *Salobá*-t kell keresnünk. Hasonló írásmódú betűk esetében talán egyébként is helyesebben járunk el akkor, ha afelől közelítünk egy olvasathoz, hogy mit akarhatott odaírni az írnok. Azért látszott érdemesnek mégis elöljáróban megemlíteni ezt a bizonytalan olvasatú adatot, mert rámutat arra, hogy mi állhatott a későbbiekben is e terület *Szalóka* néven történő felbukkanása mögött. Egy tíz évvel későbbi jogügylet kapcsán ugyanis több alkalommal újra feltűnik ez a névváltozat.

1466. március 15-én Guthi Ország Mihály nádor meghagyta a szepesi káptalannak, hogy Márkusfalvi Máriás György fiát, Ferencet iktassa be bizonyos szepesi birtokokba új adomány címén. Május 1-én a szepesi káptalan erre a parancsra jelentette, hogy amikor a beiktatást meg akarta tenni, két nemes is ellentmondott, mire a feleket megidézte (vö. Dl. 74922, Dl. 74928, IVÁNYI 1917: 65, 66). Az utasítás eredetije sajnos eltűnt, de a szövege át van írva a szepesi káptalan két hitelesített példányban kiállított jelentésébe. Az eredeti híján érdemes a két átiratot összevetni. Annak érdekében, hogy e másolatok felfogása közötti különbségek láthatóvá váljanak, Szalóba mellett három másik birtok — Závada, Toplica és Goldbach — nevének adatait is kiemelem belőlük.

Az első oszlopban a Dl. 74922-es, a másodikban a Dl. 74928-as szám alatti átirati példány adatai szerepelnek. Ezeken belül az első oszlop az átírt, azaz a nádori parancs szövegében előforduló névalakokat tartalmazza, a második pedig a káptalani jelentés szövegében lévőket.

az [sz] és [z] jelölésére szolgált, míg az *s* elsősorban az [s] és a [zs] hangokat takarta, de az *s* inkább jelölhetett [sz]-t, mint a *z* [s]-t (vö. KNIEZSA 1952: 39, 58). A név feltételezhető eredete és továbbélése alapján (GOÓTŠOVÁ–CHOMOVÁ–KRŠKO 2014: 455–456) valószínűsíthető lenne a *Zsalóba* olvasat már a középkorra vonatkoztatva is, de az adatok írásmódja ennek némiképpen ellentmond. Mivel a középkor és a 19. század közötti időszakból nincsenek adataim a névről, s így a fejlődését nem tudom folyamatában végigkísérni, ezért e kérdésben most nem foglalok állást, hanem a *Szalóba* ~ *Zsalóba* kettősségét elviekben végig fenntartva írásomban a szakirodalomban elterjedt *Szalóba* olvasatot alkalmazom. Ugyanakkor e hangjelölési bizonytalanság utalhat arra is, hogy e név hangzó formája a középkori írnokok számára sem volt mindig egyértelmű. Ez pedig előrevetíti a vele kapcsolatos egyéb problémákat is.

Dl. 74922	
1466/1466 (Guthi Ország Mihály/ Szepesi káptalan)	1466 (Szepesi káptalan)
Zawoda	*Zawoda*
Saloka ~ Zaloka	***Saloka***
Tho[pli]cza ~ Thopp[lic]za	*Thopplica*
Golbach	*Goltpach*

Dl. 74928	
1466/1466 (Guthi Ország Mihály/ Szepesi káptalan)	1466 (Szepesi káptalan)
Zauida ~ Zawoda	*Zawoda*
Saloka	***Saloka***
Theffycza ~ Thoffyca	*Thoplica*
Golbach	*Geltpach*

A két átiratot összehasonlítva föltűnik, hogy a saját szövegezésű részben lényeges eltérések nincsenek, s nem is nagyon lehettek, hiszen vélhetően azonos fogalmazványról készültek. Ez alapján viszont az átírt részek különbözősége utalhat arra, hogy a Dl. 74922-es változat egyértelműen javítja a romlott névalakokat, míg a Dl. 74928 viszont az átírt részben jóval hűbbnek tűnik az eredetihez, különben semmi nem indokolná a nádor oklevéléből átírt formák különbözőségét.[24]

A kérdéses névre visszatérve: az oklevelek *b*-t és *k*-t tartalmazó más latin és népnyelvű szavainak az írásmódját is alaposan megvizsgálva világosan kiderül, hogy mind a mandátum szövegének átiratában, mind a káptalan saját fogalmazású részében a nevet mindkét példányban minden említésekor *Szalóká*-nak kell olvasni. S annak ellenére, hogy a Dl. 74922-es számú dokumentum más helyeken javítja az átmásolt irat hibáit, ebben az esetben mindkét oklevélrészben szintén a téves *Szalóká*-t tartalmazza. Erre a legkézenfekvőbb magyarázat az lehet, hogy már a fogalmazvány is ezt a formát tartalmazta. Mivel a jelentés szövegében összesen háromszor kerül elő ez a név — kétszer az átírt s egyszer a saját részben —, nem tartom valószínűnek, hogy mindenhol alkalmi hibázásról lett volna szó, hiszen akkor az írnokoknak oklevelenként háromszor kellett volna hibázniuk. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy mind az utasítás, mind a fogalmazvány hibája javítatlanul maradt a végleges változat mindkét hitelesített példányában.[25]

Az előző két pontban látottakkal ellentétben e birtok nevének a kapcsán felmerülhet tehát a gyanúja annak is, hogy a helyi káptalanban dolgozók sem ismerték jól ezt a nevet. A *Szalóba Szalóká*-ra való rontása a két betű hasonlósága miatt

[24] IVÁNYI BÉLA a Máriássy család levéltárát publikáló 1917-ben megjelent munkájában ennek az oklevélnek a kapcsán úgy fogalmaz, mintha ő ennek a parancsnak még látta volna az eredetijét is, s nem átiratból közölné, viszont a hivatkozott levéltári szám alatt ma már csak a szepesi káptalan által átírt változat szerepel (Dl. 74928). Ugyanakkor az általa közölt adatok nagy hasonlóságot mutatnak a Dl. 74928-as oklevél átírt részének az adataival *(Zavida, Saloka, Theffyca, Golbach).* Ez — ha IVÁNYI valóban az eredeti iratot olvasta — megerősíti azt a feltételezést, hogy az említett példány valóban hűen másolta a parancs szövegét (vö. 1917: 65).

[25] A hasonló írásmód ellenére magam nem mernék állást foglalni abban a kérdésben, hogy egy kéz munkája-e a két oklevél, ám az eredeti mandátum átírásának eltérő módozata akár azt is mutathatja, hogy más volt a két oklevél lejegyzője.

ráadásul az oklevél megpecsételése előtti ellenőrzés során is észrevétlen maradt. A két névforma különbségének hangtani jellegére való tekintettel ugyanis nem tartom valószínűnek, hogy ezt az eltérést különben ne tekintették volna már relevánsnak.

Az íráshibából fakadó tévesztésre vonatkozó elképzelésem alátámasztásaként érdemes megnézni az ügy folytatásaként keletkezett okleveleket is. 1466. október 8-án a nádor a feleket elmarasztalta, mert nem jelentek meg a határidőre, majd 1467. július 21-én a szepesi káptalan végül átmenetileg lezárta az ügyet. A két irat adatai a következők:

Dl. 74923 — 1466-09-08 (Guthi Ország Mihály)
Zauida
Saloka
Thessycza
Goloath

Dl. 74925 — 1467-07-21 (Szepesi káptalan)
Zawada
Zaloba
Topplicza
Golbah

A két eredeti formájában fennmaradt dokumentum összevetéséből már világosan kiderül, hogy a nádori irat továbbra is téves, ám a helyi káptalan már lényegében a valóságnak megfelelő formákat használta. Nem kizárt, hogy ez részben annak is lehetett köszönhető, hogy ez esetben már nem átírásról van szó, hanem végig saját fogalmazásról. S ha összevetjük Ország Mihály levelét a csak átírásban fennmaradt korábbi utasításának Dl. 74928-as szám alatti átírásával, akkor láthatjuk, hogy a márciusi oklevélben a nevek szintén romlott formában lehettek írva, hiszen a Dl. 74928-as átirat vonatkozó része — amit az előzőekben a hívebb másolatnak tartottam — többé-kevésbé hasonló írású neveket tükröz.

A név továbbélésével kapcsolatban elmondható, hogy a későbbiekben már kizárólag csak *Szalóba* formában fordul elő mind helyi, mind egyéb helyeken készült iratokban (vö. Dl. 74926, Dl. 74932, Dl. 74933, Dl. 74937, Dl. 74944). S noha a birtok ma már nem létezik, a nevét ma is hasonló alakban őrzi egy a mai Závadka és Hnilčík települések között található *Žaloba* nevű hegy és patak (vö. *Žaloba,* HFK.; *Žaloba,* VKÚ.; valamint FEKETE NAGY 1934: 108, GOÓTŠOVÁ–CHOMOVÁ–KRŠKO 2014: 455–456).

Végezetül Szalóba birtok nevének filológiai kérdései kapcsán talán érdemes megjegyezni, hogy a betűinek a rendje 1472-ben is megtréfál egy írnokot: *Zabola [ɔ: Zaloba]* (Dl. 74944). Erről az adatról egészen biztosan kijelenthető, hogy íráshiba eredménye, azaz egyszerű betűfelcserélésről van szó, amit ismét két hasonló betű idézhetett elő.

Úgy tűnik tehát, nem tévedünk nagyot, ha a *Szalóka* alak megjelenése mögött egyszerű betűhibát feltételezünk. Ország Mihály nádor két vizsgált oklevelének romlott formái ugyanis valószínűsítik, hogy a *Szalóka* névváltozat létrehozása mögött csak nagyon mellékes körülményként lehet más hasonló nevek analógiás

hatását feltételezni. A *Szalóka* névszerűsége ugyan okozhatott volna ilyen hibát a helyet nem ismerő oklevélíró munkájában, ám az oklevelekben feltűnő egyéb, alkalmanként a felismerhetetlenségig romlott névalakok inkább utalnak arra, hogy a hibázás mögött pusztán az ismeretlen nevek valamilyen írásbeli előzmény alapján történő félreolvasása áll. Feltételezésem szerint tehát a birtoknak a többszöri adatolás ellenére sem létezett a hétköznapi használatban *Szalóka* változata, azt csak az oklevélírók sorozatos tévedése hozta létre.

A következő két esetben a problémás névalakok magyarázataként a rontás, illetve a rontás javítása mellett már annak a lehetősége is felmerülhet, hogy vagy a helyi, vagy az országos hatóság névhasználata valamiféle egységesítő törekvést is tükröz.

4.4. Zsdjár ~ Sár

A Betlenfalva határában lévő Zsdjár majorra vonatkozóan a Mohács előtti időszakból a következő adatok maradtak ránk:

> 1409: *Styar* (Dl. 63731); 1425/1425: *Sar,* illetve 1425: *Sar* (Dl. 11655); 1519: *Schaar,* a hátoldalra írt feljegyzésben 1519: *Sgyar* (Df. 262881); az előző oklevél átiratában 1519/1519: *Sgyar,* illetve 1519: *Sgyar* (Dl. 63890); 1519: *Sgyar* (Dl. 23268).

Ha ezeket az adatokat pusztán egymás mellé illesztjük, akkor úgy tűnik, hogy a területnek párhuzamosan *Sár* és *Zsdjár* elnevezése is létezett a korszakban. A két névforma nyelvi sajátságai alapján adódna az a feltételezés is, hogy a kettősség mögött egy szláv–magyar névpár sejthető. Az adatok alaposabb elemzésével sem zárható ki természetesen, hogy valóban erről van szó, ugyanakkor ebben az esetben sem haszontalan alaposabban megvizsgálni az egyes névformákat tartalmazó oklevelek keletkezési körülményeit.

A probléma megvilágítása érdekében szerencsésnek tartom a név történetének vizsgálatát II. Lajos király szepesi káptalannak kiküldött 1519-es mandátuma, illetve annak átirata fényében kezdeni. Szerencsés körülmény, hogy ez a parancs a szepesi káptalan levéltárában eredeti formájában is ránk maradt. A szöveg *Zsdjár* prédiumot kétszer említi, mindkétszer *Schaar* formában (Df. 262881). Viszont az ugyanerre az iratra felvezetett fogalmazványban, valamint a fogalmazvány alapján készült végleges káptalani jelentésben már végig *Sgyar* formában szerepel a hely neve (vö. Df. 262881, Dl. 63890). Külön figyelmet érdemel, hogy ez esetben nemcsak a jelentést tartalmazó szövegrészben találjuk ezt az írásmódot, hanem a mandátumot átíró részben is, ahol az eredeti oklevél egyébként egyértelműen és jól olvashatóan a *Schaar* alakokat tartalmazta. Úgy tűnik tehát, hogy a helyi hiteleshely műhelyében a királyi parancsban található névalakot valamilyen okból kifolyólag tudatosan megváltoztatták. Azt, hogy a 16. század elején a szepesi káptalan gyakorlatában ezt a nevet egyébként is *Zsgyár* formában használhatták,

megerősíti egy ugyanebben az évben a szepesi káptalanban keletkezett másik oklevél ugyancsak *Sgyar* írásmódú alakja is (vö. Dl. 23268).

A gondolatmenetnek ezen a pontján az oklevélírói eljárás párhuzamba állítható az előzőekben tárgyalt Szedlicska és részben Leszkovány esetével. Az átíró oklevél javítása ismét csak arra enged következtetni, hogy ezt a birtokot a Szepességben nem nevezték *Sár*-nak, hanem ezt a névváltozatot csak a helyet nem ismerő kancelláriai írnok alkotta meg tévedésből vagy szándékosan. Ennek megfelelően aztán a káptalan ügyet vagy helyet jobban ismerő oklevélírója az átírás során kijavította. A nem túlságosan gazdag adatolású név első általam ismert előfordulása ugyanis szintén a *Zsdjár* forma elsődlegességére utal (1409: *Styar,* Dl. 63731), s ezt erősíti meg a név továbbélése is.[26]

Az előző oklevélátirat értékelését viszont némiképp más megvilágításba helyezi, hogy a tárgyalt helynek az 1519-es eljárástól függetlenül, azt majd száz évvel megelőzően, 1425-ből is maradt fenn *Sár* olvasatot tükröző adata (vö. Dl. 11655, Zs. 12: 182, 317–318). Szintén egy királyi parancslevélről, illetve az azt magába foglaló káptalani jelentésről van szó. Itt azonban mind a Zsigmond király utasítását átíró részben, mind a káptalan által írt saját részben egyértelműen *Sar* formát találunk.[27] Ezt a legkönnyebben viszont mégiscsak úgy lehet magyarázni, hogy a névnek valóban volt ilyen változata is. És ez nyilvánvalóan az 1519-es oklevél *Schaar* adatának megítélését is megváltoztatja. Ugyanakkor érdemes lehet ismét feltenni azt a kérdést, amit Leszkovány település *Leszkóc* adatának hű átírása kapcsán már megfogalmaztam, azaz a királyi parancs és ezáltal az egész jogi eljárás hitelét biztosítandó, s a felelősséget a királyi hatóságra áthárítandó, elképzelhető-e az, hogy a helyi káptalanban annak ellenére ragaszkodtak a *Sár* formához mind az átírt, mind az átíró szövegrészben, hogy az valójában nem is volt használatos a terület megnevezésére. Az előző két település esetének tanulságaival együtt szemlélve a problémát úgy vélem, jóval alaposabban meg kellene vizsgálni a korszakban keletkezett mandátumok és az azokat átíró jelentések névalakjainak viszonyát ahhoz, hogy ebben a kérdésben megalapozottan tudjunk állást foglalni. Ugyanakkor könnyen előfordulhat, hogy ennek ellenére sem találnánk komolyabb és általánosabb összefüggéseket, legföljebb egy-egy konkrét helyre és szűkebb időtartamra vonatkozóan.

A magam részéről az adatok statisztikai aránya ellenére mégsem tartom magától értetődőnek, hogy a településnek a helyi névhasználatban általános lett vol-

[26] A majorság ma már ugyan nem létezik, de neve a Hernád Betlenfalva határában folyó jobb oldali mellékvizének elnevezésében máig megőrződött (vö. *Zdjar,* HKF.; *Ždiar,* VKÚ). A szlovák kataszteri hatóság (ÚGKK) térképe alapján ráadásul ma nemcsak a patak neve *Ždiar,* hanem annak a területnek is, ahol a patak folyik (www.zbgis.skgeodesy.sk/tkgis/default.aspx).

[27] Igaz, hogy a királyi mandátum eredetije nem áll már rendelkezésünkre, de talán ebben az esetben nincs okunk kételkedni abban, hogy az átírás alapjául szolgáló utasításban ne a *Sar* alak szerepelt volna.

na a *Sár* megnevezése. Kétségtelen, hogy a hivatali írásbeliségben megjelent, ez egymástól független adatokkal bizonyítható. Ugyanakkor az 1519-es parancs adatának javítása és a név továbbélése azt jelezheti számunkra, hogy a 16. századtól kezdődően mindenképpen a *Zsgyár* lehetett az elsődleges változat. Igaz, ettől a 15. század első felében még élhetett akár a jogi, akár pedig a hétköznapi névhasználatban a *Sár* forma is, aminek létrejötte a *Zsgyár* magyarban szokatlan hangszerkezete miatt magyar nyelvű névpárként esetleg indokolható lenne.[28]

A birtok *Sar* adatával kapcsolatban esetleg figyelembe lehet venni még azt is, hogy a *Zsgyár* 'égetéssel irtott erdőrész' jelentésű neveknek egyes szlovák területeken a szabályos *žď* > *ž* változás eredményeképpen kialakult *Žár* ~ *Žiar* alakváltozata is (vö. KNIEZSA 1946: 68, 1950: 312). S mivel a Zsigmond-korban az *s* és a *zs* jele is szinte kivétel nélkül az *s* (vö. KNIEZSA 1952: 59), felmerülhet az a megoldás is, hogy az 1425-ös *Sar* adat nem *Sár*-ként, hanem *Zsár*-ként olvasható, s mint ilyen nem a *Zsgyár* magyar névváltozataként, hanem egy szláv hangtörténeti változás eredményeképpen létrejött névvariánsként kell rá tekintenünk. A név továbbélése, az 1519-es királyi oklevél *Schaar* alakja, valamint annak a szepesi káptalan által eszközölt javítása talán inkább arra utal, hogy ebben a szepesi névben ez a változás nem következett be, s a *Sar* írásmódú alakokat mégis inkább *Sár*-ként kell olvasnunk.

Összességében azt gondolom, a fenti példákban ismét az oklevelek kiállításában részt vevő írnokok nyelvi lenyomatát láthatjuk megjelenni. De hogy e mögött normatív törekvés, az írnokok egyéni nyelvérzéke, egyszerű tévedés vagy pedig mégis inkább tényleges névhasználat állt, egyértelműen eldönteni nem lehet. Viszont a kérdésfelvetés már önmagában ráirányíthatja a figyelmünket olyan összefüggésekre, amelyek az adatok mechanikus feldolgozásából nem derülnének ki. Nem lényegtelen körülmény ugyanis, hogy a *Sár* olvasatú előfordulások soha nem a helyi bürokráciától indultak ki, hanem minden esetben összefüggésbe hozhatók a királyi kancelláriában készült utasításokkal. S noha a helyi káptalan 1425-ös átiratában ez a forma megmaradt, a fenti körülményeket figyelembe véve ez a tény önmagában megnyugtatóan még nem bizonyítja, hogy a névnek valóban volt ilyen formája. Mint ahogy természetesen az 1519-es javítás sem egyértelmű cáfolata mindezeknek.

A *Sár* névvariáns használatának ilyenfajta megoszlása éppen arra is utalhat, hogy a szepesi káptalan ezekben az esetekben nem pusztán csak javítja a nemlétező formát a helyben használatosra. Ennek a birtoknak, valamint a következő alpontban tárgyalt településnév adatolásának kapcsán felmerül ugyanis annak a

[28] Ha létezett ilyen alak, akkor annak keletkezése nem szabályos változásként, hanem valamiféle helyettesítésként lenne értelmezhető, ugyanis a *Zsgyár,* vagy az egyes adatokban olvasható *Styár* szókezdő mássalhangzó-kapcsolatának az efféle megszűnése kivételes lenne (vö. KENYHERCZ 2013b: 66–70, KESZLER 1969: 41–46). Ugyanakkor a *[zs]+[gy],* illetve a *[s]+[ty]* hangkapcsolat ritkasága miatt e kérdésben biztosat mégsem lehet állítani.

gyanúja, hogy a nyelvi valóság adott esetben jóval összetettebb lehetett annál, mint amit e tekintetben a káptalan oklevelei tükröznek. Azaz az okleveles adatok egységesítése, ha úgy tetszik, a nyelvi valóság bizonyos fokú torzítása nemcsak a helyet nem ismerő oklevélírók esetében tételezhető fel, hanem ebben az összefüggésben még inkább jellemezheti egy olyan hivatal gyakorlatát, amelyik rendszeresen eljár az adott birtokok és birtokosok ügyében. További kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy ezt a szepesi káptalan 15–16. századi működésében valóban igazolni is tudjuk, ugyanakkor a korabeli nyelvi viszonyok ismeretének hiányosságai, amelyek éppen az okleveles gyakorlat efféle feltételezett eljárásainak következtében állnak elő, ezt a munkát nagyon bizonytalanná tennék (vö. HOFFMANN 2007: 96). Ennek szemléltetésre, s az előzőekben elmondottak más oldalú megvilágítására végezetül vizsgáljuk meg a *Grancs* helynév 15. századi említéseit!

4.5. Grancs ~ Garancs

A Szepesváraljától délkeletre fekvő Grancs település első adata egy 1344-es keletű oklevélből származik *Granch* formában (Dl. 39661). A hely nevének gazdag adatolásából világosan kiderül, hogy elsődlegesen és döntően a későbbiekben is *Grancs* volt a neve, ugyanakkor a 15. században többször előfordul a *Garancs* megnevezése is. Ha pusztán csak az adatokat tekintjük, akkor ezt a kettősséget valamiféle ingadozásként, a név hangszerkezeti szempontból különböző két változatának egymás mellett éléseként is értelmezhetnénk, ami mássalhangzó-torlódással kezdődő neveket érintő általános tendencia kapcsán egyáltalán nem lenne szokatlan jelenség (vö: BÁRCZI 1958: 9, KENYHERCZ 2013b: 28, 80). Ugyanakkor az oklevelekből és egyéb forrásokból világosan kiderül, hogy a későbbiekben is *Grancs* maradt a település elsődleges névváltozata (vö. KENYHERCZ 2014b: 235, 2015: 194). Nem érdemes azonban itt lezárni a gondolatmenetet. A *Garancs* formát tükröző adatok alaposabb vizsgálata, azt hiszem, mind e név történetére, mind pedig az okleveles gyakorlatra vonatkozóan egyaránt tanulságos lehet.

1479-ben a helynév egy személyt jelölő szerkezetben Nicolaus Gebel de *Garanch* alakban fordult elő (Df. 263863). Ez az adat Bátori István országbíró szepesi káptalanhoz intézett megkereséséből származik, amely eredetiben is fennmaradt a szepesi káptalan levéltárában. A korabeli gyakorlatnak megfelelően a szepesi káptalan ezt az oklevelet az ügy folytatásaként még ugyanebben az évben a jelentésében átmásolta, ám az utasítás átírt változatában a fenti név nem az eredeti szövegnek megfelelően, hanem már megváltoztatva, Nicolaus Gebel de *Granch* (Dl. 63866) formában van lejegyezve. A fentebb ismertetett esetekhez hasonlóan itt is azt tapasztaljuk tehát, hogy a káptalan jegyzője vagy írnoka valamilyen megfontolásból javította a hozzá címzett mandátum névalakját. Mielőtt azonban az országbíró névhasználatát egyszerű tévedésnek bélyegeznénk, érdemes a kérdést tovább vizsgálni.

Bizonyos szempontból ugyanis fontossá válik, hogy az említett oklevelekben arról a Göböl Miklósról van szó, aki Grancsra való Mátyás lányának, Ilonának volt a férje. Véleményem szerint ez azért lehet lényeges körülmény, mert Grancs település okleveles adatai között mindig csak az említett Mátyásnak, illetve halála után az örököseinek az említésekor fordul elő a *Garancs* névváltozat, minden más esetben *Grancs* formában említik.

Az oklevelekből tudjuk, hogy Grancs-i Mátyás királyi emberként a 15. század első harmadában gyakran vett részt a szepesi káptalan által lefolytatott eljárásokban, s ezzel összefüggésben megyei szinten is közismert és tekintéllyel bíró személy volt, így a nevét elég sok oklevélben megtaláljuk:[29]

> 1407/1407: *Granch* (Dl. 60532, Zsigmond király/Szepesi káptalan); 1407: *Granch* (Dl. 60532, Szepesi káptalan); 1413: *Granch* (Dl. 60570, Szepesi káptalan); 1415/1415: *Granch* (Dl. 63742, Zsigmond király/Szepesi káptalan); 1415: *Granch* (Dl. 60591, Szepesi káptalan); 1416/1416: *Granch* (Dl. 10417, Zsigmond király/Szepesi káptalan); 1416: *Granch* (Dl. 10417, Szepesi káptalan); 1416/1416: *Granch* (Dl. 83584, Zsigmond király/Szepesi káptalan); 1418/1418: *Granch* (Dl. 60613, Zsigmond király/Szepesi káptalan); 1419: *Granch* (Df. 263824, Perényi Péter országbíró); 1422/1422: ***Garanch*** (Dl. 60639, Zsigmond király/Szepesi káptalan); 1422: ***Garanch*** (Dl. 60639, Szepesi káptalan); 1422/1423/ Más.: *Grancs* (Df. 286328, Zsigmond király/Jászói konvent)**;** 1423: ***Garanch*** (Dl. 83615, Zsigmond király), de a hátlapon: ***Grancz*** (Dl. 83615, Szepesi káptalan); 1423/1423: *Granch* (Dl. 83613, Zsigmond király/ Szepesi káptalan); 1423: *Granch* (Dl. 60646, Szepesi lándzsásszék); 1424: *Granch* (Dl. 39638, Szepesi káptalan); 1424: *Granch* (Dl. 60655, Szepesi káptalan); 1424: *Granch* (Dl. 60655, Szepesi káptalan); 1429: de *Granch* (Dl. 60686, Szepesi lándzsásszék); 1434: *Grancz* (Dl. 60720, Szepes megye); 1442: *Granch* (Dl. 39739/Dl. 60762, Szepesi káptalan); 1444: *Granch* (Dl. 39746, Szepesi káptalan); 1471: *Grancz* (Dl. 60822, Szepesi káptalan); 1479: ***Garanch*** (Df. 263863, Bátori István országbíró), de ennek átiratában: 1479/1479: *Granch* (Dl. 63866, Bátori István országbíró/Szepesi káptalan); 1486: ***Garanch*** (Dl. 39787, Szepesi lándzsásszék).

A fenti adatsorból a következő megállapításokat fogalmazhatjuk meg: 1. a szepesi káptalanban készült eredeti, átírást nem tartalmazó oklevelekben kizárólag a *Grancs* névváltozat adatolható. 2. Zsigmondnak egyetlen olyan eredetiben megmaradt parancsa ismert, amiben Grancsra való Mátyás neve szerepel, mégpedig *Mathyas de Garanch* formában. Ám a névalak megítélése szempontjából

[29] Az áttekinthetőség érdekében az adatokból a személynévi részt elhagyom, de mindegyik említés Mátyásra vagy a halála után az ő megnevezésével azonosított örököseire vonatkozik. Zárójelben jelzem az adatot tartalmazó oklevél kiadóját, átirat esetén pedig az átíróját is. Az egyszerűség kedvéért a *Garancs*-formát tükröző iratokat külön kiemeltem.

lényeges körülmény az is, hogy az eljárás során a szepesi káptalannak ugyanezen oklevél hátlapjára felvezetett egykorú feljegyzésében a név már *Mathyas de Grancz* alakban fordul elő (Dl. 83615). 3. Egy kivételével minden olyan mandátumban, ami Zsigmond királytól származik, de eredetiben nem maradt meg, s így a szövegét csak a szepesi káptalan átiratából ismerjük, szintén a *Grancs* forma olvasható. A kivételnek tekinthető 1422-re datált Dl. 60639-es szám alatti irat mind a mandátumot átíró részben, mind a káptalan saját átírásában *Mathias de Garanch*-ként említi a kijelölt királyi embert (lásd erről alább bővebben is). 4. Az egyéb helyeken keletkezett vagy másolt iratokban is többnyire *Grancs* az említés helynévi része. Ezek közül egyedül egy 1486-os szepesi lándzsásszék által kiadott iratban találunk *Garanch* formát (Dl. 39787).

Világosan látszik tehát, hogy a birtok neve a Mátyás nevét tartalmazó oklevelekben is többnyire *Grancs* formában szerepel. E tekintetben tehát túlzott jelentősége nincs annak, hogy kifejezetten csak az ő személyéhez kapcsolható a hely általam ismert öt *Garancs* adata. Vélhetően tehát nem arról lehetett szó, hogy esetleg Mátyás maga preferálta volna nevének említésekor a település nevének hangszerkezeti szempontból magyarosabb *Garancs* változatát. Ha így lett volna, akkor a szepesi káptalanban keletkezett iratok is minden valószínűség szerint többségükben ezt mutatnák. Az azonban ismét fontos körülmény lehet, hogy a *Garancs*-féle alakok rendre nem a szepesi káptalanban kiállított iratokból származnak, hanem két esetben Zsigmond király, egy esetben az országbíró, egy esetben a szepesi lándzsásszék okleveléből, s csak a Dl. 60639 szám alatti királyi parancsra válaszoló jelentés szövege az, ami a káptalanban készült. Különösen is árulkodó a helyi gyakorlatban használatos névforma megállapításával kapcsolatban Zsigmond 1423-as oklevelének a hátlapján tett feljegyzés névformája (vö. Dl. 83615), valamint az országbíró már tárgyalt 1479-es oklevele alapján készült helyi átirat névhasználata (Df. 263863, Dl. 63866). Ezek alapján a korrekciók alapján akár azt is feltételezhetjük, hogy több olyan iratban, ami a királyi kancelláriában keletkezett, de eredetijében nem, csak a szepesi káptalan átírásában őrződött meg, eredetileg *Garancs* szerepelhetett, csak aztán azt a káptalanban már *Grancs*-ként írták át.

Az 1422-es oklevél viszont külön szót érdemel. Mint már utaltam rá, ebben az iratban mind a királyi mandátumot átíró, mind a káptalanban megszövegezett részben egyaránt a *Garancs* névváltozat szerepel. Azt gondolom, ezzel az irattal kapcsolatban a döntő körülménynek az tekinthető, hogy a jelentést kérő parancs eredetije a királyi kancelláriában készült, azaz a *Garancs* névváltozat használata az oklevélben nem előzmények nélkül merült fel. S az sem tűnik mellékesnek, hogy az átirat 1422-ben kelt. Ennek a későbbi kutatásokban talán lehet jelentősége, hiszen az imént tárgyalt Zsgyár birtokra vonatkozó 1425-ben keletkezett káptalani átiratban is hasonló átírói gyakorlatot figyelhettünk meg: mintha a káptalan jegyzője vagy írnoka ebben az időben a mandátum névhasználatához igazította

volna a jelentés saját szövegezésű részének névhasználatát is. Ennek a hátterében meglátásom szerint a királyi parancs tekintélyén, a felelősség hárításán stb. túl az is állhatott, hogy az oklevél elkészítésekor ez a különbség ismét nem tűnt a jogbiztosítás szempontjából aggályosnak, azaz mintha a *Grancs* és a *Garancs* formákat érvényes változatoknak tekintették volna. De mielőtt két oklevélből az 1420-as évek elejének szepesi káptalanjában zajló munkával kapcsolatban messzemenő következtetéseket vonnánk le, látnunk kell azt is, hogy ugyanebben az időben ennek éppen ellenkező gyakorlata is megfigyelhető (vö. *Grancs* vonatkozó adatait). Ezek alapján azt gondolom, érdemes óvatosabban fogalmazni, s néhány egybevágó adat alapján nem szabad túlságosan általánosító következtetésekre jutni az oklevélátírási gyakorlat egészével kapcsolatban.

A Szepességben, de nem a káptalan műhelyében keletkezett iratok közül kiemelhető a szepesi lándzsásszék 1486-os oklevele, amiben a — helyi ügyek feltételezhető ismerete ellenére — a királyi kancellária névhasználatától függetlenül szintén a *Garancs* szerepel (Dl. 39787). Erre a magától értetődő válasz — mindenféle normatív törekvések figyelembevételével együtt is — talán az, hogy valóban használták ebben a formában is a település nevét a 15. században.

Az elmondottak alapján azonban nem tartom túlzó megállapításnak azt, hogy a helyi névhasználatot — legalábbis a jogi írásbeliség kontextusában — döntően mégis a *Grancs* névvariáns jellemezte. És talán az is megkockáztatható, hogy a királyi kancelláriában ezt a nevet inkább *Garancs* formában tartották számon. Nincs ugyanis egyetlen olyan eredeti irat sem, amelyik Zsigmond király kancelláriájában készült volna, és *Grancs* formában azonosította volna a megbízott személyt.[30] Ezért lehet talán jelentősége annak, hogy miért éppen Grancsra való Mátyáshoz köthető a *Garancs* névváltozatnak a felbukkanása. Országos viszonylatban ugyanis szinte kizárólag az ő említése révén volt ez a szepesi név használatban. S mivel a káptalan még az ő említésekor is a *Grancs* változatot használta, meglátásom szerint a helyi viszonyok között a településnév is elsődlegesen ebben a formában volt ismert.

Abban a kérdésben tehát, hogy a 15. században fonológiai variánsként létezett-e egymás mellett a *Grancs* és *Garancs* név a Szepességben, a hangsúlyt én a hivatalos írásbeliség esetleges normatív törekvéseinek az irányába tolnám el. Egyáltalán nem kizárt, sőt a névalak hangszerkezeti felépítését nézve könnyen elképzelhető, hogy bizonyos körű használata lehetett a szókezdő mássalhangzó-torlódást megszüntető *Garancs*-nak is, ám ha az írásbeliségben olykor mégis megjelent, akkor az az adatok tanúsága alapján elsősorban kancelláriai hatásra történhetett. Ismét hangsúlyozni kell azonban, hogy a sztenderdizáló törekvés a szepesi

[30] Legalábbis egy időben: mivel a fennmaradt iratok alapján Mátyás legalább 16 éven keresztül látott el feladatokat királyi megbízásból, megalapozatlan lenne teljesen egységes eljárásokat feltételezni a kancellária részéről is. Ezt a kérdést az eredeti mandátumok hiányában egyébként teljes bizonyossággal nem tudjuk eldönteni.

káptalan részéről is ugyanígy feltételezhető. Azaz még ha valóban a *Grancs* is volt az uralkodó névforma a nem írásbeli használatban is, azt az egyöntetűséget, amit az adatokból látunk, a szepesi káptalan munkájának tudatos vagy tudattalan egységesítő hatása tovább erősíthette. Ennek megfelelően pedig az már korántsem annyira biztos, hogy ebben a korrelációban az adatok eloszlása a valós névhasználat megismerésével kapcsolatos törekvéseink szempontjából valóban a helyes arányt tükrözik.

5. Összegzés

A felidézett példák csak egy-egy kiragadott esetet mutatnak be az évszázadok alatt egyre inkább tömegessé váló oklevélátírás gyakorlatából. Ennek megfelelően szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy az efféle dolgokban az általánosítás éppen úgy torzításhoz vezethet, mintha egyáltalán nem vennénk tudomást az oklevélátiratok keletkezésének körülményeiről. A tanulmányban bemutatott példák — noha egyetlen hiteleshely működésére vonatkozóan vizsgáltam csak az átiratok sajátságait — bizonyos részleteikben ellentmondanak egymásnak. De még ha egy-egy helyen adott időben kimutathatók is lennének bizonyos mintázatok, ugyanolyan valószínűséggel számos ellenpéldát is lehetne találni rájuk. Ahogyan a tárgyalt esetekben találtunk is. Viszont bonyolultabb ügyek megítélésekor mégis érdemes lehet számba venni az átírási gyakorlat azon vonatkozásait, hogy hol és mikor készült az átirat. Nem feltétlenül azért, mert ezek nélkül nem lehetne a nagyobb ívű hang- vagy névtörténeti tendenciák feltárásakor — például pusztán statisztikai alapon — a romlott vagy egyedi alakokat figyelmen kívül hagyni, hanem azért, mert vizsgálatuk által az oklevélírói gyakorlat nyelvtörténeti kutatások szempontjából is jelentőséggel bíró vonatkozásait a mostaninál alaposabb is megismerhetnénk. És ha ennek révén a középkori jogi írásbeliség mögött meghúzódó normatív törekvésekre fényt tudnánk deríteni, az az eredeti oklevelek tanulmányozása során is járna némi haszonnal.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.

AOkl. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta 1–.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–. *27.* Szerk. PITI FERENC. Budapest–Szeged, 2007.

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

BÓNIS GYÖRGY 1964. A közhitelesség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak. *Levéltári Szemle 14:* 118–142.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Dl. = Diplomatikai Levéltár. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.

Df. = Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.

ECKHART FERENC 1914/2012. *Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter.* Budapest, Magyar Országos Közjegyzői Kamara.

EKF. = *Az első katonai felmérés.* A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2004.

ENGEL PÁL 2001. *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* CD-ROM. Budapest.

ÉGETŐ MELINDA 1980. A középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia 91:* 53–78.

ÉGETŐ MELINDA 2001. Szőlőművelés és borászat. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk. *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 527–595.

ÉRSZEGI GÉZA 2009. Történeti segédtudományok. In: KÖRMENDY LAJOS szerk. *Levéltári kézikönyv.* Budapest, Osiris Kiadó. 25–84.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.

FEKETE NAGY ANTAL 1930. A Petróczy levéltár középkori oklevelei: első közlemény. *Levéltári Közlemények 8/3–4:* 190–264.

FEKETE NAGY ANTAL 1934. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.* Budapest.

FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Trencsén vármegye.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GOÓTŠOVÁ, ANDREA–CHOMOVÁ, ALEXANDRA–KRŠKO, JAROMÍR 2014. *Hydronymia slovenskej časti povodia Hornádu.* Banská Bystrica, Belianum.

HKF. = *Harmadik katonai felmérés.* 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000. DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2007.

HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi Alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Kézirat. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.

IVÁNYI BÉLA 1917. *A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803. I.* Lőcse.

JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs, Danubia.

KENYHERCZ RÓBERT 2013a. A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékének kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások 51:* 59–72.

KENYHERCZ RÓBERT 2013b. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KENYHERCZ RÓBERT 2014a. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az *-óc* végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények 110:* 205–226.

KENYHERCZ RÓBERT 2014b. Helynévi adatok Szepes vármegye dikális összeírásaiból. *Magyar Nyelvjárások 52:* 229–248.

KENYHERCZ RÓBERT 2015. Az Urbaria et conscriptiones című gyűjtemény Szepes vármegyére vonatkozó településnévi adatai. *Magyar Nyelvjárások 53:* 188–210.

KESZLER BORBÁLA 1969. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban.* Nyelvtudományi Értekezések 63. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv 24:* 188–197, 257–265, 318–327; *25:* 27–34.

KNIEZSA ISTVÁN 1943. Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. *Magyar Népnyelv 4:* 196–232.

KNIEZSA ISTVÁN 1946. Vészverés. *Magyar Nyelv 42:* 37–69.

KNIEZSA ISTVÁN 1950. Rőzse. *Magyar Nyelv 46:* 309–314.

KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KROPILÁK, MIROSLAV szerk. 1977. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II.* Bratislava, VEDA.

LABANC, PETER 2015. Niekoľko poznámok a postrehov k hydronymii hornádu na Spiši. In: IVAN CHALUPECKÝ szerk. *Z Minulosti Spiša 23. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči.* Levoča, Spišský dejepisný spolok. 231–244.

Lipszky = LIPSZKY JÁNOS, Mappa generalis regni Hungariae. 1804–1808. In: LIPSZKY JÁNOS, *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára. 1804–1810.* DVD. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2005.

MAKSAY FERENC 1990. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* Magyar Országos Levéltár kiadványai 2. Forráskiadványok 16. Budapest, Akadémiai Kiadó.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1923–1943. *2/2–3., 2/4.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961–1987.

ŠMILAUER, VLADIMÍR 1932. *Vodopis Sterého Slovenska.* Praha–Bratislava, Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk. *A történelem segédtudományai.* Budapest, Osiris Kiadó. 153–168.

ŠTEVÍK, MIROSLAV 2007. Prehľad vývinu osídlenia a verejnej správy stredovekého Spiša. *Zeszyty sądecko-spiskie 2:* 10–35.

SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények 25/2:* 129–165.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 33–45.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia.* Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 71–86.

SZENTPÉTERY IMRE 1930/1995. *Magyar oklevéltan.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat. Reprint kiadás: Budapest, Hatágú Síp Alapítvány.

SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.

SZENTPÉTERY IMRE–ZSOLDOS ATTILA 2008. *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke.* Budapest, Magyar Országos Levéltár–MTA Történettudományi Intézete.

SZOVÁK KORNÉL 1996. A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének kezdetei. 1244–1387. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve.* 1. kötet. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság. 422–462.

SZŐKE MELINDA 2012. Interpolált oklevelek és a magyar nyelvtörténet. In: KISS P. ATTILA–PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY szerk. *Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 23–30.

SZŐKE MELINDA 2013a. A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai. *Magyar Nyelv 109:* 68–77.

SZŐKE MELINDA 2013b. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata. Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9:* 57–76.

SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

TÖRÖK MÁRTA 2011. *Az egyházi középréteg mobilitása a Szepesi Káptalanban.* Kézirat. Doktori disszertáció. Budapest.

Urbaria et conscriptiones. Budapest, Magyar Országos Levéltár. Magyar kincstári levéltárak. Magyar Kamara Archívuma.

VKÚ. = *Slovenský raj.* TM 124. 1:50.000. Harmanec, VKÚ., 2003.

Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–VII.* Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. *VIII–IX.* Szerk. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. *X.* Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2007. *XI.* Szerk. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, 2009.

Szőke Melinda

A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről*

1. A 11. századból főként másolatban, nem ritkán hamis másolatban maradtak fenn az okleveleink. Ebből a korszakból eredeti formában mindösszesen négy hiteles oklevelet ismerünk. A Tihanyi alapítólevelet 1055-ből (DHA. 1: 144–152, SZENTGYÖRGYI 2010: 21–41), a pannonhalmi apátság javainak (birtokainak, szolgálónépeinek, könyveinek és kincseinek) Szent László-kori összeírását (DHA. 1: 295–301), illetőleg két magánoklevelet ugyancsak Szent László idejéből: Guden herceg adományát a veszprémi székesegyház (DHA. 1: 225–226), valamint Dávid hercegét a tihanyi apátság részére (DHA. 1: 264–265).

E korai időszak forrásadottságaihoz igazodva az utóbbi években a nyelvészek a nem hiteles és a nem eredetiben fennmaradt oklevelek iránt is fokozottabb érdeklődést mutatnak. Az okleveles forrásaink magyar nyelvű elemeit közreadó szótárak eddig sem hagyták ugyan figyelmen kívül ezeket a latin nyelvű szövegeket, illetőleg egy-egy téma kapcsán is helyet kaptak a nyelvészeti kutatásokban, monografikus feldolgozásukra azonban a legutóbbi évekig nem került sor, pedig „túlzás nélkül állíthatjuk, hogy e korai időszak minden egyes nyelvemléke önálló monografikus igényű feltárást követelne meg: az eredeti, hiteles források éppúgy, mint a valamilyen szempontból kétes hitelű oklevelek” (TÓTH V. 2015: 167). Ezek a monografikus feldolgozások nemcsak az etimológiai kutatások szemszögéből rendkívül fontosak, hanem kétségtelenül befolyással lesznek az utóbbi években háttérbe szorult hang- és helyesírás-történet eredményeire is (vö. HOFFMANN 2014: 216).

E nyelvemlékcsoportot érintően az utóbbi években némileg megélénkülni látszanak a kutatások. HOFFMANN ISTVÁN a többszörös átiratban fennmaradt 1009-es Pécsi alapítólevélre helynévtörténeti forrásként tekintve annak dél-dúnántúli helyneveit fogta vallatóra (2010), legutóbb pedig PÓCZOS RITA elemezte a püspökség alapítólevelének szórványait (2015). A 11. századi oklevelek közül én magam az utólagos betoldásokat tartalmazó — ekképpen a hamis iratokkal és az átiratokkal is rokon természetű — interpolált Garamszentbenedeki alapítólevelet vizsgáltam, és dolgoztam fel ezt a problematikát szélesebb megközelítést alkalmazva önálló monográfiában (2015). A bizonytalan státusú oklevelek nyelvtörténeti bemutatá-

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

sát megcélzó fontos törekvésként értékelhetjük azt a körülményt, hogy az utóbbi időben a Garamszentbenedeki alapítólevél mellett másik két hasonló természetű oklevél is a nyelvészeti vizsgálatok homlokterébe került: KOVÁCS ÉVA a Százdi alapítólevél (2016a, 2016b, 2016c), PELCZÉDER KATALIN pedig a Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékét igyekszik részletes analízis révén tisztázni (2015).

2. Nyelvünk 11. századi állapotának jellemzésekor a Szent István idejéből származó oklevelek helyneveire és velük együtt a latin szövegükre is feltétlenül tekintettel kell lennünk. Egyrészt azért fontos a figyelmünket ebbe az irányba is kiterjeszteni, mert ezek a források datálásukat tekintve az írásbeliségünk története szempontjából korai időszakon belül is a legkorábbiaknak számítanak. Minthogy azonban István király idejéből egy oklevél sem maradt fenn eredetiben, és vannak közöttük szép számmal olyanok is, amelyeket századokkal később jegyeztek le, fontos annak a feltárása, hogy az oklevélcsoporton belül az egyes iratok számot adnak-e nyelvünk 11. századi állapotáról, vagy inkább csak a későbbi századok nyelvi feltérképezéséhez nyújthatnak forrásanyagot. A nyelvemlék-kutatásban az utóbbi években előtérbe került interdiszciplináris nézőpont továbbmélyítése szempontjából is hasznos lehet más oldalról az, ha ezeket, a történettudományban is kiemelt jelentőségű forrásokat a nyelvtudomány is értékeli. E tekintetben fontos változást hozott az a szemléletbeli változás, hogy — elsősorban BENKŐ LORÁND ösztönzésére (vö. pl. 2003: 70) — a nyelvemlékek kutatói ma már nem csupán az oklevelekből kiragadott magyar nyelvi elemeket elemzik, hanem azok latin nyelvű szövegkörnyezetét is bevonják vizsgálódásuk körébe. A forrásoknak pedig több nézőpontból történő, eltérő szempontok szerinti vizsgálata biztosabb alapokra helyezhet egy-egy véleményt, de emellett talán korábban eldönthetetlennek hitt kérdésekre is választ adhat.

Első királyunktól másolatban tíz (1 görög[1] és 9 latin nyelvű) egyházi tárgyú oklevelet ismerünk. Egyes vélemények szerint a ténylegesen kiállított oklevelek száma ennél több lehetett: első királyunk egyházi alapításait tekintve GYÖRFFY GYÖRGY például legalább 20, István király alapításaival kapcsolatos oklevelet tételez fel (1977: 268). A magyar történettudományi szakirodalomban azonban ettől gyökeresen eltérő felfogások is megjelentek. HORVÁTH MIHÁLY a kereszténység első századáról írt monográfiájában például az eredeti oklevelek hiánya

[1] A görög nyelvű Veszprémvölgyi adománylevél keletkezési idejét illetően nincs egységes álláspont a kutatók körében. Egyesek nem is István, hanem apja, Géza uralkodásának idejére datálják az alapítást (vö. BALOGH A. 1947, KRISTÓ 1986: 61, 1999: 59). Az adománylevél keletkezési idejéhez lásd THOROCZKAY 2009: 1386–1390, illetve HOLLER 2011 és SZENTGYÖRGYI 2012. Ebben a kérdésben SZENTGYÖRGYI RUDOLF álláspontja s az oklevél 1001 e./1109-es datálása tűnik a leginkább meggyőzőnek.

miatt annak a vélekedésének adott hangot, hogy az Istvánnak tulajdonított püspökségi oklevelek, illetőleg a káptalanok és apátságok alapító- és adománylevelei mind uralkodása évei után készültek csak el. A szerző az oklevelek hiányát a birtokviszonyok rendezettsége mellett azzal indokolja, hogy a szerzeteseknek és a papoknak a térítő munka mellett már nem jutott idejük a földi dolgokkal foglalkozni, ekképpen az uralkodótól kapott adományok írásba foglalásával sem törődtek (1878: 180–207, különösen 182, 185–187, 206, 278).

A fennmaradt 10 oklevél közül — a kutatás jelenlegi állása szerint — vitathatatlanul hitelesnek csak egyet, a görög nyelvű Veszprémvölgyi adománylevelet tarthatjuk (DHA. 1: 81–85). A kilenc latin nyelvű oklevél közül a Pannonhalmi (DHA. 1: 25–41), a Veszprémi (DHA. 1: 49–53) és a Pécsi (DHA. 1: 54–59) az eredeti példányok interpolált (azaz utólagos betoldásokkal kiegészített) változatai.[2] A további hat: a Nyitrai (DHA. 1: 434), a két Zalavári (DHA. 1: 86–92, 98–102), a Bakonybéli (DHA. 1: 113–119), a Pécsváradi (DHA. 1: 63–80) és a Ravennai oklevél (DHA. 1: 121–123) pedig századokkal későbbi hamisítvány (vö. SZENTPÉTERY 1930/1955: 36, HÓMAN 1927: 444, KRISTÓ 1986: 61, 1999: 60–61, SZEGFŰ 1988: 215, SOLYMOSI 1993: 7–8, 2006a: 193–195, 2006b: 171).

3. Az István nevéhez kötött, a fentiekben megnevezett 10 oklevél nyelvtörténeti értékelése már pusztán önmaguk szempontjából is nagyon fontos, de ezek az iratok emellett a hamis oklevelek és az átiratok természetének megismerését is kiváló forrásanyagként segíthetik. Az oklevélcsoport nyelvészeti feltárását a hamis oklevelek elemzésével kívánom kezdeni abban a reményben, hogy sikerül cáfolni SALAMON FERENCnek azt a véleményét, mely szerint a hiteles oklevelek messzelátó csövek, a hamis oklevelek pedig a szemünk elé helyezett kemény papírok (idézi KARÁCSONYI 1891: 144), és nem kényszerülünk továbbra is arra, hogy a hamis okleveleket száműzzük nyelvtörténeti forrásaink köréből. Az eddig mostohán kezelt hamis oklevelek nyelvészeti vizsgálatának jogosságát az a régóta vallott felfogás is alátámaszthatja, amely elválasztja egymástól a diplomatikai és a történeti hitelességet (vö. MARCZALI 1889: 379, SÖRÖS 1900: 82–84, SOLYMOSI 2001: 157), ez a különbségtétel ugyanis azt a nézetet erősíti, hogy a hamis oklevelek is tartalmazhatnak történeti és nyelvi szempontból valós adatokat (vö. SZENTPÉTERY 1930/1955: 7).

3.1. Az István nevére koholt okmányok közül jelen írásomban az 1037-re datált Bakonybéli alapítólevelet vetem nyelvtörténeti vizsgálat alá. Az alapítólevél szövegének elemzésében GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadására támaszkodom

[2] A beillesztések eltérő mértékben módosították az oklevelek eredeti szövegeit. A legtöbb betoldás a Pannonhalmi alapítólevélben található. A Pécsi alapítólevélen ennél csekélyebb módosítást hajtottak végre, a Veszprémi oklevél pedig olyan kis mértékben változott meg, hogy „csaknem egészben hitelesnek tekinthető” (SOLYMOSI 1993: 8). Ez utóbbi a DHA.-ban például nem is interpoláltként szerepel (DHA. 1: 49–53).

(DHA. 1: 113–119, magyar nyelvű fordítását lásd DÉNESI 2002: 166–171, 2013: 125–129; a korábbi szövegkiadásokhoz és fordításokhoz pedig vö. DHA. 1: 116–117). Az alapítólevél tárgyalása kapcsán a hamis okmányok nyelvtörténeti forrásértékére is ki kell térnünk, s ehhez elengedhetetlen az, hogy előzetesen az oklevél keletkezési körülményeiről és filológiai jellemzőiről tájékozódjunk. Tanulmányomnak ez a kérdés képezi a központi problematikáját.

Az oklevél István királynak a bakonybéli apátság részére tett adományait sorolja fel: a rév- és vámjövedelmeket, a halászóhelyeket, a falvakat és a birtokokat. Tájékoztatást ad arról, hogy a király kívül helyezte a monostort a püspökök joghatóságán, valamint felsorolja az apátság bakonyi favágásra és disznómakkoltatásra vonatkozó erdőhasználati, vadászati, apátválasztási, valamint kápolnaállítási és szentelési jogát, az apát egyházjogi, illetve népeinek a dézsmaadási kiváltságát (SZENTPÉTERY 1923: 5, KOVÁCS ZS. 2001: 69).

3.2. A Veszprém közelében fekvő és vélhetően az egykori királynéi udvarház területén létesült bakonybéli bencés apátság[3] alapítását különböző időpontokhoz kötik a témában született munkák (vö. GYÖRFFY 1977: 244, 326). Az 1018-as év, valamint az 1020 körüli időpont mellett (vö. SÖRÖS 1903: 13, KOSZTA 1988: 197, BÁNHEGYI 2000: 122) az 1030-as évek is feltűnnek (HERVAY 2001: 479) az alapítás koraként. Szent István király nagyobb legendája szerint Günther javaslatára alapította a király a monostort, és választotta annak védőszentjéül Szent Móricot. Günther, Boldog Gizella rokona és később Bakonybél első apátja ugyanis a megtérése után a Szent Móric tiszteletére felszentelt Niederaltaichi apátság szerzeteseként élte életét (vö. SÖRÖS 1899: 670, 1903: 18–19, GYÖRFFY 1977: 326, KOSZTA 1988: 198, VÁSÁRHELYI 2002: 23–33, 2013: 16–23). A hagyomány szerint Günther anyamonostorának a mintája mellett Szent István azért is ajánlhatta monostorát Szent Móric oltalmába, mert III. Ottó német-római császár neki ajándékozta a thébai keresztény légió vezetőjének a lándzsáját, amely a Szent Kereszt egyik szegét is tartalmazta (vö. SÖRÖS 1903: 18–19, VÁSÁRHELYI 2002: 34, 2013: 25).

[3] Szent István Bakonybél mellett további négy apátságot alapított: a Szent Márton-hegyit vagy pannonhalmit, a zalavárit, a pécsváradit és a zoborit (CSÓKA 1994: 96, VÁSÁRHELYI 2013: 13). A többi apátságétól eltérően a bakonybéli monostor feladata nem a terítés volt, hanem sokkal inkább a szemlélődő, imádságos élet jellemezte őket (BÁNHEGYI 2000: 122). A kezdetektől ötszáz éven át a királyi család volt az apátság kegyura, majd ezek után II. Ulászló 1516-ban a Szent Márton-hegyi apátságnak ajándékozta a kegyuraságot. Ettől kezdve 1950-ig a pannonhalmi főapátság elöljáróinak véleménye döntött gazdasági és személyi kérdésekben, Bakonybél tehát Pannonhalma fiókapátsága volt ebben az időszakban. 1998-ban alapították meg a Szent Mauríciusz cellát, amely 2000-ben függő perjelségi státuszt kapott. Innentől él a ma is használatos Szent Mauríciusz monostor elnevezés is érzékeltetve azt, hogy a közösség státusza már nem cella, de egyelőre még nem is független perjelség, nem önálló apátság (VÁSÁRHELYI 2013: 11–12, vö. SÖRÖS 1900, 1903: 185).

3.3. Az apátság alapítólevelét 1230 és 1240 között hamisították különböző oklevelek és legendák (1. az interpolált pannonhalmi alapítólevél,[4] 2. az 1086. évi Bakonybéli összeírás első és harmadik toldaléka, 3. IX. Gergely pápa 1230. évi bullája, 4. Szent Zoerard és Benedek 11. századi legendája és 5. Szent István király nagyobb legendája) felhasználásával. Szövegkiadásában GYÖRFFY GYÖRGY azt is megjelöli, hogy a felsorolt források az oklevél mely részének megszerkesztéséhez nyújtottak segítséget (DHA. 1: 118–119). SZENTPÉTERY IMRE egy 1240-ben kiadott oklevél alapján a hamisítvány elkészültének végső időpontját is erre az évre teszi. Ebben a 13. századi oklevélben ugyanis *Quoyar* földet a hamis Bakonybéli alapítólevélre támaszkodva a béli apátságnak ítélik (1923: 5, 205, SÖRÖS 1903: 286–287). Már az előző évből is származik egy oklevél, amelyben *Ocol* joghatósági hovatartozása ügyében ugyancsak segítségül hívják az alapítólevelet (ERDÉLYI 1903: 222, SÖRÖS 1903: 284–286, DHA. 1: 114, 117). HORVÁTH JÁNOS stíluskritikai szempontokat érvényesítve szintén arra a következtetésre jutott, hogy a 13. század elejénél később nem hamisíthatták az alapítólevelet, e kor után ugyanis a Szent István oklevelét is jellemző rímes próza már nem használatos az oklevelekben (1954: 80).

A 13. század elején készült oklevél eredetije nincs meg, szövege csak többszörös átiratban maradt ránk. Az első átírás IV. Bélától származik 1246-ból, ez az irat azonban ugyancsak hamisnak bizonyult.[5] Károly királynak a IV. Béla oklevelét átíró 1330. évi hiteles oklevele őrizte meg számunkra az alapítólevél szövegét. A hamisítványban szereplő 1037-es év vélhetően a Pozsonyi Évkönyvből[6] származik, bár abban a pécsváradi monostor alapítását kötik ehhez az időponthoz (mindehhez lásd KARÁCSONYI 1891: 134–143, ERDÉLYI 1903: 224, SZENTPÉTERY 1923: 5, 1938: 140, DHA. 1: 117–118, KOVÁCS ZS. 2001: 69, HERVAY: 2001: 479, THOROCZKAY 2009: 1410).

Az oklevél koholt volta már a 19. században feltűnt a kutatóknak, a gyanút ugyanis több körülmény is felkeltette. Ezek közül elsőként említhetjük az oklevél alaki részeit: a bevezető és befejező részeknek az egykorú oklevelekétől eltérő formuláit, illetőleg az oklevél egészében egymással felváltva jelentkező, a királyi és a pápai oklevelekből vett kifejezéseket. Az oklevél stiláris jegyei, például a szóhasználata sok esetben ugyancsak a későbbi keletkezést valószínűsítik. Ezek

[4] VÁROSY GYULA szintén kapcsolatot feltételez a Pannonhalmi és a Bakonybéli oklevelek között, de ő az általános vélekedéssel ellentétben a Bakonybéli oklevelet tartja elsődlegesnek, és a Pannonhalmi oklevél keletkezését az 1002. év helyett ugyancsak az 1037. évhez köti (1885: 717).

[5] PÜSPÖKI NAGY PÉTER a közvélekedéssel szemben hitelesnek tartja az alapítólevél IV. Béla kori átiratát (1989: 59).

[6] A Pozsonyi Évkönyv (Annales Posonienses) az egyetlen ránk maradt magyarországi évkönyv. Ez a gyűjtemény a 997 és 1203. közötti időszakra vonatkozó feljegyzéseket tartalmaz (KRISTÓ 1994: 556).

mellett egy-egy adomány jellege is az oklevél hitelessége ellen szól: például az István korában még kissé soknak tűnő vásár-, rév- és haljövedelmek adományozása, illetőleg a kezdetleges társadalmi viszonyok között nem megszokott erdőjogi és vadászati intézkedések. Erős érveket sorakoztathatunk fel továbbá az alapítólevél hamissága mellett akkor is, ha a szövegét IX. Gergely pápa 1230. évi hiteles, de másolatban fennmaradt kiváltságlevelével vetjük össze. Ez a pápai bulla az apátságot a pápáktól, illetőleg Szent Istvántól kapott javakban erősíti meg, és új kiváltságként engedélyezi a bakonybéli apátnak a főpapi díszjelek használatát. Ennek a 11. században — egyházjogi értelemben — még igencsak korszerűtlen kitételnek az 1037. évi oklevélben való szereplése teszi egyértelművé, hogy a hamisítvány csak 1230, a pápai bulla lejegyzése után keletkezhetett. Ezt az időpontot támogatja az alapítólevélhez felhasznált források keletkezési ideje, illetőleg az alapítólevélre hivatkozó már említett oklevelek 1240 környékén történő lejegyzése is (vö. HORVÁTH M. 1878: 206, KARÁCSONYI 1891: 138–143, ERDÉLYI 1903: 224–233).

Éppen a hamis alapítólevél megállapított keletkezési ideje az az időszak, amikor tömegessé válnak a hamisítások: 1228-ban ugyanis az uralkodó a királyi örökségek visszafoglalásának szándékával elkezdte járni a vármegyéket, és a birtokosoktól jogaik igazolására oklevelek felmutatását kérte. Az Árpád-korban gyakori tűzesetek is hozzájárultak emellett ahhoz, hogy ebben az időszakban megnövekedett a koholt oklevelek száma. A bakonybéli monostor fontos iratainak jelentős része is az enyészeté lett, amikor IV. László korában a monostor leégett. A peres eljárások eredményeinek a befolyásolási szándéka, valamint egyes kiváltságok megszerzésének az óhaja is sokszor vezetett oklevél-hamisításhoz (ERDÉLYI 1903: 220).

4. Az alapítólevél nyelvészeti elemzésekor a fő hangsúlyt annak a kérdésnek a megválaszolására kell helyeznünk, hogy a nyelvtörténeti kutatás számot tarthat-e forrásként erre a szövegre és általában a 11. századra hamisított oklevelekre, és ha igen, akkor milyen mértékben tartalmaznak ezek az iratok a hamisított korra és a hamisítás korára jellemző jegyeket. SZENTPÉTERY IMRE szerint például az István-kori hamisítványok semmiféle tanulsággal nem járnak a 11. századi állapotokat tekintve (1930/1955: 36). KARÁCSONYI JÁNOS történeti szempontok alapján ugyan, de a 19. század végén határozottan elutasította az István király idejére koholt oklevelek forrásként való felhasználását: „ne ékesítse senki többé hazánk történetét a koholt oklevelekből szedett hamis gyöngyökkel, de tulzásba se essék senki s ne vesse el az igazi drága gyöngyöket: Szent István valódi, hiteles okleveleit” (1891: 145).[7] Egy századdal később KRISTÓ GYULA már megengedőbb ál-

[7] KARÁCSONYI JÁNOS a Nyitrai, a két Zalavári és a Bakonybéli okleveleket tartotta hamisnak, a ma ugyancsak koholtnak minősített Ravennai és Pécsváradi okleveleket azonban hitelesnek fogadta el (1891).

láspontot képvisel, amikor úgy vélekedik, hogy ezek között az oklevelek között is lehetnek István-kori elemeket őrzők, jóllehet inkább későbbi korokról vallanak (1986: 61, 1999: 60–61). KISS LAJOS egyenesen azt tartja, hogy a Bakonybéli alapítólevél koholt volta ellenére is biztosan első királyunk korára vonatkoztatható tényeket tartalmaz (1997: 157). KISS LAJOSéval egybehangzó véleményt fogalmazott meg egy évszázaddal korábban HORVÁTH MIHÁLY is, aki ugyan nem a Bakonybéli oklevél, de az általa hamisítványnak tartott pécsi és veszprémi püspökségek oklevelei kapcsán csupán abban kételkedik — ahogyan ezt már korábban is említettem —, hogy ezeket az iratokat István király jegyeztette-e le. Az oklevelek 11. század utáni keletkezése HORVÁTH véleménye szerint ugyanis nem befolyásolja az okmányok 11. századi tartalmának, vagyis István adományainak a valódiságát (1878: 183–184).

István király alapításában nincs okunk kételkedni, és GYÖRFFY GYÖRGY azt is felteszi, hogy a király adományairól az alapítás idején készülhetett egy hiteles oklevél is. Erre enged következtetni a Bakonybéli összeírás első toldaléka, valamint IX. Gergely pápa bullája is, ezek ugyanis említést tesznek István rendelkezéseiről és adományairól, bár nyíltan nem beszélnek István okleveléről (DHA. 1: 117, vö. KOVÁCS ZS. 2001: 69, HERVAY 2001: 479). Korábban KARÁCSONYI JÁNOS (1891: 143) és ERDÉLYI LÁSZLÓ (1903: 233) a pápai bulla kapcsán nem egy egykori alapítólevélre következtetett, hanem a hamisítvány lejegyzési idejét tették 1230 utánra. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ ugyancsak számol egy hiteles alapítólevéllel, amikor a Bakonybéli összeírás kapcsán úgy vélekedik, hogy az oklevél egy részlete István hajdani alapítólevelének a töredékét tartotta fenn (1892: 8–9). Ezt a hamis alapítólevélben is feltűnő részletet GYÖRFFY GYÖRGY az interpolált Pannonhalmi alapítólevélből származtatja (DHA. 1: 119).

4.1. Az interpolált és az átiratban fennmaradt oklevelek mellett nyelvészeti szempontból a hamisítványok is bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek számítanak (vö. SZŐKE 2015: 16). Az ebbe a körbe tartozó szövegek hasznosíthatóságát ugyanakkor jelentős mértékben előmozdíthatja, ha ismerjük a keletkezési céljaikat és körülményeiket. Az oklevélre helynévtörténeti forrásként tekintve határvillongás által történő hamisítás például kevésbé kedvező körülményeket teremt a nyelvész számára, de egyéb esetekben „a hamisítás ténye nemhogy csökkentené, de […] növeli a helynévszórványoknak természetesen nem a hamis keltezés, hanem a hamisítás időpontjára vonatkoztatott hitelét” (SZABÓ T. 1966: 424). A hamis okleveleket nyelvtörténeti szempontból értékelve pedig KNIEZSA ISTVÁNnak kell igazat adnunk, aki a helynevek lejegyzése kapcsán úgy vélekedik, hogy a hamis oklevelek elkészítésekor az ebben közreműködők nagy gondot fordíthattak a hitelesség látszatának fenntartására, és ehhez vélhetően a hamisított korból származó okleveleket használtak fel (1928–1929: 190).

JAKUBOVICH EMIL a bakonybéli oklevelek tulajdonneveivel foglalkozva a hamisítványok keletkezési korának megállapításában fontos tényezőként veszi

számba a magyar nyelvű elemek nyelvi jellemzőit, vélekedése szerint ugyanis a hamisítók utánzása az oklevél formuláris részein és a kormeghatározó méltóságneveken túl a nevek írására már nem terjedt ki. Erre — nem nyelvészek lévén — egyrészt nem is voltak képesek, másrészt pedig szükség sem igen volt rá, minthogy az oklevélvizsgálók az oklevél ezen elemeit nem vették szemügyre (1924: 15). Néhány évvel később az Ó-magyar olvasókönyv társszerzőjeként PAIS DEZSŐvel együtt viszont igen erős kritikát fogalmaz meg a korábbi korokra visszahamisított oklevelekről, mondván, hogy „leghelyesebb, ha nyelvtörténeti szempontból figyelmen kívül hagyjuk" az ilyen jellegű forrásokat. Az ekképpen meghamisított oklevelek ugyanis a keltezés korának eredeti okleveleiből merített adatokat a hamisítás korából származó adatokkal elegyítik. A hamisítványok nyelvészeti elemzését érintő alapvetően negatív viszonyulásmód ellenére azonban azt is megemlítik, hogy a szórványok helyesírásából és nyelvtörténeti sajátságaiból egyes koholmányok keletkezési kora kikövetkeztethető (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV). A hamis oklevelek keletkezési körülményeit tárgyalva fontos megemlítenünk KARÁCSONYI JÁNOS nézetét is, aki arra figyelmezteti a kutatókat, hogy ne egy 19. századi történettudóshoz hasonlítsák az oklevél-hamisítót, aki levéltárakban tanulmányozhatta a 11. századi okleveleket, és elleshette a hamisítandó kor oklevélkészítésének minden technikai fogását. Az oklevél összeállítóját sokkal inkább egy diplomatikában járatlan és történeti segédkönyvekkel nem rendelkező szegény középkori íróként kell magunk elé képzelni, aki ügyesen utánozhat ugyan egy-két mondatot, de ez megmarad a szolgai utánzat szintjén (1891: 10–11).

Kétségtelen, hogy tévútra vezetheti a vizsgálatainkat az, ha az archaizálásnak túlzott jelentőséget tulajdonítunk a hamis oklevelekben. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az oklevélírók saját koruk nyelvi jellegzetességeitől nem tudtak teljes mértékben elszakadni, a hamisítás korának a nyelvi lenyomata tehát nagy súllyal van jelen egy-egy hamis iratban. A hiteles oklevelek befolyását szinte teljes egészében elvető KARÁCSONYI JÁNOS sem elsősorban a magyar nyelvi elemek és azok lejegyzése kapcsán mond véleményt a koholt oklevelek megszerkesztéséről, hanem az egyes oklevélrészekben szokásosan előforduló formulák felől közelítve véleményezi azt.

4.2. A Bakonybéli alapítólevél keletkezésének a célját és körülményeit nem ismerjük pontosan. SZOVÁK KORNÉL (2001: 38) és KOVÁCS ZSUZSA (2001: 69) azt feltételezik, hogy ha egykor létezett egy hiteles oklevél, akkor azt talán az elavultsága miatt szoríthatta ki a 13. századi hamisítvány. SZOVÁK KORNÉL a monostorok alapítóleveleiről általánosságban szólva pedig azt mondja, hogy a hamisítványokkal sokszor a szóbeliség uralkodó helyzete miatt elmaradt írásos dokumentumokat kívánták pótolni. Ha pedig az alapítás korában állítottak is ki oklevelet, de abból kimaradtak olyan adományok, amelyeknek a birtoklását később bizonyítani kényszerültek, akkor interpolálták, azaz a meglévő oklevél szö-

vegét eredetileg abban nem szereplő részekkel egészítették ki (SZOVÁK 2001: 37). Ha ezt a gondolatmenetet rávetítjük a bakonybéli apátság történetére, azt állapíthatjuk meg, hogy a hamisításnál a monostor egykor létező hiteles, de elavult oklevelének az interpolálása jobban illeszkedett volna a középkori gyakorlathoz.

Az egykor talán létező hiteles oklevél körüli bizonytalanságok ellenére az a körülmény, hogy Szent István alapította és látta el adományokkal az apátságot, elegendő ahhoz, hogy három nyelvi síkot feltételezzünk: a hamisítás kora, azaz a 13. század és a hamis oklevél átírása, azaz a 14. század mellett az alapítás ideje, a 11. század nyelvi jellegzetességei is jó esélyekkel jelen lehetnek az alapítólevélben.

A ma ismert alapítólevélben 34 szórvány található, amelyek 32 különböző denotátumra vonatkoznak: *Magyarország* neve *Vngaria* formában, illetőleg *Bakony*-é *Bocon* alakban kétszer fordul ugyanis elő a szövegben. RÓMER FLÓRIS szerint Szent István a remeték nyugalma érdekében az apátság birtokait nem közvetlenül Bakonybél szomszédságában, hanem távolabb jelölte ki (1862: 365). Ennek a felvetésnek a jogosságát sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy a nyolc birtok közül kettő *(Cuppan, Ocol)* Veszprém, további négy *(Pannauad, Arpas, Quiar, Nuul)* Győr, egy-egy Vas *(Mogos)* és Zala *(Poloznuk)* megyében volt. Az oklevél tanúsága szerint az apátság alapításakor kapott vámhelyek és halászóhelyek pedig többnyire távolabbi megyékben, például Hont és Csongrád megyében voltak (vö. SÖRÖS 1903: 27–28).

4.3. Szent László király elrendelte, hogy az egyházak kapják vissza az idegen kézbe került birtokaikat és járulékaikat. Ennek a parancsnak a következménye, hogy ebben az időszakban több *conscriptio,* azaz királyi megerősítéssel ellátott leltár is készült (vö. FEJÉRPATAKY 1892: 3–4). Ekkor írták össze a bakonybéli apátság vagyonát is (1086). A négy részből álló oklevél az alapításkor Szent István jóvoltából az apátság tulajdonába került birtokokon, jövedelmeken és kiváltságokon túl az újabbakról is számot ad. Az összeírás ezek mellett felsorolja az apátsági birtokokon élő szabad és szolgáló népeket, a liturgikus öltözékeket, eszközöket és az apátság könyveit is (DHA. 1: 247–255, KOVÁCS ZS. 2001: 71, PELCZÉDER 2015). Az összeírás szövegét az 1037. évi hamisítvánnyal összevetve azt látjuk, hogy az alapítólevélben szereplő nyolc birtok mindegyike szerepel az összeírás főszövegében is. A főszöveg ma ismert változata GYÖRFFY GYÖRGY feltételezése szerint nem az 1086-ban kiállított eredeti példány, hanem annak vagy hamisított, vagy az eredetivel egykorú másolata, amely 1086 után, de még Kálmán király uralkodása előtt íródhatott (DHA. 1: 250). Az összeírásnak ez a része nem tesz ugyan említést a Szent István-i alapításról, de a tartalmában hiteles szöveg 11. század végi keletkezése az alapítólevél szemszögéből azt jelenti, hogy az abban szereplő nyolc birtoknév már a 11. században is létező elnevezés volt.

A 12. század elejére datálható, az összeírás főszövege után következő első toldalék az egyházi kincseket veszi először számba, majd ezek után következnek a vámjövedelmek és halászóhelyek, illetőleg a halászattal kapcsolatos adományok (DHA. 1: 247, 253–254). Ebben a toldalékban az alapítólevélben szereplő hasonló típusú adományok kettő kivételével ugyancsak előfordulnak. Az összeírás csupán Árpás és Komárom helyekhez kapcsolható vámjövedelmeket nem említi: *tributa* […] *de portu Arpas és tributa* […] *de portu et de foro in Camarin,* de szól egy Vágon lévő révről (DHA. 1: 254). Az összeírás első toldaléka alapján az alapítólevél további tíz szórványáról tudjuk tehát bizonyítani, hogy azok a 12. század elején, az oklevélrész keletkezésekor már biztosan léteztek. Ennek a résznek a végén meg is jegyzi az oklevélíró, hogy a felsorolt adományok István idejéből származnak. „Hac ordinatione rex Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem et renovavit rex piissimus Ladizlauus rogatu Joseph incliti patris et eiusdem, qui nunc patrissat eodem in loco" (DHA. 1: 254). „Ezen rendben rendelte Szent és Boldog Móricnak a király, Szent István király, amit pedig a legkegyesebb László király is megújított a híres atyának Józsefnek, és annak a kérésére, aki most apátoskodik ugyanazon a helyen" (DRESKA 2013: 143). GYÖRFFY az idézett részlet miatt feltételezi egy hiteles oklevél hajdani meglétét (DHA. 1: 117). Ez a Szent Istvánra utaló részlet a 12. század végén vagy a 13. század elején keletkezett harmadik toldalék elején megismétlődik. Az összeírásnak ebben a hamis toldalékában a *Mogos* birtoknév tűnik fel az alapítólevélbeli nevek közül (DHA. 1: 255).

A két oklevél ilyen szempontú összevetéséből azt látjuk tehát, hogy a hamisítványban István adományai kapcsán megjelenő helynevek nagy része az összeírásban is feltűnik, így azok a 11. században vagy a 12. század elején már biztosan léteztek. Ezek a szórványok lehetnek a kiindulópontjai annak a vizsgálatnak, amely azt hivatott feltárni, hogy az oklevél 13. századi keletkezése ellenére beszélhetünk-e a Bakonybéli alapítólevél kapcsán nyelvtörténeti szempontból 11. századi kronológiai rétegről. E kérdés megválaszolására azonban majd egy másik írásomban vállalkozom.

Irodalom

BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégibb magyarországi oklevél. *Regnum 6 (1944–46):* 21–30.

BÁNHEGYI B. MIKSA 2000. A bencés monostorok szerepe Szent István államában. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk. *Válaszúton: pogányság — kereszténység: Kelet — Nyugat: konferencia a X–XI. század kérdéseiről.* Veszprém, Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága. 121–127.

BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

CSÓKA GÁSPÁR 1994. *bencések.* In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 96–97.

DÉNESI TAMÁS 2002. A Szent Mauríciusz Monostor Alapítólevele. In: KISS DOMONKOS szerk. *A Béli Szent Mauríciusz Monostor története: 1018–1998.* Bakonybél, Szent Mauríciusz Monostor. 166–171.

DÉNESI TAMÁS 2013. A Szent Mauríciusz Monostor Alapítólevele. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk. *Isten házában, közösségében: bencés monostor ezer éve Bakonybélben.* Bakonybél, Szent Mauríciusz Monostor. 125–129.

DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

DRESKA GÁBOR 2013. A béli monostor Szent László-féle összeírólevele. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk. *Isten házában, közösségében: bencés monostor ezer éve Bakonybélben.* Bakonybél, Szent Mauríciusz Monostor. 131–146.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1903. A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 8. A bakonybéli apátság története 1. Az önállóság kora (1023–1548)*. Budapest, Stephaneum. 219–266.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei.* Értekezések a történeti tudományok köréből 15. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve.* Budapest, Gondolat Kiadó.

HERVAY F. LEVENTE 2001. A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Pannonhalma, Bencés Főapátság. 461–547.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.

HOFFMANN ISTVÁN 2014. A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERI JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk. *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 211–218.

HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *Magyar Nyelv 107:* 276–298.

HÓMAN BÁLINT 1927. Szent István megkoronázásának időpontja. *Magyar Nyelv 23:* 443–452.

HORVÁTH JÁNOS 1954. *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HORVÁTH MIHÁLY 1878. *A kereszténység első százada Magyarországon.* Budapest, Ráth Mór.

JAKUBOVICH EMIL 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv 20:* 9–21.

JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs, Danubia.
KARÁCSONYI JÁNOS 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
KISS LAJOS 1997. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv 93:* 154–168.
KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv 24:* 188–197, 257–265, 318–327; *25:* 27–34.
KOSZTA LÁSZLÓ 1988. A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Az államalapító.* Budapest, Zrínyi. 153–207.
KOVÁCS ÉVA 2016a. A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények 112:* 283–295.
KOVÁCS ÉVA 2016b. A Százdi alapítólevél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről. *Névtani Értesítő 38:* 143–156.
KOVÁCS ÉVA 2016c. A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12:* 59–68.
KOVÁCS ZSUZSA 2001. A bakonybéli apátság alapítólevele. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Pannonhalma, Bencés Főapátság. 69.
KRISTÓ GYULA 1986. *Magyarország története 895–1301.* Budapest, Tankönyvkiadó.
KRISTÓ GYULA 1994. *Pozsonyi Évkönyv.* In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 556.
KRISTÓ GYULA 1999. *A tizenegyedik század története.* Budapest, Pannonica Kiadó.
MARCZALI HENRIK 1889. Zah Felicián pöre. *Budapesti Szemle 100:* 379–390.
PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 55–68.
PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: Lupa, Kapos. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 69–84.
PÜSPÖKI NAGY PÉTER 1989. *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon, 1000–1301.* Bratislava, Madách.
RÓMER FLÓRIS 1862. Árpás, és a móriczhidai Sz. Jakabról czimzett prépostság. *Győri történelmi és régészeti füzetek 2:* 358–372.
SOLYMOSI LÁSZLÓ 1993. Szent István király társadalma. In: V. FODOR ZSUZSA szerk. *Gizella és kora. Felolvasóülések az Árpád-korból 1.* Veszprém, Veszprém megyei jogú város önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum. 7–17.
SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk. *A történelem segédtudományai.* Budapest, Osiris Kiadó. 153–168.
SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006a. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban.* Budapest, Argumentum Kiadó.
SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006b. Az írásbeliség fejlődése a Magyar Királyságban a XI-XIII. században. In: OROSZ ISTVÁN–MAZSU JÁNOS–PALLAI LÁSZLÓ–PÓSÁN LÁSZLÓ szerk. *Magyarság és Európa. Tegnap és ma. Tanulmányok az Ady Endre*

Akadémia 15. évfordulójára. Debrecen, Ady Endre Akadémiai Alapítvány. 169–194.

SÖRÖS PONGRÁCZ 1899. Bakonybél alapítása, első évei. *Katolikus Szemle 13:* 669–676.

SÖRÖS PONGRÁCZ 1900. „Nullius terület volt-e a Bakonybéli apátság? *Magyar Sion 14:* 81–96.

SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548).* In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. 1903. *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története.* 8. kötet. Budapest, Stephaneum.

SZABÓ T. ATTILA 1966. Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hiteléhez. *Magyar Nyelv 62:* 420–424.

SZEGFŰ LÁSZLÓ 1988. Szent István-kori epikánk és az oklevelezési gyakorlat. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Az államalapító.* Budapest, Zrínyi. 209–229.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A Tihanyi alapítólevél szövege. In. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele — legelső hazai nyelvemlékünk? *Magyar Nyelv 108:* 303–322, 385–399.

SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZENTPÉTERY IMRE 1930/1995. *Magyar oklevéltan.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat. Reprint kiadás: Budapest, Hatágú Síp Alapítvány.

SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 133–202.

SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Pannonhalma, Bencés Főapátság. 35–47.

SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

THOROCZKAY GÁBOR 2009. Szent István okleveleiről. *Századok 143:* 1385–1412.

TÓTH VALÉRIA 2015. Történeti helynévkutatás. In: FARKAS TAMÁS–SLÍZ MARIANN szerk. *Magyar névkutatás a 21. század elején.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 165–187.

VÁROSY GYULA 1885. Ujabb adalékok az esztergomi érsek és a Pannonhalmi alapítólevél kérdésének megoldásához. *Magyar Történelmi Tár 3:* 715–723.

VÁSÁRHELYI ANZELM 2002. A Szent Mauríciusz Monostor története. In: KISS DOMONKOS szerk. *A Béli Szent Mauríciusz Monostor története: 1018–1998.* Bakonybél, Szent Mauríciusz Monostor. 19–105.

VÁSÁRHELYI ANZELM 2013. A Szent Mauríciusz Monostor története. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk. *Isten házában, közösségében: bencés monostor ezer éve Bakonybélben.* Bakonybél, Szent Mauríciusz Monostor. 11–86.

Kovács Éva

A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól*

1. A latin szöveg és a magyar nyelvű szórványok nyelvi kapcsolatának vizsgálata csak újabban kapott jelentősebb figyelmet a szakirodalomban. BENKŐ LORÁND (1995, 2003: 68–80) nyomán HOFFMANN ISTVÁN vonta elsőként módszeres vizsgálat alá a magyar szórványok közvetlen latin szövegkörnyezetét, s elemezte azok latin szövegbe történő beillesztésének módjait (2004). Jellegzetes szövegbeillesztési formákként az alábbiakat határozta meg (az itt említett példák a Tihanyi alapítólevélből valók): 1. megnevezőszós szerkezetben álló nevek: 1055: in loco qui uulgo dicitur *tichon,* 2. latin földrajzi köznév környezetében felbukkanó nevek: 1055: ab eodem lacu *bolatin,* 3. latin prepozícióval szereplő nevek: 1055: ad *aruk fee,* 4. magyar nyelvi eszközökkel (pl. határozóraggal, névutóval) beillesztett nevek: 1055: *eri iturea,* 5. szerkezeti utalás nélküli formák: 1055: inde *uluues megaia,* 6. latinul, illetve latinizáló formában megjelenő nevek: 1055: *thelena* (HOFFMANN 2004: 38–50, 2010: 216–217).

Az utóbbi években HOFFMANN ISTVÁN mellett SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009, 2010b, 2010c, 2014: 82–93) és SZŐKE MELINDA (2013, 2015a: 120–148) elemezte alaposan a magyar nyelvű szórványok latin szövegkörnyezetét, és foglalkozott részletesen a beillesztés kérdésével is. SZENTGYÖRGYI RUDOLF beillesztésnek csupán a morfológiai, illetve a morfológiai természetű eszközökkel megvalósuló szövegbe szerkesztési eljárásokat tartja, s ezeket két típusba sorolja: „szabályos" (azaz latin nyelvi eszközöket felhasználó) és „szabálytalan" (azaz magyar, illetve vegyes morfológiai eszközöket felhasználó) beillesztési eljárásokat különítve el. Ennek megfelelően a latinosítást például — a részfordítás, az alkalmi nevek, a körülírások, a közszói említések, a nem fogalomjelölő lexémákkal való helyettesítések, illetve a helyek tényleges nevének használata mellett — a beillesztést megelőző névválasztási eljárások egyik típusaként veszi számba (2009: 64–65, 2010c: 36–42, 2014: 82–93). E felfogás értelmében a nevek latin képzővel való ellátása és latin szóvégekként való azonosítása még nem tekinthető beillesztési eljárásnak, azt csak a megfelelő esetrag használata biztosítja (SZENTGYÖRGYI 2014: 88). SZŐKE MELINDA ugyanakkor úgy véli — mivel a szöveg

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

létrehozásának fázisai nem minden esetben választhatók szét egyértelműen —, hogy érdemes számolni egy átmeneti, a névválasztás és a beillesztés módjai között elhelyezkedő kategóriával is, amelybe már a latinosítás és a részfordítás is besorolható. Véleménye szerint „ezeknek közös jellemzője ugyanis az, hogy a magyar név egészében vagy részletében való lefordítása, latin képzővel történő ellátása vagy szóvégének latinként azonosítása nem jelez általános névhasználatot, hanem csupán alkalmi variánsok, azokat azért hozza létre (és nem választja) a lejegyző, hogy latinul ragozhatóságuk révén jól illeszkedjenek a latin mondat szerkezetébe" (2015b: 216). SZŐKE MELINDA egyébiránt a HOFFMANN-féle szövegbeillesztési eljárásokat alapul véve s azt továbbgondolva mutatta be részletesen a Garam-szentbenedeki alapítólevél jellegzetes szövegbeillesztési módozatait, elsősorban a latinizáló névhasználatára helyezve a hangsúlyokat (2015a: 120–148).

Írásomban a nyelv- és névtörténeti kutatásoknak ehhez az irányvonalához kívánok én magam is csatlakozni azáltal, hogy az 1067/1267-es datálású interpolált Százdi alapítólevél latin oklevélszövegének és magyar nyelvű helynévi szórványainak a nyelvi kapcsolatát vizsgálom. Az ilyen típusú vizsgálatok során képet kaphatunk az oklevelek latin nyelvhasználatáról, valamint az elemzés lényeges adalékokkal járulhat hozzá a magyar nyelvű szórványok morfológiai alkatának a megítéléséhez és az írásbeli formák mögött húzódó korabeli beszélt nyelvi alakok feltárásához is (vö. HOFFMANN 2010: 215).

2. A Százdi alapítólevél helyneveinek szövegbeillesztési eljárásait vizsgálva mindenképpen figyelembe kell vennünk a nyelvemlék interpolált jellegét, vagyis azt a körülményt, hogy a 11. században keletkezett oklevél utólagos, 13. századi betoldásokat is tartalmaz.[1] A továbbiakban ezért az oklevél kapcsán két kronológiai síkkal számolok. A 11. századi, eredeti oklevél 51 helynévi szórványt tartalmaz, a 13. századi interpoláció során további 22 elem került bele különféle betoldások révén az alapítólevélbe, ezáltal pedig az interpolált oklevélben összességében 73 magyar helynevet találunk.[2] Az interpolált részeket GYÖRFFY GYÖRGY nyomán különítem el (DHA. 1: 182–183). A szövegbeillesztési módokat illetően pedig a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott tipológiát követem.

2.1. A magyar névforma a megnevezőszós szerkezetben való említés során lényegében idézetszerűvé, metanyelvi jellegűvé válik, s ez gyakran nagyobb nyomatékot, kiemelt szerepet biztosít a használatának (vö. HOFFMANN 2006: 143). E szerkezet főtagja mindig olyan latin földrajzi köznév (*villa, predium, rivulus* stb.), amely azt jelzi, hogy milyen típusú helyet jelöl az elnevezés. Előfordulhat,

[1] A Százdi alapítólevél hitelességének kérdéséről egy másik írásomban részletesen is szóltam (KOVÁCS É. 2016).

[2] A helynévi szórványok számának a meghatározásakor az ismétlődő előfordulásokat (a *Tisza* négy, a *Bodrog, Szabolcs, Százd, Szihalom, Hortobágy,* illetve a *G(y)erü, Nagy-örém, Bás(i)* helynevek két-két alkalommal történő említését) is figyelembe vettem.

hogy ez a köznév csupán általánosságban utal arra, hogy valamiféle helyről *(locus)* van szó. A főtaghoz vonatkozó kötőszóval kapcsolódik a megfelelő megnevezőszót tartalmazó mellékmondat, amelyben többnyire passzív formájú igei állítmány (*dicitur, nominatur* stb.) áll, előfordul azonban olykor az is, hogy a mellékmondatot passzív igeneves szerkezet helyettesíti (*dictus, cognominatus* stb.). A magyar nyelvi elem az igei természetű megnevezőszóhoz kapcsolódik (HOFFMANN 2004: 40).

A Százdi alapítólevél 11. századi, valamint 13. századi kronológiai rétegében szinte azonos arányban találunk megnevezőszós, mondatértékű vagy anélküli szerkezeteket. Az eredeti oklevélszöveg 10%-ban, az interpolátum szövege pedig 9%-ban alkalmazza ezt a beillesztési megoldást: a 11. századi szövegben: „monasterium […], quod dicitur *Zazty*" (DHA. 1: 183), „predium, quod vocatur *Bubath*" (DHA. 1: 184), „in villa, qui dicitur *Ceda*" (DHA. 1: 184), valamint „ad rivulum nomine *Egur*"[3] (DHA. 1: 183), „silvam nomine *Nogkereku*" (DHA. 1: 184); a 13. századi szövegben: „in eadem villa, que dicitur *Dusnuky*" (DHA. 1: 185) és az „in loco *Nogewrem* vocato" (DHA. 1: 184). A 11. és a 13. század más okleveleivel összemérve az itt tapasztalható arányokat, azt találjuk, hogy mind az 1055. évi Tihanyi alapítólevélben (16%), mind a Garamszentbenedeki oklevél (1075/+1124/+1217) 11. századi (21,5%), valamint 13. századi (15%) kronológiai rétegében nagyobb arányban találkozunk ezzel a szerkesztési móddal, az 1211-es Tihanyi összeírásban (24,5%) pedig még jelentősebb arányt képvisel ez a beillesztési eljárás. Néhány példát ezekből a forrásokból is érdemes felidéznünk: 1055: „in loco qui uulgo dicitur *tichon*", „uilla, que uocatur *gamas*" (HOFFMANN 2010: 216); 1075/+1124/+1217: „flumen, quod vocatur *Gran*", „villa, que vocatur *Pagran*" (SZŐKE 2015a: 44, 45); 1211: „ad monticulum, qui vocatur *Cuest*", „in loco, qui dicitur *Bureuohul*" (KOVÁCS É. 2015: 194).

HOFFMANN ISTVÁN arra is rámutat, hogy az egyes beillesztési formák használatát befolyásoló határozott szabályokat nemigen kereshetünk, ám bizonyos esetekben mégis megfigyelhető egyfajta következetesség. A megnevezőszós, mondatértékű vagy anélküli szerkezetek esetében a következő jellegzetességeket tapinthatjuk ki: 1. a szerkezetbe foglalás tartalmi kiemeléssel is együtt jár, 2. az oklevélben ugyanaz a név jórészt egyszer, az első előforduláskor szerepel szerkezetben, 3. többnyire a kevésbé ismert nevek mellett áll megnevezőszó, 4. a név lexikális tartalma és a megjelölt hely latin földrajzi köznévvel kifejezett jellege között fellépő ellentmondás kiküszöbölésére is alkalmazható ez a szerkesztési mód (HOFFMANN 2004: 40–41). Az első három sajátosság a Százdi alapítólevélben is megfigyelhető, a negyedikre az oklevélből nem tudunk példát idézni.

[3] SZŐKE MELINDÁhoz hasonlóan (2015a: 129–130) az ún. *nomine*-s szerkezeteket szintén e beillesztési eljárásba tartozónak tekintem.

Mivel „a kitüntetett nyelvi helyzet gyakran együtt jár az oklevélben tartalmi szempontból is kiemelt szerepet játszó hely nevének a megemlítésével" (HOFFMANN 2004: 40), érthető, hogy az újonnan alapított százdi apátság első, kiemelt jelentőségű említése megnevezőszós szerkezettel történik: „monasterium […], quod dicitur *Zazty*" (DHA. 1: 183). Az apátság nevének második, ám még ugyanabban a mondatban való előfordulása viszont szerkezetes forma nélkül szerepel: „ad supradictum *Zazty*" (DHA. 1: 183), amely mellett egy visszautaló lexéma (*supradictum* 'fentebb mondott') is található. Hasonló megoldást figyelhetünk meg például a Tihanyi alapítólevélben is: „Locus est alius, qui *dicitur Huluoodi,* procedens ab eodem lacu, qui totus ibi apendet et ab *eodem Huluoodi*" (SZENTGYÖRGYI 2010a: 24). A Százdi oklevélben a 22 adományozott birtokból három nevének megnevezőszós szerkezetbe foglalásával is találkozunk: pl. „in villa, qui dicitur *Ceda*" stb. (DHA. 1: 184). Az ún. *nomine*-s szerkezeteket pedig minden esetben a határleírásokban szereplő, kevésbé ismert mikrotoponimák nevei mellett találjuk meg: „silvam nomine *Nogkereku*", „in loco *Nogewrem* vocato" stb. (DHA. 1: 184).

2.2. A latin földrajzi köznév + magyar helynév típusú névelőfordulások meglehetősen gyakoriak az oklevelekben: nemcsak az itt tárgyalt Százdi alapítólevélben, de például a Garamszentbenedeki oklevélben (a 11. századi eredeti oklevélben 35%, a 13. századi interpolált részében 53,5%)[4] és a Tihanyi összeírásban is (48%) ez minősül messze a legtipikusabb beillesztési eljárásnak. Ez a struktúra értelmileg ugyanazt fejezi ki, mint amit a nyelvileg bonyolultabb, körülíró jellegű megnevezőszós szerkezetek tükröznek, így akár azok elliptikus változatának is tarthatjuk őket (vö. HOFFMANN 2004: 39–41, 2010: 216). A Százdi oklevél 11. században keletkezett részében rendkívül magas arányban (58,5%) láthatjuk ezeket az oklevélírói gyakorlatban általában is leginkább alkalmazott beillesztési eljárásokat: „ad molendinum *Geru*" (DHA. 1: 183), „terre *Fonsol*", „cum villa *Solu*" (DHA. 1: 184), „predium *Suruk*", „predium *Zekeres*", „predium *Scegholm*" stb. (DHA. 1: 185). Az alapítólevél utólagosan betoldott 22 helynévi szórványának beillesztési megoldásai között szintén ez a struktúra a legtipikusabb (45,5%): pl. „terram *Wensellev*", „terram *Wense*", „cum piscina *Tyccha*" stb. (DHA. 1. 184). Nagy számban idézhetünk példákat erre a beillesztési módozatra a korszak más okleveleiből is: pl. 1075/+1124/+1217: „terre *Sceulleus*", „fluvii *Gran*", „in villa *Ludan*" stb. (SZŐKE 2015a: 44, 45); 1211: „in villa *Eurmenes*", „in villa *Udori*", „ad stagnum *Colon*", „in predio *Mortua*" stb. (KOVÁCS É. 2015: 194). Feltűnő

[4] Ebben a rendkívüli magas előfordulási arányban azonban szerepet játszik az is, hogy az oklevélíró hosszú listákat adva felsorolja a Tisza körüli halastavakat (vö. SZŐKE 2015a: 46, 48). Ezekben az esetekben (19 helynévre vonatkozóan) tisztában vagyunk a helyek fajtájával, a latin földrajzi köznév *(piscina)* ugyanis megnevezi azt, ez az elem azonban — érthető módon — csupán a felsorolás előtt egyetlen alkalommal szerepel (de valamennyi névre vonatkozóan).

viszont az is, hogy a Tihanyi alapítólevélben alig 6%-os ennek a beillesztési eljárásnak a gyakorisága (HOFFMANN 2010: 216): pl. „ab eodem lacu *bolatin*", „lacum *segisti*" stb. A fenti adatok — noha statisztikai értelemben vett gyakoriságról az adatok kis száma miatt nem beszélhetünk — igazolni látszanak HOFFMANN megállapítását, melyet a tihanyi oklevelek kapcsán fogalmazott meg, hogy tudniillik a szövegezési eljárás „elterjedéséhez megfelelő időre volt szükség" (i. h.).

A Százdi oklevélben — birtokok adományozásáról lévén szó — a birtokoknak van kiemelt szerepük, ennek megfelelően az ebbe a fogalomkörbe tartozó földrajzi köznevek fordulnak elő a leggyakrabban a magyar nyelvű helynévi szórványok előtt: túlnyomó többségben a *predium* földrajzi köznév áll ebben a szerepben, kisebb arányban pedig a *terra* és a *villa* fajtajelölő szó.

A latin földrajzi köznevek kíséretében felbukkanó magyar helynévi szórványok között a magyar kétrészes nevek névszerkezetének megfelelő (ám a latin alapszöveg szempontjából szokatlan) magyar név + latin földrajzi köznév sorrendűek is előfordulnak. A Százdi alapítólevélben két, esetleg három esetben (3–4%) figyelhetjük meg ezt a szerkezetet: „ad eiusdem *Geru* agrum" (DHA. 1: 183), „ad predictum *Basi* acervum" (DHA. 1: 184). Igen feltűnő, hogy mindkét itt említett esetben e helyek második említése történik fordított szórenddel. Az itteni *Geru* előtt közvetlenül „ad molendinum *Geru*" szerepel, azaz a magyar név más latin földrajzi köznév mellett áll. A fordított szórendet látva esetleg fölvethetnénk azt a lehetőséget is, hogy a földrajzi köznév része lehetett a magyar névnek, csak latinra fordították, azaz az ilyen szerkezetű nevek mögött esetleg földrajzi köznévi utótagú kétrészes magyar névszerkezet is rejtőzhet: itt tehát esetleg **Geru*-malom, **Geru*-mező[5] típusú nevek is húzódhatnak az oklevélbeli említés mögött. Sajátos problémát jelent az „ad eiusdem *Saar* caput" (DHA. 1: 183) szórvány helyzete, ugyanis ez a csaknem közvetlenül előtte álló „ad *Sartue*" említésre utal vissza: ugyanannak a *Sár* víznek a tövéről van szó tehát, amelynek a fejét emlegeti a második előfordulás. Csakhogy ez a 'Sár feje' értelmű szerkezet az általános oklevélírói gyakorlat szerint „ad caput eiusdem *Saar*" formában kellene, hogy szerepeljen. Az itteni „*Saar* caput" alapján nem minden alap nélkül gondolhatunk ezért arra, hogy itt egy *Sár-fő* név részfordításával állunk szemben, azaz a határleírás a *Sár* nevű hely tövét és fejét is megnevezi. SZENTGYÖRGYI RUDOLF az alkalmi névalkotás esetei közé sorolja az olyan kétnyelvű szerkezeteket, amelyekben anyanyelvi hatásra magyaros szórend érvényesül (vö. 1055: *kangrez uiam,* SZENTGYÖRGYI 2010c: 42).

A forrásokban a latin földrajzi köznév meglétét vagy hiányát befolyásolhatja az ugyanazon névforma ismételt előfordulása is (vö. HOFFMANN 2004: 46–47), a Százdi alapítólevélben azonban ilyesféle tendenciát — tekintve az ismétlődő előfordulások kis számát — nem figyelhetünk meg. Erről az esetlegességről ír HOFF-

[5] Az előtag olvasati lehetőségeinek taglalásától itt most eltekintek.

MANN ISTVÁN is a magyar szórványok közvetlen latin szövegkörnyezetét elemző tanulmányában: „ismétlődő névelőfordulás befolyásolhatja ugyan a latin földrajzi köznév megjelenését vagy elhagyását, de a jelenség nem tűnik fel olyan rendszerességgel, és nem mutat olyan határozott formai azonosságokat sem, hogy ezek mögött valamiféle tudatos törekvést és ebből következő szabályszerűséget keressünk; e formai megoldások váltogatása inkább csak a szöveg stílusának élénkítését, az ismétlések által szükségképpen előidézett monotónia bizonyos fokú kiküszöbölését szolgálhatta” (2004: 46–47). A latinul megjelenő, valamint a latinizáló nevek előtt az 1067/1267-es oklevélben is jórészt elmarad a hely fajtájára utaló latin földrajzi köznév, vö. pl. „iuxta *Ticiam*”, „transit *Ticiam*”, „in *Danubio*” (DHA. 1: 184–185), mint ahogyan a Garamszentbenedeki oklevél legtöbb latinizáló vízneve előtt sem találjuk ott a latin fajtajelölő szót, pl. 1075/+1124/+1217: „prope *Danubium*”, „ex alia vero parte *Grane*” stb. (SZŐKE 2015a: 137, 163, 169).

2.3. A latin prepozíció + magyar név szerkesztésmód szintén a kedveltebb szövegbeillesztési eljárások közé tartozik. A Százdi alapítólevél 11. századi részében 23,5%-ban áll latin prepozíció a beillesztett magyar elemek mellett, az oklevél interpolált részében viszont magasabb arányban (32%) alkalmazza az oklevél lejegyzője ezt a beillesztési eljárást; vö. pl. „ad *Arukscegui*”, „in *Scenholm*” (DHA. 1: 183), „cum *Chordy*”, „ad *Chegen*”, „ad *Rakamoz*”, „in *Bekech*” stb. (DHA. 1: 184). A Tihanyi alapítólevélben ez az eljárás mutatkozik a leggyakoribbnak (57%, HOFFMANN 2010: 217): pl. „super *balatin*”, „ad *zakadat*”, „ad *úrsa*” (SZENTGYÖRGYI 2010a: 23, 24); míg a Garamszentbenedeki alapítólevélben és a Tihanyi összeírásban ilyen módon a nevek mintegy 1/4-ét rögzítette az oklevél megszövegezője: pl. 1075/+1124/+1217: „super *Sitoua*”, „in *Kestelci*”, „in *Camarun*” (SZŐKE 2015a: 45); 1211: „iuxta *Balatin*”, „ultra *Bocon*”, „ad *Aroczeg*” (KOVÁCS É. 2015: 195). A Százdi alapítólevélben birtoknevek és határrésznevek előtt egyaránt előfordul latin prepozíció.

2.4. Szerkezeti utalás nélkül beillesztett formák szintén szerepelnek az itt tárgyalt forrásban, noha nem túl nagy számban. A Százdi alapítólevél 11. századi kronológiai rétegében 8%-ban áll a magyar helynévi szórvány önállóan, mindenféle beillesztés nélkül, s a 13. századi interpoláció alkalmával szintén csekély számú, mindössze három helynév került be ezzel a megoldással az oklevélbe: „ibi *Tiza*”, „dum *Tyza*”, „et *Budrug*” (DHA. 1: 184). Úgy tűnik, hogy a korai oklevelekben ez az eljárás valamivel nagyobb (de még így is csekély) arányban jelentkezik, mint a 13. századi forrásokban; vö. pl. 1055: „inde *uluues megaia*”, „inde *aruk tue*” stb. (7%, vö. HOFFMANN 2010: 217); 1075 (12%): „item *Cunutou*”, „deinde *Zecu*”, „et *Fizeg*” stb. (SZŐKE 2015a: 47, 48, 49); 1075/+1124/+1217 (10%): „ipsa *Sitoua*”, „parte *Tize*” stb. (SZŐKE 2015a: 44, 46); 1211: „idem *Mortua*”, „dividensque *Taluius*” stb. (2,5%, vö. KOVÁCS É. 2015: 195).

2.5. A magyar nyelvi eszközökkel való beillesztéssel a Százdi alapítólevél rögzítője nem élt. A magyar névutóval, illetve határozóraggal történő beillesztési megoldással — az itt figyelembe vett források közül — csupán a Tihanyi alapítólevélben (14%, HOFFMANN 2010: 217) és a Garamszentbenedeki alapítólevél eredeti szövegrészében (3%) találkozunk. A Tihanyi alapítólevélben a *reá* névutó szerepel ebben a szerepben, jelezve a megfogalmazója küzdelmét a két nyelv közötti váltással; vö. pl. *eri iturea, ohut cutarea, nogu azah fehe rea* (SZENTGYÖRGYI 2010a: 26). A Garamszentbenedeki alapítólevélben pedig a hol? kérdésre felelő helyhatározóragos formák bukkannak fel: „in loco, qui dicitur *Wagetuin*", „in *Sitouatuin*" (SZŐKE 2015a: 133–134).

3. HOFFMANN ISTVÁN és SZŐKE MELINDA az oklevelek latinul, illetve latinizáló formában megjelenő neveit ugyancsak a beillesztés egyik formájának tekinti. A latin, illetve a latinizáló névhasználat eseteihez a következő névformákat sorolják: 1. a hangalak vagy a morfológiai szerkezet módosításával alkotott formák: pl. a *Várad* név *Waradinum, Waradiensis* alakjai (Gy. 1: 682–683); 2. a magyar nevek szóvégének latin szóvégekként való azonosítása: pl. a *Zsitva* folyó nevének az *a*-ra végződő első deklinációs nevek mintájára történő ragozása: 1229: per *Sythuam* (Gy. 1: 476); 3. a nevek részfordítása: pl. 1075/+1124/+1217: iuxta aquam *maioris Alpar* (DHA. 1: 216); 4. a magyar nevek lefordításával létrejött latin nevek: pl. a *Fekete-erdő* névformát rögzítő 1255: iuxta *nigram silvam* (Gy. 1: 98); 5. latin névmegfelelők használata: pl. a *Danubius* (DHA. 1: 217) névalak a *Duna* latin neveként (vö. HOFFMANN 2004: 15–38, SZŐKE 2015a: 125–148).

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy a Százdi alapítólevélben a latinizálásnak milyen típusaival találkozunk.

A középkori okleveles gyakorlatban teljesen általános volt az az eljárás, hogy a vármegyék, a megyeszékhelyek és a fontosabb várak, városok neveit latinul vagy latinizáló formában tüntették fel, pl. *Bachiensibus, Agriensem, Vesprimiensis* stb. (vö. HOFFMANN 2004: 24–25). A Százdi alapítólevélben szintén feltűnik *Bihar* megye latin melléknévképzős *Byhoriensis* alakja (DHA. 1: 184), amely egyúttal a vármegye első említésének tekinthető. A nevek morfológiai szerkezetének módosításával létrejött latinos formák szép számmal előfordulnak a Garamszentbenedeki alapítólevélben és a Tihanyi összeírásban is; vö. pl. 1075/+1124/+1217: *Cernigradensium, Wacensis* stb. (SZŐKE 2015a: 47, 127); 1211: *Bychoriensem, Musuniensi, Posoniensem* stb. (KOVÁCS É. 2015: 195–196).

A magyarországi latin nyelvű okleveleknek az is jellegzetes sajátossága, hogy a nagyobb folyók elnevezései igen gyakran szintén latin nyelven fordulnak elő bennük. A Kárpát-medence legnagyobb folyójának, a *Duná*-nak a neve a Százdi alapítólevélben egyszer szerepel az egykori Pest megyei Gubacs birtok említésekor: „in *Danobio*" (DHA. 1: 185). A Tisza nevét szintén latin formában találjuk meg több ízben is: „iuxta *Ticiam*" (DHA. 1: 184), „transit *Ticiam*" (DHA. 1:

184), „a *Ticia*" (DHA. 1: 185). Az Európában széles körben ismert folyónevek (pl. a *Duna, Tisza, Dráva, Száva, Rába, Maros, Temes, Körös* stb.) latin névformáinak használatát nemcsak a korabeli oklevélírás általános szabályai, azaz egyfajta norma írhatta elő, de az oklevélírók azért is alkalmazták szívesen e latin alakokat, mivel ezek a latin mondatszerkezetbe szabályszerű deklinálhatóságuk révén igen könnyen beépíthetők voltak (vö. BENKŐ 1995: 404–406, HOFFMANN 2004: 17).

A Százdi alapítólevélben egyetlen vegyes nyelvű névforma is felbukkan: „ad angulum *parve Egur*" (DHA. 1: 183), amely a latin *parvus* 'kis, kicsiny' jelentésű melléknévnek és az *Eger* víznévnek a minőségjelzős összetétele, s valószínűleg víznévi szerepben az *Eger* (ad rivulum nomine *Egur,* DHA. 1: 183) egyik ágát jelölhette. A jelzővel alakult másodlagos vízneveket az oklevelek írói gyakran vegyes nyelvi formában szerepeltetik: *Mortua Voyos,* de *maiori Kukullu* et de *minori Kukullu* stb. (HOFFMANN 2004: 18). A latin jelző + magyar főtag szerkezetű vegyes nyelvi formákat a Garamszentbenedeki oklevélben szintén megtaláljuk: „iuxta *magnam Zecum*", „iuxta aquam *maioris Alpar*" (SZŐKE 2015a: 140).

Szólnunk kell továbbá a Százdi alapítólevél három latinul adatolható helymegjelöléséről is, amelyek Szürnyeg birtok leírásában fordulnak elő: „ad villam *Cosme*", „a *villa Petri*", „ad *agrum Petri*" (DHA. 1: 184). E latin szerkezetek pontos magyar nyelvi megfelelőjét igen nehéz egyértelműen meghatározni, noha ennek nem csekély jelentősége lehet. Erre a körülményre utalt BENKŐ LORÁND is akkor, amikor egyik írásában így nyilatkozott: „Hogy például egy genitivusos *villa Petri* vagy »nominativusos« *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter, Pető, Petri, Péterfalva, Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac, Petrovce, Petrovo selo, Petersdorf, Petreşti* stb. névformák állanak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy, bármelyik típusfajtának lehet más-más következménye a települési időre, birtoklásra, nyelvi és etnikai jellegre stb. nézve." (1998: 115). Ha az ilyen szerkezetekkel összefüggésben nem ismerünk későbbi előfordulásokat, köztük magyar nyelvű megfelelőket, akkor „a név egyértelmű, pontos rekonstruálására nem sok esélyünk van" (HOFFMANN 2004: 36). Az itt említett szerkezetek későbbi esetleges helynévi előfordulásait nem ismerjük a kérdéses helyen. E körülmény és a fenti megjelölések nyelvi alakja alapján leginkább azt gyaníthatjuk, hogy a tulajdonnévvel megnevezett személyek birtokában levő helyeket jelölhették meg ilyen módon, pl. 'Kozma (nevű személy) faluja' stb., helyneveket talán kevesebb eséllyel kereshetünk mögöttük.

A Százdi alapítólevélben további két hasonló, talán magyar névformát rejtő latin szerkezetet is találunk: „ad *puteum Bissenorum*" (DHA. 1: 183), illetve „ad *sepulturas Bissenorum*" (DHA. 1: 183), ám ezek közszói vagy tulajdonnévi jellege nem ítélhető meg egyértelműen. A *besenyő* népnév és a *kút (puteus)* földrajzi köznév összekapcsolásával létrejött latin szerkezet mögött ugyanis állhat magyar

helynév, de közszói körülírás is: mindkét esetben az e népcsoport által használt természetes forrás vagy ásott vízvételi hely megjelöléseként szerepelhet a struktúra. Amennyiben magyar helynevet rögzített a latin szerkezet, az kétféleképpen rekonstruálható grammatikailag: a jelöletlen *Besenyő-kút,* valamint a birtokos személyjeles *Besenyő kútja* alakban. A *kút* földrajzi köznév mellett igen ritkán szereplő népnévi előtag állhatott továbbá egyes és többes számban egyaránt, bár egyes számú alakja talán valószínűbb (vö. *Besenyő kuta,* Esztergom megye, HA. 2: 41). Ugyanezen népnév és a latin *sepultura* 'eltemetés, sírbatétel' (GYÖRKÖSY 1984: 508) jelentésű főnév többes szám accusativusi alakjának az összekapcsolásával létrejött latin szerkezet mögött jó eséllyel a hely körülírására (a besenyők sírhelyeinek, sírhalmainak a megjelölésére) gyanakodhatunk. Az oklevelekben egyébként nem ritkán találkozhatunk sírok, sírhelyek említéseivel, ezek olykor latinul (vö. 1086: *per sepulchrum puellę,* DHA. 1: 252), máskor pedig magyarul (vö. 1055: *lean syher,* HOFFMANN 2010: 155) állnak.

4. Ahogyan fentebb láthattuk, a Százdi alapítólevél szövegbeillesztési eljárásai — a két kronológiai síknak megfelelően — mind a 11., mind pedig a 13. századi oklevelekkel mutatnak hasonlóságot. Az alapítólevélben a fent tárgyalt szövegbeillesztési megoldások — a megnevezőszós szerkezetek és a szerkezeti utalás nélküli formák kivételével — igen hasonló arányban fordulnak elő. Egészében a Százdi alapítólevél helynévi szórványainak beillesztési módjai között a latin földrajzi köznév + magyar szórvány struktúra a legtipikusabb, míg a legkevésbé használt megoldás a megnevezőszós szerkezettel történő beillesztés. Az alapítólevélben a latin és a latinizáló névhasználat — jól illeszkedve a középkori források gyakorlatához — elsősorban a vármegyék és a víznevek körében jellemző.

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1995. Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *Magyar Nyelv 91:* 402–411.

BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

GYÖRKÖSY ALAJOS 1984. *Latin–magyar szótár.* Nyolcadik kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HA. 1–3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.*

2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN 2006. Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára.* Szeged, SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 142–147.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KOVÁCS ÉVA 2016. A Százdi alapítólevél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről. *Névtani Értesítő 38:* 143–156.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv 105:* 62–68.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A Tihanyi alapítólevél szövege. In. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN−HEGEDŰS ATTILA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia.* Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 71–86.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010c. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 33–45.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

SZŐKE MELINDA 2013. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata. Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9:* 57–76.

SZŐKE MELINDA 2015a. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

SZŐKE MELINDA 2015b. Szentgyörgyi Rudolf, A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása [Ismertetés]. *Magyar Nyelvjárások 53:* 211–218.

Mozga Evelin

A Tihanyi összeírás jövevényszemélyneveinek vizsgálata — A személynévi etimológiák meghatározásának nehézségei*

1. A minden nyelvben jelen lévő tulajdonneveket erős kulturális beágyazottság jellemzi, így más nyelvi elemekkel összehasonlítva e kategóriának a módosulását sokkal erősebben befolyásolják a nyelven kívüli tényezők. Mivel a magyar nyelvtörténet legkorábban dokumentált időszakától kezdve a magyar közszóból alakult sajátosságjelölő (leíró) személynevek mellett igen tekintélyes számban találunk külső forrásból átkerült referáló-azonosító funkcióval bíró jövevényszemélyneveket is, így a fenti megállapítás a személynevek állományára vonatkozóan talán még hatványozottabban érvényesül: e nyelvi elemtípus a kulturális érintkezések egyik legérzékenyebb kifejezője. Ez a jövevénynevek más nyelvbe való átkerülésének körülményeiből is adódik, minthogy a névátvétel vagy intenzív népi-nyelvi érintkezés, vagy magasabb kulturális befolyás következményeképpen történik. Mindez a magyar nyelv esetében a korai ómagyar korban a más népekkel való együttélés hatására főként török, szláv és német eredetű, a keresztény kultúra térhódítása révén pedig latin-görög eredetű jövevényelemek megjelenésében mutatkozik meg (lásd erről bővebben TÓTH V. 2016: 158–159). Ennek megfelelően az 1211-ben kelt Tihanyi összeírás jövevényszemélynevei is jórészt az említett négy etimológiai rétegből kerülnek ki.

2. Egy-egy személynév etimológiai hátterének megállapítása gyakran komoly problémát jelent. Bizonyára ez is magyarázza, hogy Árpád-kori személyneveink etimológiai szótára még nem áll rendelkezésünkre. A helynevek eredetéhez értékes kiindulópontként szolgál ugyanakkor KISS LAJOSnak a Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz.), melyben számos Árpád-kori személynevet is megbízhatóan etimologizált, sok esetben azonban vagy nem tesz említést a helynév alapjául szolgáló személynév eredetéről, vagy csupán jóval későbbi családnévi példákkal támasztja alá névmagyarázatát. Nem véletlen, hogy KÁZMÉR MIKLÓS sem vállalkozott arra a Régi magyar családnevek szótárában (RMCsSz.), hogy a családnevek alapjaként szereplő idegen vagy ismeretlen eredetű személyneveket közelebbről meghatározza, hanem csupán a „régi világi személynév” jelöléssel ruházta fel

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

azokat (FEHÉRTÓI 1995: 181). Emiatt azt sem tudjuk igazából megmondani, hogy az egyes etimológiai rétegekből kikerülő személynevek milyen arányban voltak jelen a régi magyar személynévállományban. Természetesen bizonyos változási folyamatok nyomon követhetők, mint például az a közismert tény, hogy a kereszténység felvételével és terjedésével a magyar köszóból alakult és más idegen eredetű nevek rovására az egyházi nevek fokozatosan túlsúlyba kerültek. FEHÉRTÓI KATALIN az Árpád-kori kis személynévtár 6 800 neve alapján végzett becslést a nevek etimológiai megoszlására vonatkozóan. Számítása szerint a vizsgált nevek 25%-a egyházi eredetű, 20%-a köszói eredetű (melyek közé a török eredetű neveket is felvette), a maradék 55% pedig jövevény (szláv, német stb.) vagy ismeretlen eredetű (1997: 73). Az Árpád-kor öt nagyobb összeírása alapján végzett vizsgálatának etimológiai eredményeit teljes formában sohasem közölte, bizonyára nem véletlenül. Ő maga jelezte, hogy annyira sok az ismeretlen és bizonytalan eredetű név, hogy lehetetlen meghatározni a különféle etimológiai rétegekbe tartozó nevek számát. Néhány nevet azonban határozottan besorolt egy-egy nyelvi rétegbe, mivel az egyes kategóriáknak vannak tipikus tagjai. Emellett azonban többségben vannak az olyan személynévi szórványok, amelyeknek az etimológiai meghatározása nehézséget okoz, hiszen — többek között a szavak véletlen összecsengéséből adódóan — sokszor több lehetséges származási út is elképzelhető egy-egy névformát illetően.

Mivel jövevényszemélyneveink túlnyomó többsége különböző névadaptációs eljárások révén simult bele a magyar személynévrendszerbe, így a névtövek felismerése és ennek nyelvi réteghez kötése lehet az elsődleges feladat az etimológia meghatározásakor. Gyakorta problémát okoz, hogy a mindössze 1-2 szótagból álló névtövek több nyelv személynévállományában (akár a magyarban is) előfordulhatnak (vö. HOFFMANN 2009: 21, SLÍZ 2011a: 56–67, MOZGA 2013: 156–157). Így véleményem szerint a személynévi szórványok eredetének megállapításakor akkor járunk el helyesen, ha minden olyan nyelvben megvizsgáljuk a magyar névtövekhez etimológiai szempontból elvileg hozzákapcsolható személynévi formákat, amely nyelvek valamilyen formában kapcsolatba kerültek a vizsgált korszakban a magyar nyelvvel. Ehhez a szóba jöhető nyelvek névszótárai, névtárai nyújthatnak elsősorban segítséget, de természetesen az eddigi névtani szakirodalom etimológiai megállapításait sem hagyhatók figyelmen kívül, és — noha valamivel későbbi korból való névanyagot tartalmaz — például SLÍZ MARIANN Anjou-kori személynévtárának nevei és ezek eredetbeli besorolásai szintén összevethetők a megelőző korszak személyneveivel (2011b).

A különböző nyelvi rétegekből származó jövevényneveinkhez támaszt nyújtó névtárak mennyisége és minősége meglehetősen egyenetlen, nyelvenként különböző. Az egyházi nevek meghatározásakor a bibliát és a vértanúk, szentek neveit magában foglaló martirológiumokat lehet felhasználni.

A régi német személyneveket ERNST FÖRSTEMANN gyűjteményéből ismerhetjük (1900/1966). Ezen kívül jól hasznosítható BAHLOWnak a német névlexikonja (1967/1980), BRECHENMACHERnek a német családnevek etimológiai szótára (1957–1963) és a keresztnevek eredetét és jelentését is megadó német keresztnévlexikon (KOHLHEIM, R.–KOHLHEIM, V. 1998) stb.

A régi szláv személyneveket együttesen összefoglaló névtár nem áll rendelkezésünkre. Számos olyan monográfia hozzáférhető viszont, amely szláv neveket érintő konkrét problémával foglalkozik, és amelyekben egy-egy szláv névtő és annak eredeti jelentése megtalálható. Így például eredményesen használható MIKLOSICHnak a szláv személy- és helynevek képzésével foglalkozó munkája (1927); SCHLIMPERT névtára (1978), melyben a középkori német névkincsben előforduló szláv személyneveket és azok közszói alapját mutatja be; a szláv személynevek alapszavának jelentéséhez nyújthat segítséget ŠMILAUER helynévtani kézikönyve (1970); SPLITTER-DILBEROVIĆnak a szerb-horvát személynevek képzésével foglalkozó műve (1966) stb. Ezeken kívül az egyes szláv nyelvek személyneveit feldolgozó névtárakat és szótárakat is érdemes megemlíteni: ide tartozik TASZYCKI régi lengyel személyneveket feldolgozó több kötetes szótára (SłSNO.), SVOBODA régi cseh személy- és vezetékneveket összegyűjtő munkája (1964), GEBAUER régi cseh szótára (1970), BENEŠ cseh vezetékneveket összegyűjtő kötete (1962), MARETIĆ szerb és horvát népi- és vezetékneveket felsoroló tanulmányai (1886–1887), GRKOVIĆ szerb nevek szójegyzékét tartalmazó gyűjteménye (1977), ILČEV bolgár személy- és családnevek szótára (1969) stb.

A török eredetű személynevek azonosításához használható a RÁSONYI LÁSZLÓ és BASKI IMRE által kiadott Onomasticon Turcicum (2007), a török személynevek alapjául szolgáló közszó megadásához pedig a RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD által készített West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian című kézikönyv (WOT.).

Ezek a munkák jelenthetik a kiindulópontot, amelyet mindenképpen érdemes kiegészíteni olyan nyelvi vagy nyelven kívüli fogódzókkal, amelyek segíthetnek egy-egy név besorolását illetően.

3. A nagyon rövid, mindössze 3-4 hangból álló, egy szótagú neveknél problémát jelent, hogy ugyanazt a hangsort sokszor több nyelvből is ki lehet mutatni. Márpedig ilyen típusú néven is körülbelül 150 személyt nevez meg a Tihanyi összeírás. Ezek a nevek — persze csak ha nem ismerhetünk fel bennük semmilyen magyar közszót — általában valamelyik idegen eredetű név lerövidített formáinak tarthatók. Ugyanakkor csak ritkán — ha más nyelvek személynevei között nem találunk egyezést — lehet nagy biztonsággal meghatározni a kiinduló névpár eredetét, ilyen például *Pet* < *Petrus, Petur, Dom* < *Dominicus, Mich* < *Michael, Marc* < *Marcus, Bench* < *Benedictus*. Néhány szórványos esetben a két példány (a fogalmazvány: fg. és a hitelesített példány: hp. különbözősége is a segítségünkre van: fg. *Petur* ~ hp. *Pet*).

Sokszor még a hosszabb nevek esetében is előfordul, hogy forrásként több nyelvet is meg lehet jelölni. Ilyenkor véleményem szerint nem feltétlenül szükséges egyik vagy másik átvételi irány mellett állást foglalni, viszont azokat a nyelvi támpontokat érdemes kiemelni és bemutatni, amelyek segítségünkre lehetnek abban, hogy a teljesen hibás feltevéseket kiszűrhessük, valamint a több szóba jöhető etimon közül valamelyiket vagy valamelyeket a különböző érvek alapján valószínűbbnek gondolhassuk a többinél. A továbbiakban néhány eljárást mutatok be, amelyeket az eddigi munkám során igyekeztem alkalmazni az etimológiai rétegek elkülönítésénél.

3.1. A történeti és nyelvtörténeti ismereteink bőséggel tájékoztatnak arról, hogy a német és a szláv népi érintkezéseknek megvoltak a feltételei a Tihanyi összeírás keletkezését megelőzően és azt követően is. A törökségi nyelvekkel való népi-nyelvi érintkezés főként a honfoglalást megelőző időszakban volt intenzív, a török eredetű nevek viszont a letelepedés után is jelen vannak a magyar névrendszerben. Ezek az ismeretek azonban közvetlenül nemigen segítenek egy-egy konkrét név etimológiájának a megállapításában.

3.2. Az 1211. évi Tihanyi összeírás a monostor újonnan kapott adományaival együtt 37 területileg meglehetősen szétszórt birtokon nevezi meg a szolgálónépeket. A megnevezett birtokok jórészt a Balaton zalai és somogyi partvidékén, valamint a Duna és Tisza tolnai-bodrogi és torontáli mellékén fekszenek (ERDÉLYI 1904: 388–389, GÁCSER 1941: 4, KOVÁCS É. 2011: 50–51). A mintegy 2000 személynévi adat nagy része a Balaton környéki birtokokról való, messze kitűnik a Balaton északi középső — Tihany környéki — partvidékéhez tartozó szórványok száma (MOZGA 2014: 167–168). Ennek megfelelően először az egyes szórványok területi eloszlásában kísérelhetünk meg valamilyen mintázatot keresni. A vizsgálatom azt mutatta, hogy a birtokok egyike sem tűnik ki olyan tekintetben, hogy ott esetleg túlnyomó többségben találnánk német, szláv vagy török eredetre utaló neveket, mint ahogyan csak magyar vagy csak latin eredetűeket sem. Jellemzően a nagyobb lélekszámú birtokokon akadunk az egyes nyelvi rétegekből kikerülő nevek közül többre, míg a kevesebb nyelvi adatot tartalmazó településeken kevesebbre, vagyis az arányokat figyelembe véve nem sok különbséget állapíthatunk meg az egyes birtokok személyneveinek nyelvi megoszlását illetően.

3.3. Arra már többen is felhívták a figyelmet, hogy az egyes neveket semmiképpen sem érdemes a környezetükből kiszakítva, önmagában vizsgálni. Elsőként PAIS DEZSŐ írt a Régi személyneveink jelentéstanában (1966) a névvonatkoztatásnak elnevezett módszerről, amelynek lényege, hogy az egyes névkapcsolatok feltárásával közelebb juthatunk a nevek eredetének és jelentésének megfejtéséhez is. Felismerte, hogy az Árpád-kori oklevelekben az egyes csoportok, családtagok gyakran viselnek összefüggő neveket, és ez a nevek közötti kapcsolat teret ad arra, hogy egyik a másikat magyarázhassa.

3.3.1. A nevek közötti szemantikai kapcsolatra sokszor idézik az oklevél *Farkas* és *Medve* névpárját, ami egyébként két család névemlítései között is előfordul: egyszer apa és fia: 1211: *Vdornici de Mortus […] filius* ***Forcos, Meduel****!* ***(Forcas, Medueh)*** *et filius eius Mogus* (PRT. 10: 512); míg később két testvér neve van ilyen formában feljegyezve: *In villa Supoc […] vdornicij […] filius Laurentii, Zemdij cum filiis suis* ***Forcos, Medue*** *(****Medueh****)* (PRT. 10: 513). Ez a vizsgálati módszer természetesen csak az áttetsző szemantikai tartalmú, leíró nevek esetében alkalmazható.

3.3.2. A nevek közötti kapcsolat nemcsak szemantikai, hanem morfológiai téren is megnyilvánulhat, gyakran előfordul ugyanis, hogy egy családon belül az egyik személyt a név alapalakján, míg a többieket ugyanazon név módosított változatával neveznek meg, leggyakrabban az eredeti név rövidült és továbbképzett formájában. Ez az eljárás a jövevénynevek körében figyelhető meg leginkább. Ez talán a névfajta sajátos jellegével magyarázható elsősorban, vagyis azzal, hogy a referáló nevek pusztán a személynevek azonosító funkcióját képesek betölteni, emiatt családon belül ritkán fordul elő, hogy azonos névalakban jegyzik fel annak tagjait. A Tihanyi összeírásban mindösszesen két ilyen esetet találtam, mindkétszer apa és fia van ugyanazzal a névformával megnevezve: 1211: *Vdornici de Mortus […] filii Karachun (Carachon), Pota cum filiis suis,* ***Thomud*** *et filii eius Guz, Beke et frater* ***Thomud*** (PRT. 10: 511); *Vdornici de Mortus hii sunt:* ***Beneh*** *filius* ***Beneh*** (PRT. 10: 512).

Ugyanakkor a családi viszonyrendszer kifejezésének szándéka gyakran megmutatkozik az azonos névtövek ismétlődésében. Ez segítségünkre lehet a közös eredetre visszavezethető nevek azonosításában, ezáltal pedig a csonkult és képzett névformák összetartozásának meghatározásában. Minthogy a Tihanyi összeírás szövegezése alapján a rokoni viszonyok könnyen feltárhatók, így erre a jelenségre az oklevélben számos példát találunk, igaz a nevek gyakorisági viszonyai miatt elsősorban a latin eredetű nevek körében.

A latin *Johannes* például az alábbi változatos névpárokban tűnik fel testvérek neveként: 1211: *In predio Colon […] servi […] filii Stephan (Stefan), Beneduc cum filiis Matia, Elia frater eius Forcos cum filiis suis* ***Janus, Johannes*** *et alter frater eius Cusid cum filio suo Sorloud* (PRT. 10: 508); *In villa Supoc […] vdornicij […] filius Zegen, Thomas cum filiis suis* ***Johanne, Joan,*** *frater eius Egydiud cum filio suo Erdeus* (PRT. 10: 513); *In villa Thurkh (Turk) isti sunt joubagiones ecclesie: filii Symien,* ***Joan*** *cum filio suo Vus, et frater eius Ibrachin cum filio suo* ***Joachyn,*** *et tercius* ***Johannes*** (PRT. 10: 515); *In villa Zamthou […] joubagiones ecclesie: filii Bene, Borid […] Prid […] fratres sui* ***Johannes, Joanca (Johanca)*** (PRT. 10: 514); *In villa Zeuleus […] sunt servi ecclesie […] Chetur (Cheter), Heleh, Coza cum filio suo* ***Johanne*** *et* ***Johanca (Joanca),*** *Ceke cum filiis suis* (PRT. 10: 514, 516).

Az oklevél testvérpárjai közötti kapcsolat más nevekkel is kifejeződik: 1211: *[In Tychon] coci […] filii Zephal:* ***Mortun, Mortunus*** (PRT. 10: 503); *In villa Fured […] vinitores: Surc cum filiis suis Alexio,* ***Nicholao*** *et* ***Micu*** (PRT. 10: 506); *In predio Colon […] ioubagiones […] filius Tucus, Sephal et frater eius Zalas, cum filiis suis* ***Michaele, Micha (Mica)*** *et Vros* (PRT. 10: 508); *In villa Thurkh […] vinitores ecclesie: filii Vros,* ***Quinus (Quinjs)*** *et frater eius* ***Quina*** *cum filio suo Kazmerio (Cazmer)* (PRT. 10: 515); *In villa Pechel […] vdornici […] filius Cuet,* ***Luca, Luxa, Lucas*** (PRT. 10: 504); *in eadem Gomas isti sunt artifices ecclesie […] filii Monos,* ***Ananian (Anian)*** *cum filio suo* ***Anta*** *et fratres eius* ***Ananias*** *et* ***Ontus*** (PRT. 10: 514) stb.

Ugyanez a jelenség megfigyelhető apa-fiú leszármazási kapcsolatokban, de távolabbi rokonsági fokon is. Néhány példa ezekre az oklevélből: 1211: *In altera […] villa […] Belen […] ioubagiones […] Chekeu cum filiis Toma, Mana (Matica), Yroslou (Yroslau) et* ***Micoudeo,*** *frater eius* ***Micu,*** *cum filiis* ***Nicolao*** *et Kemus* (PRT. 10: 507); *In villa Zeuleus […] joubagiones […] filius Ociu,* ***Micou*** *cum filios* ***Michaele*** (PRT. 10: 507); *In altera vero villa nomine Belen, isti sunt ioubagiones […] Symon filius* ***Jac*** *cum filiis* ***Jacobo*** *et Andrea* (PRT. 10: 507); *In villa Colon […] ioubgiones […]* ***Paul*** *cum filio suo* ***Pousa*** (PRT. 10: 508); *in eadem Gomas […] artifices […] filius* ***Micus, Michoulous (Micolous)*** (PRT. 10: 514) stb.

Ezen minta alapján néhány olyan név összetartozását is feltehetjük, amelyeknél ez sokkal kevésbé egyértelmű. Így például közös tőre gyanakodhatunk a *Bitka–Bitula,* illetve a *Chomos–Choma* névpárnál: 1211: *In villa Fotud hii sunt ioubagiones ecclesie […] filius Laurencii, Cuke cum filiis suis* ***Bitka, Bitula*** (PRT. 10: 510); *In villa vero Vazil […] sunt servi […] filii Giocud, Pehleh cum filio suo* ***Chomos,*** *frater eius Belenic cum filiis suis, Vuicil,* ***Choma*** (PRT. 10: 507). Erre gondolhatunk a *Vocu–Voci–Volca* és a *Chema–Chemata–Chemorog* névhármas esetében is: *In predio Colon […] sunt servi […] filii Eleus (Elus), Choma cum filiis suis Voca, Zombot et Egidius, fratres sui Chypa,* ***Vocu, Voci, Volca*** (PRT. 10: 508); *In villa Beseneu […] agasones […] Celey cum filiis suis* ***Chema, Chemata, Chemorog,*** *frater eius, Micha (Mica)* (PRT. 10: 510). Az utolsó példánál ráadásul még az unokaöcs ***Voca*** neve is ide tartozhat.

Egy-egy név tövének az elkülönítése a képzett formák összetartozásának felismerését követően gyakran közelebb vihet a név etimológiájának a megfejtéséhez is. A *Vocu, Voci, Voca* nevek alapjaként egy *vak ~ vok* olvasatú tövet következtethetünk ki, s ezáltal a neveket a *vak* 'nem látó' jelentésű magyar közszóból származtathatjuk. A *Volca* töve viszont ilyen formában nem illik bele ebbe a sorba. TERESTYÉNI szerint a *Volca* alak valószínűleg íráshiba a *Voca* helyett (1941: 15). Az elképzelést gyengíti azonban az a körülmény, hogy az oklevél szövegezőinek ilyen jellegű tévesztése az oklevél más helyein nem fordul elő, illetve a hitelesített példány lejegyzője sem javította a fogalmazványban feltűnő esetleges hibát.

Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a nevek alaki hasonlósága nem feltétlenül jelent közös etimont, hiszen csupán a nevek hangalaki összecsengése is ösztönözhette a névadót az elnevezésre. Az ómagyar kor névadói is a mai névadókhoz hasonlóan nevezték el utódaikat, vagy ők maguk alkottak új személynevet, vagy egy már meglévő listából választottak. Ezáltal nem biztos, hogy a *Volca* névalak hátterében is feltétlenül magyar tövet kell keresnünk. Alakulhatott a név esetleg a latin *Vulcanus*-ból is rövidüléssel (ÁSz.).

A *Chema* névről a szakirodalom szláv eredetet feltételez: úgy vélik, hogy egy szláv *Chem-* tőből alakult (vö. SLÍZ 2011b, FEHÉRTÓI 1999: 46). Ezáltal pedig az ismeretlen eredetűnek tartott *Chemata* és *Chemorog* névről is feltehetjük, hogy azok alapja esetleg a *Chem-* tő vagy a *Chema* név lehetett, e nevek pedig annak továbbképzett változatai. A *Chemata* néven így a *-ta/-te* képzőt ismerhetjük fel, mely ugyan ritkábban használt személynévképző volt az ómagyar korban, de azért találunk rá példát magyar közszavakhoz, de főként idegen eredetű személynevekhez kapcsolódva. A *Chemata* név esetében a szláv és a magyar *-ta/-te* képző alaki hasonlósága miatt elvileg magyar és szláv képzésű személynév is lehet, de az kétségtelen, hogy a szláv eredetű és szláv *-eta, -ta, -te* képzős személynevek sokkalta nagyobb számban fordulnak elő a 11–13. században, mint az egyéb *-ta, -te* végződésűek (FEHÉRTÓI 1999: 51). Ilyen típusú szláv személynévi példák: *Beneta, Benata, Bogeta, Boguta, Talota, Taluta, Trebeta, Milata, Babita, Petreta, Rubeta, Unata* stb. (FEHÉRTÓI 1995: 187). Az előzőekben mondottak alapján nem szabad elvetnünk azonban azt a feltevést sem, hogy más forrásból is alakulhatott a személynév. Szóba jöhet a név magyar közszóból való származtatása is. E szerint a magyar *csemete* '1. növényi hajtás, fiatal növény, 2. leszármazott, apró gyermek, ivadék, utód' szavunkat tekinthetjük a név forrásaként (vö. OklSz., EtSz., EWUng., TESz.). Ez utóbbi magyarázat mellett az is érvként hozható fel, hogy az oklevél más helyein is találunk olyan névalakokat, melyeknek valószínűleg ugyancsak a magyar *csemete* szavunk lehetett az alapja, vö. 1211: *Cemete* (PRT. 10: 505), *Chymothey ~ Chemothoy* (PRT. 10: 512). A *Chemorog* más elképzelés híján talán az említett szláv névátvételből alakult magyar fejlemény lehet, mely talán a nem túl gyakori *-ró* képzőbokorral (pl. *Gidró* szn., vö. D. BARTHA 1958: 117) és *-g* vagy *-gy* képzővel (közszavaknál például *boldog,* és lásd esetleg *Kevereg* szn., vö. D. BARTHA 1958: 69, ÁSz.) alakult.

Az összeírásban négyszer előforduló *Bod ~ Both* személynév etimológiájával kapcsolatban szintén megoszlanak a vélemények a szakirodalomban. HALÁSZ ELŐD megítélése szerint a név alapja a germánban igen gyakori személynévalkotó *bod ~ bud* tő lehetett, melynek legelterjedtebb kicsinyítő képzős formája a *Bodo ~ Budo* volt a németben. Véleménye szerint az összeírásbeli formák ennek a germán becézett névnek az átvételéből származnak, mégpedig oly módon, hogy a névvégi rövid *o* vagy lekopott, vagy átalakult (1956: 93). NAGY GÉZA a név tö-

rök eredete mellett foglalt állást, úgy vélte, hogy a török *bod, buda, but* ' zömök, tömzsi, alacsony' tőből alakulhatott a személynév (1891: 115). A *but* 'láb, comb' jelentésű szó több török személynév előtagjaként is szerepel az Árpád-korban, vö. ujg. 12–14. sz. *But-Qaya,* ujg. 12–14. sz. *But-Qara* (RÁSONYI–BASKI 2007: I, 180–181). Legvalószínűbbnek azonban a szláv eredet látszik, melyet az ebben az oklevélben előforduló névformák és a korai Árpád-korban fellelhető más szórványok gyakorisága is erősen támogat. Az előbb bemutatott etimológiailag összetartozó, családon belüli névkapcsolatok analógiája alapján vélte úgy FEHÉRTÓI KATALIN is, hogy az Aradi összeírásban szereplő *Boda, Bodos, Bodamer* nevű testvérek közös etimonra vezethetők vissza, mindegyik a szláv *Budimir*-ből származik. Több szolgaösszeírásban is összegyűjtötte azokat a névalakokat, amelyek nagy valószínűséggel egy *Bud-* előtagú szláv alapnévből származnak (1981: 7). Így a Tihanyi összeírásban a következő neveket sorolja ide: 1211: *sunt vdornici in villa eadem Gomas […]* ***Bodomer*** *(filii* ***Bodmer****) Keres cum filiis suis Forcasio, Thec (Farcasio, Tek)* (PRT. 10: 513); *[In Tychon] sunt sutores […] filii* ***Bod,*** *Adamas; In villa Ozofeu hii sunt agricole […] filii Tichon, Hythe cum filio suo* ***Bod;*** *In villa Fuzegy […] hii sunt vdornicij […] filius* ***Bod,*** *Sopa cum filio suo Bessu* (PRT. 10: 503, 505, 512); *In villa Gamas … udornicis, Juba nomine, cum filiis suis Paulo [utána: et alio filio; filii* ***Bod,*** *Beneduc],* ***Both*** *et Benedicto, sunt vdornicij* (PRT. 10: 513); *[In Tychon] artifices […] filius* ***Boda,*** *Mihal cum fratre suo Martino et filio suo Widu; Isti sunt agricolee […] filius Nuhu, Adrian, cum filio suo* ***Boda;*** *In villa Fuzegy […] isti sunt vinitores […] filii* ***Boda,*** *Semd, Georgius* (PRT. 10: 503, 504, 512); *In villa Theluky […] vinitores ecclesie: filii Jed, Elh cum filio suo Fileh, frater eius Niuizou (Nuhzou) cum filiis suis Pet,* ***Boda;*** *In villa Gamas […] sunt agricolee […] filius Chenkes (filii Cenkes), Pentuc et fratres sui Theke (Ceke),* ***Boda,*** *Chet (Cet)* (PRT. 10: 514); *In villa Zamthou […] vndornicicij! sunt isti […] filius Culessed,* ***Boda (Boza)*** (PRT. 10: 515); *In villa Cuest […] suntiobagiones […] filii* ***Bodes,*** *Johannes cum filiis suis Petur, Tenke, Teke, frater eius Ibrahun (Ibrahin) cum filiis suis, Stephano (Stefano) et Egidio* (PRT. 10: 505); *In altera vero villa nomine Belen […] sunt ioubagiones […] Chenkes filius* ***Bodus*** *cum filiis Bot et Bortoleo; In villa Fotud […] ioubagiones ecclesie […] filii Hyzy, Mordal et frater eius* ***Bodus;*** *isti sunt piscatores […] filius Mocchi, Choma cum filio suo* ***(Bodus),*** *Zorida* (PRT. 10: 507, 510, 511); *vdornici in villa […] Gomas […] filius* ***Bodoy (Buduoy),*** *Moyna cum filiis suis Figuth, Pet (Figud, Petur), Eceh* (PRT. 10: 513); *In villa Fotud hii sunt ioubagiones ecclesie […] filius Thomas, Zegen cum filiis suis* ***Bodou,*** *Bela, Vus, Zennes cum filio suo Vasaard (Vasard)* (PRT. 10: 510); *In villa Beseneu […] piscatores: filius* ***Bodor,*** *Cuche […] incipit commetarii cum terra filiis et cognatis!* ***Bodur;*** *In villa Gamas […] ioubagiones […] filius Symien (Simian), Paulus cum filiis suis* ***Budur (Bodur)*** *et frater! eius* (PRT. 10: 510, 513).

A *Bodoy (Buduoy)* [bodoj, bodvoj] személynév a szláv *Budivoj* személynév közvetlen átvétele lehet: szb.-hv. *Budivoj* szn. (MARETIĆ 1886–1887: I, 115), cseh *Budivoj* szn. (SVOBODA 1964: 72), le. 1198: *Budziwoj,* 1202: *Budiuoy,* 1239: *Budiuoy* stb. (SłSNO. 1: 276–277, vö. még FNESz. *Bodvaj,* SCHLIMPERT 1978: 25, MIKLOSICH 1927: 38).

A *Bodor ~ Bodur ~ Budur* névalakok viszont nem valószínű, hogy szláv tőből származnának, sokkal inkább elképzelhető, hogy itt magyar közszót kell sejtenünk előzményként (OklSz.). A *bodor* 'valaminek — főleg szalagnak és hajnak — tekervényes, kunkorodó, göndörödő része' jelentésű közszó (TESz., EWUng.) ráadásul beleillik azokba a jelentéstani kategóriákba, amelyek a sajátosságjelölő neveink alapját képezték a korai ómagyar korban, vö. 1211: *Feketeu* (PRT. 10: 509), *Weruss* (PRT. 10: 503), *Zeuke* (PRT. 10: 508) stb.

A fentiekben tárgyalt esetek azt mutatták meg, hogy sokszor segíthetnek a családon belüli kapcsolatok egy-egy név közös tövének felismerésében, kiváltképp akkor, ha más lehetőség nem merül fel a névvel kapcsolatban. Azonban mindig alaposan mérlegelni kell a szóba jöhető etimonok között, és nem tanácsos pusztán a rokonok között fellelhető hasonló nevek esetleg feltehető összefüggése alapján döntést hozni.

3.4. A családon belüli névkapcsolat nemcsak az azonos etimológiai tövek ismétlődésében jelenhet meg, hanem néha a két-három név közötti szoros köteléket a neveken lévő azonos képző is mutatja. Ez segíthet abban, hogy egy-egy nehezebben megfejthető névnek legalább a tövét meg lehessen határozni. A Tihanyi összeírásnak például az alábbi, rokonok által viselt személynevei alakulhattak azonos képzővel.

1. apa-fiú névemlítések: 1211: *[In Tychon] pelliparii […] filius Luc**us,** Fulc**us*** (PRT. 10: 503); *In villa Fuzegy […] isti sunt exequiales […] filius Chek**eu,** Dem**eu** cum filio suo Beneduc (Benehduc)* (PRT. 10: 513).

2. testvérek említései: 1211: *In villa Poposca […] sunt servi […] filii Maogy (Mauogi), Ws, Serd**eh,** Zem**eh*** (PRT. 10: 505); *In villa Ozoufeu hii sunt agricole […] Nemuogv et filii sui Moc**chi,** Bun**chi*** (PRT. 10: 505); *Vdornici de Mortus hii sunt: filii Karachun (Carachon), Pota cum filiis suis, Thomud et filii eius Guz, Beke et frater Thomud, Bene (Tomud, Beneh), cum filio Texe et fratribuseius […] Bed, Mic**ou,** Pota, Mot**ou*** (PRT. 10: 511); *In villa Fotud […] curriferi: filii Zeud (Zeund), Mic**us** cum filiis suis, Pasca, Thexa (Texe), frater eius Luc**us*** (PRT. 10: 511); *In villa Thurkh […] vdornici […] filius Tupoz, Codou cum filiis suis Quen**e,** Vid**e,** Leguin**e,** Coda (Choda) cum filio suo Tiuan (Tiwan)* (PRT. 10: 515); *In villa Fuzegy […] sunt exequiales […] filii Zacharie, Fil**eh,** Sel**eh,** Onda, Paul, Sentus* (PRT. 10: 513) stb.

3.5. Más jellegű mintázatokat is fel lehet fedezni az oklevél névemlítései között. Az Árpád-korban sűrűn adatolható latin *Petrus* és *Paulus,* valamint szár-

mazékneveik a Tihanyi összeírásban is viszonylag gyakoriak. A különböző névalkotási eljárásokkal belőlük alakult személynévformák felismerése azonban nem mindig egyértelmű. Ezt is elősegítheti az oklevél családon belüli névemlítéseinek vizsgálata, mely alapján kitűnik, hogy az 1211. évi oklevélben igen gyakran szerepel egy családon belül a *Petrus–Paulus* névpár. A két alapnév együtt ritkán jelenik meg, általában az egyik, de leggyakrabban mindkét név a kiindulási alapul szolgáló névforma valamely származéka. Összesen 14 ilyen példát találtam az oklevélben. Legtöbbször apa-fiú viszonyban, de más rokonsági fokon is előfordul ez a reláció. Általában a *Péter* és a *Pál* névpár, illetve származékaik jelentkeznek az egyes családok névemlítései között, sokkal ritkábban találunk közöttük olyan esetet, amikor csak a *Péter* és származékai vagy csak a *Pál* és származékai fordulnak elő egy családon belül: 1211: *[In Tychon] pelliparii […] filius* ***Pet, Pousa*** (PRT. 10: 503); *In villa Supoc […] vdornicij […] filii* ***Pete,*** *Nemel (****Peteh,*** *Nemelh) cum filiis suis* ***Paul,*** *Cut, frater eius Vossos* (PRT. 10: 513); *In villa Zeuleus […] ebdomedarii: Boza cum filiis suis* ***Paulo*** *et fratre eius Michi, Zulehu, Boche, Vehseh cum filiis suis* ***Petheh (Pehteh)*** *cum fratri* (PRT. 10: 516); *[In Tychon] pistores: filius* ***Petri,*** *Stephan cum filio suo* ***Paulo*** (PRT. 10: 503); *In villa Aarach […] pulsatores […] filius Abel,* ***Petus*** *cum filiis suis* ***Paulo*** *et Thoma (Toma), Cozma* (PRT. 10: 505); *In predio Colon […] servi […] filii Nemelh,* ***Petur, Paul,*** *Zeuke* (PRT. 10: 509); *[In Tychon] ioubagiones […] filii Motus:* ***Pousa*** *et* ***Petra*** (PRT. 10: 503); *In villa Cuest […] ioubagiones […] filii Beneh,* ***Petrus*** *cum filiis suis, Georgio,* ***Pousa (Pausa),*** *frater eius,* ***Paul*** (PRT. 10: 505); *In villa Colon […] ioubgiones […]* ***Paul*** *cum filio suo* ***Pousa*** (PRT. 10: 508); *In villa Kecu […] isti sunt exequiales filii Gopod,* ***Petur*** *et Pentuc, cum filiis suis, Haymus et* ***Pousa*** (PRT. 10: 505); *Vdornic de Mortus […] filii Vosod, Bense […] frater eius* ***Petur*** *cum filiis suis Segue, Cucheh, Jacobus,* ***Pouca*** (PRT. 10: 512); *Vdornic de Mortus […] filius Salamon,* ***Petur*** *cum filiis suis* ***Pous,*** *Nesu* (PRT. 10: 512); *In villa Aarach […] pulsatores […] filius Abel,* ***Petus*** *cum filiis suis* ***Paulo*** *et Thoma (Toma), Cozma* (PRT. 10: 505) stb.

Amint azt láthattuk, a fentiekben bemutatott, az oklevél szövegkörnyezetében kirajzolódó, a családi kapcsolatokkal is összefüggő körülmények sok esetben előrébb vihetnek bennünket egy-egy névalak magyarázatának a megoldásában is. E módszer következetes alkalmazása ilyen módon a régi magyar személynévrendszer belső viszonyainak a mind pontosabb feltárásához is sikeresen hozzájárulhat.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BAHLOW, HANS 1967/1980. *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt.* München, Keysersche Verlagsbuchhandlung, Reprint.

D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története.* Budapest, Tankönyvkiadó.

BENEŠ, JOSEF 1962. *O českých příjmeních.* Praha, Československé akademie věd.

BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen.* 1. Limburg a. d. Lahn, C. A. Starke Verlag.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1904. A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *Nyelvtudományi Közlemények 34:* 388–416.

EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.

FEHÉRTÓI KATALIN 1981. Boda — Bodos — Bodamer. *Névtani Értesítő 6:* 3–8.

FEHÉRTÓI KATALIN 1995. Árpád-kori személyneveink nyelvtörténet felhasználásáról. *Magyar Nyelvőr 119*: 180–189.

FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Árpád-kori közszói eredetű személyneveinkről. *Magyar Nyelvőr 121:* 71–75.

FEHÉRTÓI KATALIN 1999. Az ómagyar -ta/-te denominális nomenképző eredetéről. *Magyar Nyelv 95:* 45–54.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FÖRSTEMANN, ERNST 1900/1966. *Altdeutsches Namenbuch. 1. Personennamen.* München, Wilhelm Pink Verlag; Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Reprint.

GÁCSER IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátságai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Budapest.

GEBAUER, JAN 1970. *Slovník staročeský. Druhé, nezměněné vydání 1–2.* Praha, Academia.

GRKOVIĆ 1977. Грковић, Милица. *Речник личних имена у Срба.* Београд.

HALÁSZ ELŐD 1956. Germán eredetű magyar személynevek oklevelezésünk kezdetétől a könyvnyomtatás koráig 1. *Nyelv és Irodalom 2:* 65–101.

HOFFMANN ISTVÁN 2009. A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: MADAS EDIT szerk. *„Látjátok feleim…". Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 13–28.

ILČEV 1969. = Илчев, Стефан 1969. *Речник на личните и фамилни имена у българите.* София, Българска Академия На Науките.

KOHLHEIM, ROSA–KOHLHEIM, VOLKER 1998. *Duden, Das große Vornamen Lexikon.* Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, Dudenverlag.

KOVÁCS ÉVA 2011. A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6:* 47–58.

MARETIĆ 1886–1887. *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba I–II.* Rad Jugoslavensko akademije znanosti i umjetnosti 81–82. Zagreb.

MIKLOSICH, FRANZ 1927. *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen.* Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

MOZGA EVELIN 2013. Szempontok az *-s/-cs* képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9:* 153–167.

MOZGA EVELIN 2014. A Tihanyi összeírás (1211) személyneveinek vizsgálatáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10:* 165–178.

NAGY GÉZA 1891. Árpádkori személyneveink. *Turul 9:* 112–130.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

PAIS DEZSŐ 1966. *Régi személyneveink jelentéstana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. Budapest. — Lásd még *Magyar Nyelv 17* (1921): 158–163, *18* (1922): 26–34, 93–100.

PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Budapest, Stephaneum.

RÁSONYI LÁSZLÓ–BASKI IMRE 2007. *Ononmasticon Turcicum — Turkic Personal Names 1–2.* Bloomington, Indiana, Indiana University.

RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SCHLIMPERT, GERHARD 1978. *Slawische Personennamen in Mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte.* Berlin, Akademie-Verlag.

SLÍZ MARIANN 2011a. *Személynévadás az Anjou-korban.* Budapest, Históriaantik.

SLÍZ MARIANN 2011b. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.

SłSNO. = WITOLD TASZYCKI szerk. 1965–1987. *Słownik staropolskich nazw osobowych 1–7.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład narodowy imienia ossolińskich wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka slovanské toponomastiky*. Handbuch der Slawischen Toponomastik. Praha, Academia.

SPLITTER-DILBEROVIĆ, VERA 1966. *Beiträge zur Bidung der serbkroatischen Personennamen.* Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain.

SVOBODA, JAN 1964. *Staročeská osobní jména a naše příjmení.* Praha, Československé akademie věd.

TERESTYÉNI CZ. FERENC 1941. *Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59. Budapest.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

Hoffmann István

A *Szentmárton* településnevek*

1. Szent Márton neve régi és mai magyar helynevek százaiban fordul elő. Az, hogy ez a mennyiség soknak vagy éppen kevésnek számít-e a magyar nyelvterület milliósra becsülhető helynévkincsében, természetesen nem ítélhető meg objektív kritériumok alapján. Az ilyen ügyekben való tájékozódást általában is megnehezíti az a körülmény, hogy a magyar nyelv helynévállományának egészéről sajnos ma sincs még csak megközelítőleg teljes képünk sem, noha egy ilyen névtár létrehozását idestova két évszázada sürgeti a magyar tudományosság. Ha pedig az egészről nincs átfogó képünk, természetesen az egyes részletekről is csak töredékes ismereteink lehetnek. Az itteni feladatomnál maradva: sajnálattal kell jeleznem, hogy a vizsgálat alá vett névcsoportot, a Szent Márton nevét tartalmazó helynevekét a fenti okok miatt a legjobb szándékom ellenére sem tudom a maga teljességében bemutatni.

2. Az a néhány száz helynév, amelyre a mostani vizsgálatom kiterjed, mint egy sajátos névtípus képviselője korántsem áll egyedül a magyar helynevek között. A *Szentmárton* településnevek első renden természetesen a más szentek nevéből alakult helynevekkel állnak kapcsolatban, olyanokkal, mint a *Szentpéter, Szentlászló, Szentendre, Szentgotthárd.* Ahhoz, hogy a névtípus távolabbi rendszerkapcsolatait is bemutassuk, rövid általános névtani, névtörténeti kitérőt kell tennünk.

A névadás és benne a helyeknek tulajdonnévvel való elnevezése ősi nyelvi, antropológiai tevékenység. Tulajdonnév és helynév nélküli nyelvet nem ismerünk, s ez arra utal, hogy a nyelvek legősibb állapotában is joggal feltételezhetjük nevek, így helynevek létezését is. A névadás az ember által gyakorolt tudatos tevékenység, amelynek fő célja a kommunikáció hatékonyságának biztosítása. A helynevek tehát nem véletlenszerűen születnek, hanem a nyelvhasználók mindenkori nyelvi igényeit szolgálják ki. Másfelől a nevek nem esetlegesek abban az értelemben sem, hogy keletkezésükkor nemcsak azonosító funkciót töltenek be, hanem a környező világ és a társadalom jellegzetes vonásait, körülményeit is rögzítik. A

---

* Előadásként elhangzott a Martinus pauper et dives — Szent Márton öröksége tudományos konferencián (Budapest, ELTE–Pannonhalmi Főapátság, 2016. április 14–15.).

A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

neveket vallató tudomány, az onomasztika a neveknek éppen ezt a sajátosságát felhasználva igyekszik a régi korokból ránk maradt nevek nyelvi elemzésével nemcsak a letűnt korok nyelvéről, hanem a világ minél szélesebb köreiről is ismereteket szerezni. A helynevek különös érzékenységgel tükrözik keletkezésük korának társadalmát, kultúráját: így a nyelvek és népek nagy kultúraváltásait névrendszereik változása nagyon határozottan és szemléletesen mutatja.

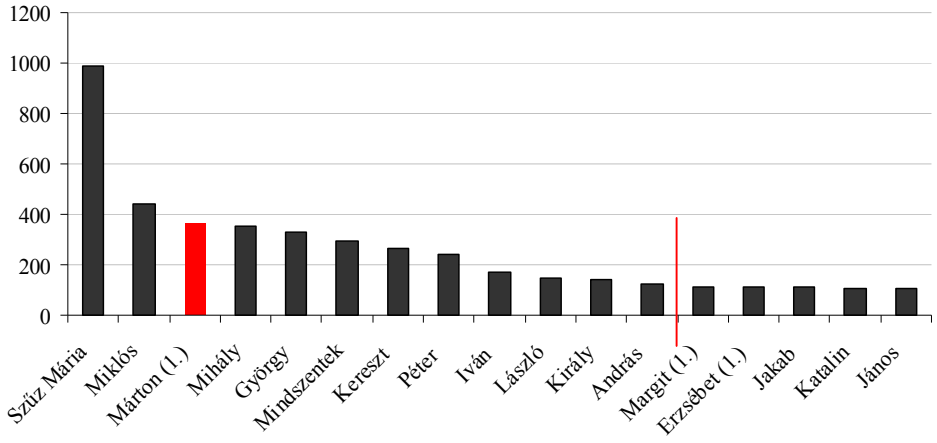
A magyarságnak a bő egy évezreddel ezelőtt, a honfoglalással megindult nagy kultúraváltási folyamata lényegét tekintve a nyugat-európai kultúrkörbe való bekapcsolódását jelentette. Ennek a kultúrának — főképpen a kultúra magasabb szféráinak: a tudománynak, a művészeteknek, a jogi és az iskolakultúrának — a legfontosabb közvetítője az egyház volt. Az egyház hatása határozottan megmutatkozik a korabeli, ezer évvel ezelőtti névkultúra változásában, különösképpen a személynévhasználat terén, de jelentősen érintette ez a hatás a magyar helynévrendszert is.

Az egyház tevékenységével kapcsolatba hozható helyneveket a névkutatás az egyházi helynevek kategóriájába sorolja be. Ezek körét néhány nagyobb nyelvi-szemantikai kategória képviseli (ehhez lásd KNIEZSA 1943–1944: 129–132, MIKESY 1967, MEZŐ 1996: 23–24). A névrendszer egészét tekintve ezek közül kétségkívül a templom titulusára utaló ún. patrocíniumi helységnevek a legjelentősebbek: a *Szentmihály, Boldogasszony, Mindszent, Szentkereszt* és társaik. Az egyház birtokosi szerepe fejeződik ki egyes további nevekben: *Püspöki, Apáthida, Pap, Baráti, Káptalantóti, Prépostfalva.* De más egyházi személyek is lehettek települések névadói, mint például a *Monohréte, Remete, Dusnok, Harangozó* településnevek esetében. Maga a templom vagy más egyházi épületek is szolgálhattak a névadás alapjául: *Fehéregyház, Veresegyház, Kerekegyház, Kápolna*, *Pétermonostora.* Ezekre az építményekre meglévő helynevekhez kapcsolódó jelzői előtagok is utalhattak: *Egyházaskesző, Kápolnásnyék, Monostorpályi, Tornyospálca, Kéttornyúlak.*

E gazdag névkincsből itt a továbbiakban csak azzal a névtípussal foglalkozom, amelyikbe a *Szentmárton* nevek is beletartoznak: a templomcímből alakult helységnevek csoportjával. Ebben az áttekintésben igen gazdag névtudományi kutatási előzményekre támaszkodhatom, amelyből előzetesen is kiemelendő MEZŐ ANDRÁS munkássága, aki idevágó kutatásait A templomcím a magyar helységnevekben című munkájában foglalta össze (1996). E monográfia inspiráló hatására megélénkült a névtípus kutatása: ebből TÓTH VALÉRIA eredményei említendők elsősorban, aki többek között a patrocíniumi településnevek európai kapcsolatait mutatta be egy 10 külföldi szerző dolgozatait tartalmazó angol nyelvű tanulmánykötetben (Parociny Settlement Names in Europe; 2011a, valamint 2011b, lásd továbbá 2007, 2008, 2010). Mellettük érdemben szólt hozzá a problémához SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2013, 2014) és HOFFMANN ISTVÁN (1998, 1999) is több dolgozatában. A névcsoportot érintő kutatások sok kérdést tisztáztak és sok-

féle megvilágításba is helyeztek, valamint a tudományos kutatómunka lényegéből fakadóan számos olyan problémát is fölvetettek, amelyek megoldása a jövő kutatóira vár. Az eredményeket és a nyitott kérdéseket a továbbiakban a *Szentmárton* nevek példáján igyekszem bemutatni.

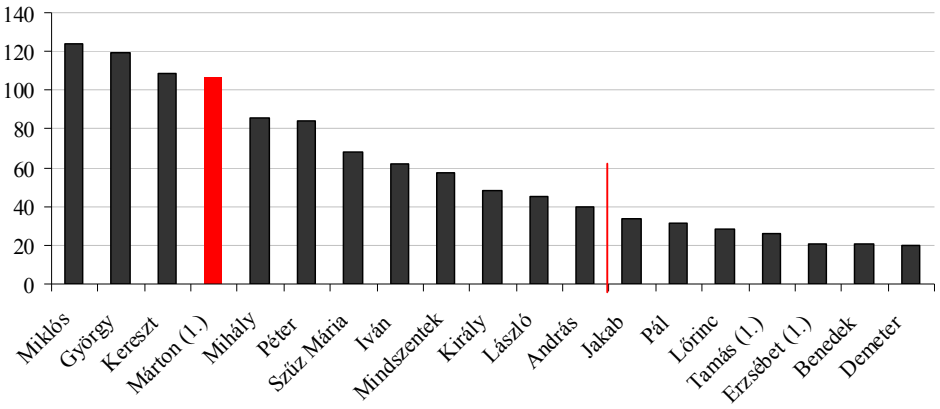
3. Elsőként a templomtitulusoknak és a belőlük lett településneveknek a viszonyát kell megvizsgálnunk. A templomokat, monostorokat védőszent oltalmába szokás ajánlani. E patrónusokat a legkorábbi okleveles forrásaink is meglehetős gyakorisággal emlegetik. A források idevágó anyagának egybeállítását ugyancsak MEZŐ ANDRÁSnak köszönhetjük (Patrocíniumok a középkori Magyarországon, 2003), aki csaknem 5700 templom, kápolna stb. titulusának említéseit mutatja be munkájában. Ezek névadójaként több mint másfél száz szent neve szerepel. A nevek harmada azonban csupán egyetlen templom névadójaként áll, további harmada pedig tíznél kevesebb templom oltalmazójaként tűnik föl. A leggyakoribb félszáz szentnév az összes templomcím mintegy 95%-át adja, közülük száznál több templom névadójaként az alábbi ábrán bemutatott 17 név szerepel.

1. ábra. *A templomcímként szereplő leggyakoribb titulusok a középkori Magyarországon*

A leggyakoribb magyarországi titulus *Szűz Mária* neve, amely csaknem ezer templom megnevezésében fordul elő, azaz csaknem minden hatodik ismert dedikáció az ő javára történt. Ebben a gyakorisági listában *Szent Márton* neve a harmadik helyen szerepel: a tours-i püspök oltalmába 336 templomot ajánlottak, három továbbit pedig a vele azonos nevet viselő, vértanúságot szenvedett római pápa tiszteletére neveztek el. A templom oltalmazójának megválasztását befolyásoló tényezők kutatásában nem a nyelvészeti onomasztika, hanem főképpen az egyháztörténet illetékes, ám a szóba jövő motívumok körét értő módon foglalta össze és mutatta be MEZŐ ANDRÁS a fentebb már említett munkájában (1996: 37–41).

A középkori Magyarországról MEZŐ 1390 olyan nevet tárgyal, amely patrocíniumból alakult. Ez azt jelenti, hogy majdnem minden negyedik temlpomcímből településnév is létrejött.[1] A mintegy 20 ezerre tehető középkori településnévnek pedig mintegy 7%-át teszik ki az ide tartozó nevek, vagyis minden 14–15. lakott hely szentnévből alakult nevet viselt (vö. HOFFMANN 1998: 111–112). Az ide tartozó leggyakoribb településneveket mutatja be az alábbi grafikon (itt a 20 fölötti előfordulással szereplő 19 különböző nevet ábrázoltam).

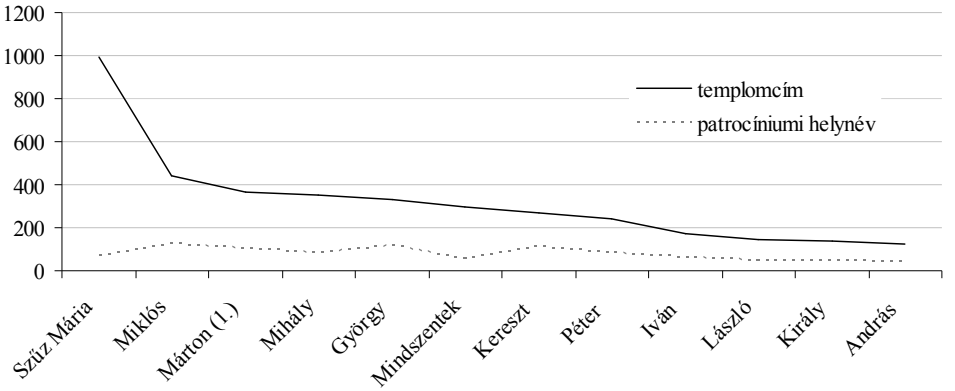

2. ábra. *A leggyakoribb patrocíniumi településnevek a középkori Magyarországon*

Ha a két névlistát összevetjük, azt látjuk, hogy az első 12 helyen ugyanazok a nevek szerepelnek, s csupán ezek sorrendjében mutatkozik némi eltérés. *Szentmárton* nevet 104 település viselt, s ezzel a név a negyedik leggyakoribb patrocíniumi településnév. A két tulajdonnévfajtának, a templomtitulusként álló és a belőle alakult településneveknek a kapcsolata első megközelítésben elég egyértelmű, előre jól megjósolható összefüggést mutat: a nagyobb számú templomcímből általában abszolút értékben is több helynév alakult (lásd a 3. ábrát). Ez a megfelelés azonban távolról sem mondható mechanikus kapcsolatnak. Reálisabb képet nyújt a két kategória összefüggéséről a patrocíniumokból keletkező településnevek relatív gyakorisága. Ha a statisztikailag nem értékelhető 1-2 előfordulással adatolható neveket nem vesszük figyelembe, azt látjuk, hogy például 6 *Szent Dénes*-ből 6 településnév alakult, 7 *Szent Ábrahám*-ból pedig 5. Ezek azonban kiugró esetek, s a településnévvé válás magas aránya az adatolás bizonyos fokú esetlegességéből is adódhat. Ezt a kockázati tényezőt csak a jóval gyakrabban előforduló nevek egybevetésével szűrhetjük ki valamelyest. A fenti diagramokon

[1] Ezt az arányt persze csak statisztikai átlagnak tarthatjuk, mivel — amint azt fentebb jeleztem — távolról sem ismerünk minden középkori templomot és települést. Ismereteink hiányosságát jelzi például az, hogy vannak olyan településneveink, amelyek névadóját nem tudjuk templomcímként közvetlenül adatolni — mint például a Szepes vármegyei *Szentjost* esetében (MEZŐ 1996: 108) —, noha más módon az ilyen nevek csak rendkívül ritkán jöhettek létre.

bemutatott 12 leggyakoribb név relatív gyakoriságát vizsgálva néhány további jellegzetesség is szembetűnik.

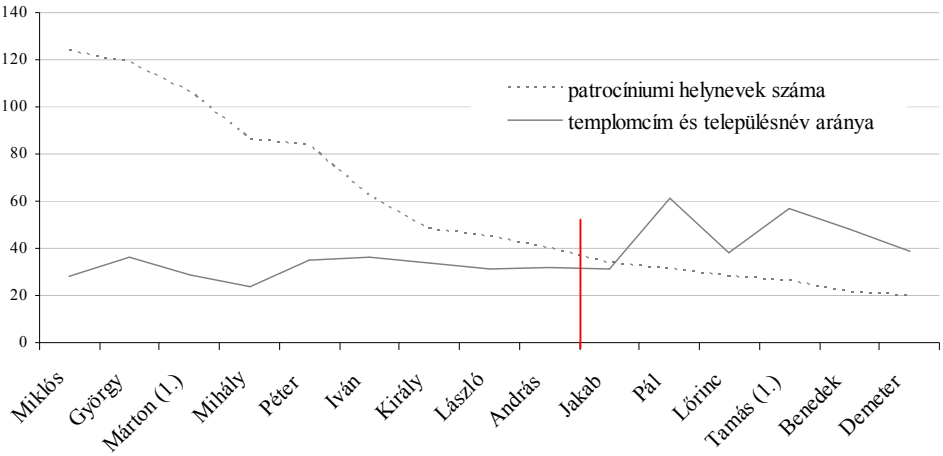

3. ábra. *Templomtitulusok és belőlük alakult patrocíniumi településnevek a középkori Magyarországon*

Legfeltűnőbb az a sajátosság, hogy a messze leggyakoribb *Szűz Mária* patrocíniumból mindössze 68 településnév alakult, ami a templomcímeknek csupán a 7%-a. Hasonlóan alacsony arányban keletkeztek temlopmcímként egyébként gyakori más nő szentek nevéből is településnevek: a *Szent Katalin* és a *Szent Anna* esetében 10-10%, a *Szent Margit* neveknél 15%, a *Szent Erzsébet*-nél pedig 19% ez az arány. Ez a jellegzetesség a patrocíniumi településnevek névrendszertani kapcsolataival világítható meg leginkább. A szentek nevéből alakult településnevek többnyire ugyanúgy metonimikus úton váltak településnévvé, mint ahogyan a régi magyar településnévrendszer egyik jellegzetes típusa, az ún. puszta személynévből alkotott helynevek is keletkeztek. Ez utóbbiak főleg a település birtokosának a nevét viselték, s e funkcióban érthető módon jórészt férfinevek álltak, női nevek csak elvétve szerepeltek. Ez a körülmény pedig valamelyest gátat jelenthetett a női szentek nevének településnévvé válásában is.[2]

A leggyakoribb nevek között a relatív gyakoriság tekintetében szélső értéket képvisel még a *(Szent) Kereszt* és a *Mindenszent(ek),* amelyekből 41, illetve 19%-ban alakult helynév. Ugyanez mondható el a templomtitulusként ugyancsak gyakori nem személynévi jellegű *(Szent) Trinitás* és *(Szent) Lélek* patrocíniumokról is (6, illetve 19%). Ha a gyakori patrocíniumi településnevek között immár csak a prototipikusnak tekinthető férfi szentek neveit vesszük figyelembe, az alábbi összefüggést láthatjuk.

[2] A patrocíniumi és a puszta személynévi helynevek rendszerkapcsolatát mutatja egyébként az ide tartozó neveknek az egyik csoportból a másikba történő, oda-vissza zajló átvonódása is. Erről az alábbiakban még szólok.

4. ábra. *A férfi szentek nevéből alakult patrocíniumi helynevek relatív gyakorisága*

A leggyakoribb 12 névből (a *Szűz Mária,* a *Mindenszentek* és a *Szent Kereszt* elhagyásával) itt megmaradt 9 név 24 és 36% közötti gyakoriságot mutat, azaz e körben minden 3-4. templomnévből keletkezett településnév. Ezek között szerepel a *Szent Márton* is, amelynél a patrocíniumok 29%-ából alakult településnév. Ha az ugyancsak gyakori, a 2. ábrán szereplő további neveket (*Szent Jakab, Szent Pál* stb.) is megvizsgáljuk, akkor ezeknél jóval magasabb, 31 és 61% közé eső relatív gyakorisági értékeket találunk. Mivel magyarázható ez a szignifikáns különbség? A templom patrónusának megválasztásában külső korlátok nemigen érvényesülnek — ezt igazolja a *Szűz Mária* rendkívüli népszerűsége is —, a helynevek esetében azonban egy fontos korlátozó körülménnyel számolni kell. A településnevek legfőbb funkciója az azonosítás, ami egyben a más helységnevektől való elkülönítést is jelenti. Az azonos nevűség bizonyos, a korra is jellemző lokális határokon belül zavarja e helynévi funkció érvényesülését, ezért azonos nevű települések jobbára csak egymástól olyan távolságban léteznek, ahol ez a névazonosság már nem okoz gondot a beszélők számára. Ezt a jelenséget BÖLCSKEI ANDREA széleskörű településnévi anyagon mutatta be A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában című munkájában (2010). Ez a lokális korlátozottság fékezi le tehát azt a folyamatot, hogy a leggyakoribb templomcímekből még több településnév váljon, s ennek a következménye az is, hogy a leggyakoribb nevek után következő névcsoportból relatíve több (ám abszolút értékben kevesebb) helynév jött létre.[3]

4. Az eddig elmondottak alapján a *Szent Márton* névről azt állapíthatjuk meg, hogy a középkori magyar kultúrában mind templomtitulusként, mind pedig egy jellegzetes helynévtípusnak, a patrocíniumi településneveknek gyakori előfordulá-

[3] Ez a körülmény is gátolhatta a *Szűz Mária* templomcím nagyobb arányú településnévvé válását.

sú tagjaként fontos szerepe volt a magyar tulajdonnevek rendszerében. A név viszonylag gyakori előfordulása, gazdag adatolhatósága lehetővé teszi azt is, hogy a középkori Magyarországon való elterjedtségét is megvizsgálhassuk.

1. térkép. Szentmárton *településnevek a középkori Magyarországon*[4]

A *Szentmárton* helynevek elhelyezkedése egyértelműen kirajzol bizonyos sűrűsödési területeket: messze legtöbb ilyen név Délnyugat-Magyarországon található, ahol öt egymással szomszédos vármegye (Baranya, Somogy, Zala, Vas és Körös) területén 39 *Szentmárton* település feküdt, az összes magyarországi név több mint egyharmada. Észak és kelet felé haladva egyre kevesebb ilyen nevet találunk, az ország északi, északkeleti és középső, Tisza menti részein pedig jó néhány vármegyében egyet sem. Viszonylag több név fordul elő még az erdélyi részeken is. Vajon hasonló eloszlást mutatnak-e a *Szent Márton* patrocíniumok?

Az előzőhöz viszonyítva a 2. térkép viszonylag kiegyensúlyozottabb képet mutat. Ezt jelzi az is, hogy míg *Szentmárton* településnevet 33 vármegyében nem találunk, addig a patrocínium csak 16 vármegyéből nem adatolható. A nevek súlyponti térsége itt is az ország délnyugati részére esik, de a fent említett 5 vármegyében a Szent Márton templomcímeknek csak az egynegyede szerepel (szemben a fenti bő egyharmaddal). Szembetűnően sok temlomot szenteltek Márton tiszteletére az északi, északnyugati térségben is, noha ott helynevekben a név — amint azt láthattuk — igen ritkán fordul elő.

[4] A településeket jelölő szimbólumok nem adnak pontos lokalizálást, csupán a kérdéses megyébe való tartozásra utalnak.

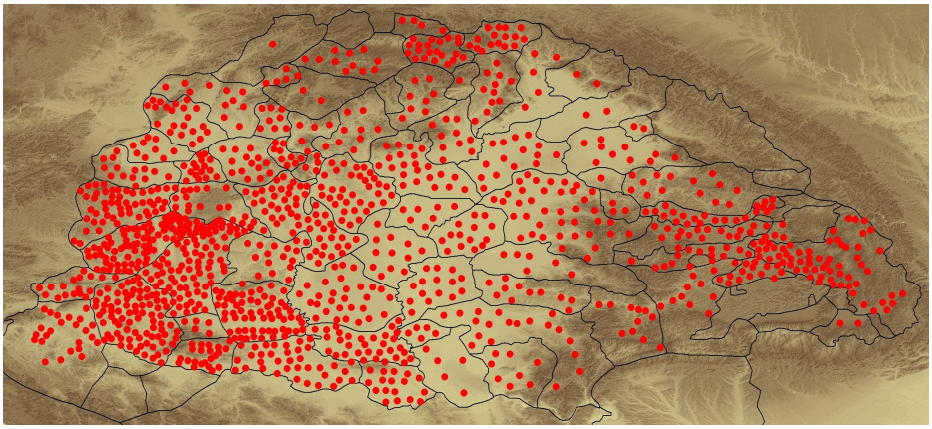
2. térkép. Szent Márton *patrocíniumok a középkori Magyarországon*

Ha mármost a két térképlapot összevetjük, és megvizsgáljuk, hogy a patrocíniumokból milyen arányban váltak településnevek, az alábbi képet kapjuk.

3. térkép. *A* Szent Márton *patrocíniumok és a belőlük alakult településnevek aránya*

A térkép lényegében véve ugyanazt az összefüggést mutatja, mint amit a patrocíniumok és a belőlük alakult településnevek mennyiségi viszonyairól általában is megállapítottunk: a nagy névsűrűség gátat szab a névtípus terjedésének. A *Szentmárton* nevek délnyugat-magyarországi gócában a templomcímekből 40% körüli arányban alakultak településnevek. Erdélyben és a Partiumban, ahol mérsékelten, de viszonylag egyenletesen jelen vannak e nevek, ennél jóval magasabb arányban váltak a patrocíniumok településnévvé. Szélsőségesen magas értékeket pedig északon és délen találunk, ahol — ha van egyáltalán — igen kevés *Szentmárton* név adatolható. Ha mindezt összevetjük azzal a területi képpel, amelyet TÓTH VALÉRIA rajzolt meg a patrocíniumi településnevek lokális jellegzetességeiről (2010, 2011b: 188–192), akkor azt tapasztaljuk, hogy a *Szentmárton* nevek tökéletesen belesimulnak ebbe az általános képbe.

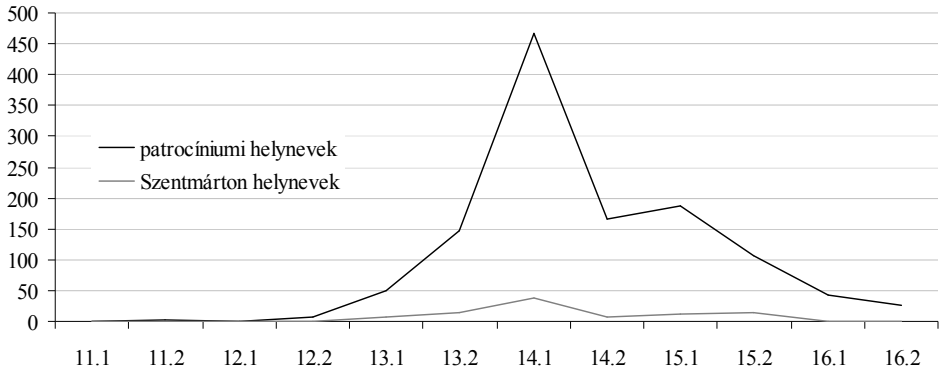

4. térkép. *Patrocíniumi településnevek a középkori Magyarországon*
(Forrás: TÓTH V. 2011b: 189)

A sűrűsödési pontok az összes név esetében ugyanúgy a délnyugati és kisebb mértékben a keleti területeken mutatkoznak, ahogyan azt a *Szentmárton* településnevek esetében is láttuk. Nem minden alap nélkül merülhet fel bennünk az a gyanú, hogy ez az egyenetlen eloszlás vajon nem maguknak a magyarországi településeknek az egyenetlen elhelyezkedéséből adódik-e. Tudjuk jól ugyanis, hogy míg például a Dunántúl déli és nyugati részein a középkorban meglehetősen sűrű volt a településhálózat (és ma is az ezeken az aprófalvas területeken), addig például az Alföld térségét (ahogyan ma is) jóval ritkább megtelepültség jellemezte. Ezt a gyanút azonban TÓTH VALÉRIA a fentebb idézett munkájában gyakorisági mutatók összevetése révén minden kétséget kizáróan eloszlatta (2010: 137). De hasonló megállapításra juthatunk akkor is, ha példaképpen Baranya és Abaúj vármegye településnév-állományát más módszerrel vetjük össze. Baranya több mint 500 települése közül 71 visel patrocíniumi nevet (14,2%), 9 pedig *Szent Márton*-ról kapta a nevét (1,8%). Abaúj csaknem 300 településéből mindössze

11-nek van patrocíniumi eredetű megnevezése (3,66%), és csupán egyetlen egy *Szentmárton* található közöttük (0,36%). Mindez azt jelzi, hogy a településhálózat sűrűségétől függetlenül a délnyugaton fekvő Baranya vármegyében — az összes ottani településnévhez viszonyítva — négyszer-ötször olyan gyakoriak a patrocíniumi településnevek (és köztük a *Szentmárton* nevek), mint az északkeleti területen lévő Abaúj vármegyében.

5. A továbbiakban a *Szentmárton* településnevek feltűnésének időrendjét vizsgálom meg. Az első adat a névre Bodrog vármegyében jelentkezik (amely azonban biztosan nem azonosítható a vármegyebeli két ilyen nevű későbbi település valamelyikével): 1192/1372/1425: villa *Sancti Martini* (Gy. 1: 729), ám ahogyan látható is, az adat többször átírt oklevélből való. Az első eredetiben fennmaradt dokumentumból a Zágráb megyei 1209: terra *Sancti Martini* (MEZŐ 1996: 157) adatolható, de ez a maga nemében igencsak korai fecskének számít, mivel majd csak a 13. század közepétől követik nagyobb számban az eredetiben fennmaradt *Szentmárton* előfordulások. Az első említések időbeli feltűnését mutatja az alábbi grafikon. Ezt ismétcsak az összes patrocíniumi településnév időrendjével érdemes összevetnünk, amiben ugyancsak TÓTH VALÉRIA eredményeire támaszkodhatunk (2011b: 186–188).

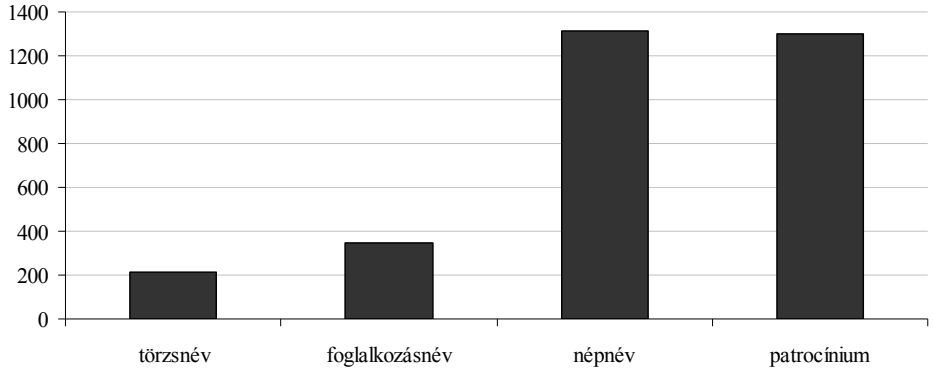
5. ábra. *A* Szentmárton *településnevek és a többi patrocíniumi településnév első adatai*

A *Szentmárton* nevek görbéje az összes patrocíniumi településnévéhez képest meglehetősen lapos ugyan, hiszen az 1390 névből csupán 104 tartozik ide (azaz az összes patrocíniumi név 7,5%-a), annyi azonban kitűnik belőle, hogy a névadás időbelisége a *Szentmárton* nevek esetében a patrocíniumi nevek általános kronológiai folyamatát követi.

A patrocíniumi településnevek kronológiai viszonyait érdemes összevetni más, rokon jellegű településnév-típusok időbeli megjelenésével is.[5] Az alábbiakban e ne-

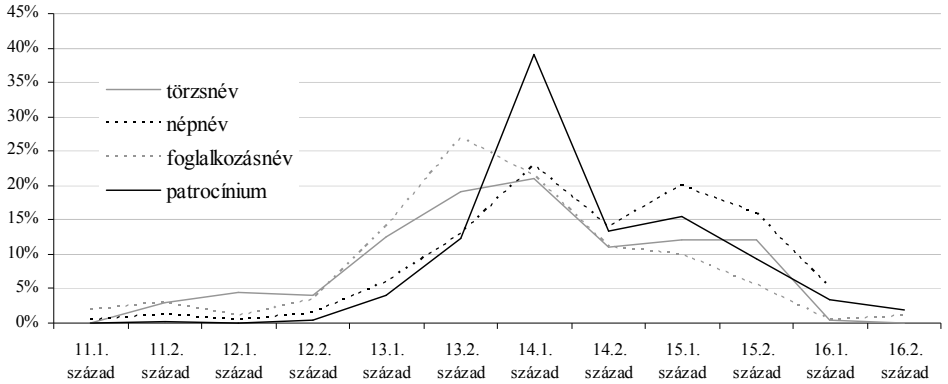
[5] Ideális esetben azt kellene megvizsgálnunk, hogy az egyes típusokba tartozó nevek mikor jöttek létre, ám erről az esetek óriási többségében még csak közvetett információink sincsenek.

veket három jellegzetes régi magyar településnév-csoporttal hasonlítom össze: a törzsnévi, a népnévi és a foglalkozásnévi eredetű településnevek közös sajátossága, hogy az adott helységben élő népességre utalnak. Érdemes megtekintenünk, összességében hány név adatolható e négyféle névtípusban az ómagyar korban.

6. ábra. *Egyes településnév-típusok előfordulása Magyarországon a 11–16. században*

A fent említett további három településnév-típus kronológiai görbéjét RÁCZ ANITA rajzolta meg (2015a, 2015b, 2016a, 2016b: 103–181), TÓTH VALÉRIA pedig a patrocíniumi településneveket ábrázolta ilyen szempontból (2011b: 187). E vizsgálatok eredményét egyesítve az alábbiakat láthatjuk.

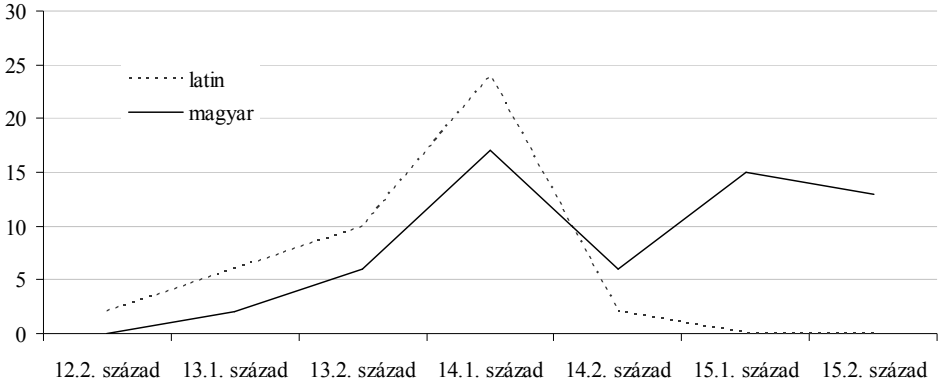
7. ábra. *Korai magyar településnév-típusok kronológiai viszonyai*[6]

Ezért be kell érnünk azzal, hogy a forrásokban való első feltűnésüket vetjük össze, noha tudjuk, hogy az adatolás számos véletlenszerű körülménytől függ. Ezek a véletlenek azonban egyformán érintik az összes névtípust, így az összevetés, ha nem is a névkeletkezés abszolút időrendjét, de a relatív kronológiáját valós módon tükrözi. (E kérdéskörhöz lásd RÁCZ A. 2016a.)

[6] A fél évszázadonként mért értékek azt mutatják meg, hogy az egyes névtípusok összes névpéldányából milyen arányban jelennek meg az adott időszakban az egyes helynevek.

A görbék jól mutatják, hogy bár az elemzett négy névtípus közül a patrocíniumi településneveké a két nagyobb elemszámú csoport egyike, e nevek előfordulási gyakorisága a 13. század második feléig alatta marad a másik három névtípusénak, akkor azonban egy évszázadon át nagy számban tűnnek fel ilyen helynevek.[7]

6. A *Szentmárton* nevek első előfordulásait vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az adatok meglehetősen gyakran szerepelnek latin nyelven: a 104 településnévből 44-et említenek először ilyen formában, azaz a nevek 42%-át. Igaz, általában sem ritka jelenség, hogy az oklevélírók latin nyelven rögzítik a magyar helyneveket (ehhez lásd HOFFMANN 2004): a Dunát szinte csakis *Danubius*-ként említik, (Székes)Fehérvár neve pedig az első híres, Tihanyi alapítólevélbeli említését *(feheruuaru rea meneh hodu utu rea)* követően évszázadokig nem szerepel újra magyar nyelven (HOFFMANN 2010: 138). Ez az eljárás HOFFMANN ISTVÁN (2004: 25) és TÓTH VALÉRIA (2007: 409–413, 2008: 220–226) megfigyelése szerint különösen gyakori a patrocíniumi településnevek esetében. SZENTGYÖRGYI RUDOLF azonban óvatosságra int ebben a kérdésben, mivel szerinte a templomtitulusként való előfordulások — amelyek csakis latin nyelvűek voltak a középkorban — és a településnévként való említések könnyen összetéveszthetők, s ez ahhoz vezethet, hogy túlértékeljük a latin formák gyakoriságát ez utóbbiak körében (2013: 161–163). A figyelmeztetést jogosnak kell tartanunk, s a vizsgálatban valóban kellő óvatossággal kell eljárnunk, ám a *Szentmárton* nevek esetében mégis csak azt látjuk, hogy az első említések csaknem fele latinul történik. Még pontosabb képet kaphatunk a két nyelv viszonyáról akkor, ha az adatok időbeli előfordulásait is figyelembe vesszük.

8. ábra. *A* Szentmárton *településnevek első említései magyar és latin nyelven*

[7] A 14. század első felében más névtípusok esetében is megjelenik egy-egy kisebb adatolási csúcs: ezt kétségkívül befolyásolják az adatolás külső feltételei, jelen esetben ugyanis az 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzék az egész ország területéről bőséggel tartalmaz — igaz, kevésbé megbízható — adatokat. Mindez azonban nem érinti a különböző névtípusok egymáshoz viszonyított, relatív kronológiáját.

A két görbe világosan jelzi, hogy a latin nyelvű változatok egészen a 14. század második feléig többségben vannak, ezt követően viszont alig látunk az első említések között latin nyelvű formákat.

7. A névtípusnak ez a más névtípusokhoz viszonyított későbbi megjelenése és népszerűsége abban is megmutatkozik, hogy a patrocíniumi településnevek gyakran lépnek már meglévő helynevek helyébe. A Veszprém megyei *Filej* falut 1257/1772-ben említik először *Fyley* formában, később, 1420-ban már *Zenthmarthon*-ként szerepel (MEZŐ 1996: 157, VeszprHtLex. 1: 152, 363). A Fejér megyei *Lovász* (1320>1409: terre *Louaz*) vagy *Lovászfölde* (1324>1409: possesio *Lowazfelde*) később *Szentmárton* nevet visel (1324/1409: *Zenthmarton,* MEZŐ 1996: 154). Győr vármegyében, a Pannonia Szent hegyén ([1237–1240]: *Mons Sacer Pannonie,* Gy. 2: 633) álló, Szent Márton tiszteletére rendelt monostor (1002/+1001/[XII. sz.]: *monasterio Sancti Martini* in monte supra Pannoniam, Gy. 2: 626) alatt fekvő *Alsok* nevű falunak ([1237–1240]: in predio *Olsuc,* Gy. 2: 633) a Szent Márton tiszteletére emelt plébániáját 1102-ből említik a pápai birtokmegerősítések (Gy. 2: 633), később pedig maga a falu is ezen a néven tűnik föl (1350: *Zentmarton,* MEZŐ 1966: 154). A két név azonban még sokáig egymás mellett élt, ahogyan ezt a 15. század végéről való említésben is láthatjuk: 1480: *Alsok,* alio nomine *Zenthmarton* (uo.).

A vagylagosan említett névváltozatok közül a fentiek alapján még az olyan esetekben is jó okkal tarthatjuk későbbieknek a patrocíniumi eredetű településnevet, amikor azt a másik névnél korábban említik, mint például a Torda vármegyei *Régen,* más néven *Szentmárton* esetében (1339: *Scenthmarton,* 1362: *Regun* alio nomine *Scenthmartun,* MEZŐ 1996: 156).

A névváltozás, főleg a településnevek olyan természetű változása, amelyben a régi és az új névforma szemantikai-nyelvi tekintetben teljesen független egymástól, nyilvánvalóan kommunikációs zavarral jár, mivel sérti a helynév alapvető azonosító funkcióját. Így eléggé súlyos érdeknek kell fűződnie ahhoz, hogy egy-egy településnevet ilyen módon átalakítsanak, s ebben többnyire külső hatások (például a tulajdonjog változása) játszottak közre. A patrocíniumi településneveknél arra gondolhatunk, hogy maga az egyház szorgalmazhatta az efféle névváltoztatásokat.

Ahogyan az eddig bemutatott névelőfordulások is jelezték, a *Szent Márton* templomcím — a többi patrocíniumhoz hasonlóan — az esetek döntő többségében metonimikus úton, mindenféle képző vagy a hely fajtáját megjelölő, a hely település jellegére utaló földrajzi köznév nélkül, önmagában vált településnévvé. Ritkábban azonban előfordulnak másféle névalakulások is.

Baranya vármegyében *Szentmártonfalva*-ként tűnik föl egy település (1409: *Zenthmarthonfalwa,* MEZŐ 1996: 153), s ugyanilyen néven szerepel egy Vas vármegyei falu is (1422: *Zanthmarthonfolua,* MEZŐ 1996: 157), a későbbi Rá-

baszentmárton. Zalában pedig *Szentmártonföldé*-t említenek (1481: *Zenthmarthonfeldew,* MEZŐ 1996: 157). A Nagykunság területén az ottani településnevekre jellemző *szállás* utótaggal áll egy helység neve: 1477: *Zenthmartonzallasa* (MEZŐ 1966: 155). E nevek — a többi patrocíniumi településnév sajátosságaiból következtetve — lehetnek elsődleges alakulásúak is, de létrejöhettek egy eredetibb *Szentmárton* névformából is. Ilyen lehetett a Bihar megyei 1321: *Scentmartun,* amely átmenetileg *Szentmártonfalva*-ként szerepel (1388: *Zenthmartonfalua,* MEZŐ 1966: 153), később pedig 1799: *Berettyó Szent Márton* alakban állandósul a neve (FNESz.). A Veszprém megyei Somló hegy közelében fekvő *Szentmárton*-t (1367: *Zenthmarton*) *Szentmártonfölde*-ként is szerepel (1409: *Zenthmarthonfewlde,* MEZŐ 1996: 157), és a fentebb már említett *Filej*-nek is ismerjük 1479: *Zenthmarthonfewldew* (uo.) névváltozatát.

A településnevek változásának sajátos — de a patrocíniumi településnevek között egyáltalán nem ritka (vö. TÓTH V. 2008: 68–69) — módjaként találkozhatunk olyan névformákkal is, amelyekben a templomcím meglévő helységnévvel kapcsolódott össze. Ez többféle nyelvi szerkezetben is megvalósulhatott. Egyes nevekben a korábbi településnév a *Szentmárton* jelzőjeként szerepel. A Körös vármegyében 1256-ban feltűnő *Kamarja* település *(Camaria)* később *Kamarjaszentmárton*-ként jön elő (1412: *Kamaryazenthmarton,* MEZŐ 1996: 155). A Zala megyei *Kebele* faluban már a 13. században Szent Márton tiszteletére emelt templom áll (1271: *kebele* […] in qua *ecclesia sancti Martini* esse dicitur), később pedig magát a települést is *Kebele(i)szentmárton*-ként említik (1338: *Kebeleyscenthmartun,* 1407: *Keebelezenthmartun,* MEZŐ 1996: 157–8). A Bodrog vármegyében fekvő *Tízház* (1384: *Thyzhaz*) pedig *Tízházszentmárton*-ként is szerepel (1346: *Tyzhazscenmartun,* MEZŐ 1996: 153).

Más esetekben az új névben a szentnév áll a korábbi településnév jelzőjeként. A 14. század elején feltűnő Erdélyi Fehér vármegyei *Torjá*-t (1307: *Thorya*) később *Szentmártontorja* néven említik (1479: *Zenthmarton Thorya,* MEZŐ 1996: 154), A Bars megyei *Füss* pedig *Szentmártonfüss*-ként (1430: *Zenthmartonfys,* MEZŐ 1996: 153) szerepel. A Pest környéki *Káta* (1221/1550: *Katay*) *Szentmártonkáta*-ként jön elő (1426: *Zenthmarthonkatha*), ám más forrásokban *Szentmártonkátája*-ként is adatolható (1390: *Sentmartonkataya,* MEZŐ 1996: 155). Az utótagjukon birtokos személyraggal ellátott helynévformák nem számítanak ritkának a patrocíniumi helynevek körében, és a *Szentmárton* nevek között is találunk rá további példákat. A Doboka megyében lévő *Macskás* falu (1283/1414/1568: *Machkas*) később a *Szentmártonmacskása* nevet viseli (1440: *Zenthmarthonmachkasa,* MEZŐ 1996: 154). Az Esztergomhoz közeli *Mány* (+1082/[13. sz.]: *Man*) *Szentmártonmánya* alakban (1341: *Scentmartunmania*) tűnik fel, sőt később a birtokos személyrag kétszeresen is szerepel a név végén: *Szentmártonmányája* (1402: *Zentmarthonmanyaia,* MEZŐ 1996: 154).

A templomcímek felhasználásával gyakran az egy-egy birtoktesten belül létesülő és egymástól elkülönülő falvakat jelölték meg. Így történt ez a fent említett *Káta* esetében is, amely eredetileg a Káta nemzetség Zagyva és Tápió között fekvő birtokait jelölte (GYÖRFFY GYÖRGY szerint kistáj megnevezéseként, Gy. 4: 526), a 15. században viszont már négy faluját említik: 1390: *Sentmartonkataya,* 1426: *Boldogazonkatha,* 1473: *Zenthlewrynczkathaya,* 1473: *Zenththamaskathaya* (MEZŐ 1996: 248).

E birtokos személyragos formák létrejöttét egyrészt más, hasonló szerkezetű nevek modellhatása is magyarázhatja — amely hatás a helynévrendszer egyik legfontosabb alakító tényezője —, másrészt azonban tükrözheti azt a középkori jogfelfogást is, mely szerint a kérdéses település az adott szentnek nemcsak az oltalmát élvezi, hanem ténylegesen is a tulajdonát képezi (vö. SZENTGYÖRGYI 2013: 158). Hasonló szemlélet a korábban említett *Szentmártonfalva-, Szentmártonfölde*-típusú nevek mögött is meghúzódhatott. Mindamellett az is kétségtelen, hogy a hasonló szemantikai tartalmat kifejező különböző helynévszerkezetek csupán a névalkotó nyelvi eszközök divatjában, területre és korra jellemző névadási formáiban térnek el egymástól. Jól mutatja ezt a 13. századtól ismert Heves vármegyei *Réde* (+1275/[14. sz.]: *Rede*) példája, amelynek *Rédeszentmárton* (1415: *Redezenthmarthon*) és *Szentmártonréde* (1410: *Zenthmarthonrede*), sőt *Szentmártonrédéje* (1415: *Zenthmartonredeye,* MEZŐ 1966: 154) változatát is ismerjük. Ez az eset egyúttal arra is rávilágít, hogy a különféle névváltozatok egymás mellett, egy időben is használatosak voltak, s jelezhették az élőnyelvi használatuk kiforratlanságát, de utalhatnak arra is, hogy az oklevélszerzők maguk is keresték — olykor talán más helynevekhez is igazodva — a nevek rögzítésének legalkalmasabb formáját.

8. A régi magyar településnevek a honfoglalást követő évszázadokban funkcionális-szemantikai tekintetben jórészt egyrészes nevek voltak (vö. HOFFMANN 2010: 227, KOVÁCS É. 2015: 199–203). Annak ellenére, hogy két lexémából állnak, ilyenek a *Szentmárton* nevek is, mivel az általuk jelölt helyről csupán egyetlen információt közölnek, azt tudniillik, hogy az adott településen Szent Márton tiszteletére emelt templom áll. Mivel azonban már a középkorban is sok azonos nevű település létezett akár viszonylag közel is egymáshoz, szükség lehetett e nevek elkülönítésére, ami leginkább a településnévhez kapcsolt jelzői szerepű előtaggal valósulhatott meg (vö. BÖLCSKEI 2005). A *Szentmárton* nevek között akár olyanok is lehettek, főképpen e nevek népszerűsége és nagy száma miatt, amelyek eleve ilyen kétrészes névként jöttek létre. Erre esetleg korai említésekből következtethetünk, amelyek az esetek nagy többségében a jelző nélküli *Szentmárton* változatokkal váltakozva tűnnek föl. Az ilyen kettős szereplések a (távolabbi) környékbeli és a helybeli névhasználat kettősségét is mutathatják: az adott helyen ugyanis — ahogyan később és ma is — az egyrészes névformák is elégségesek a

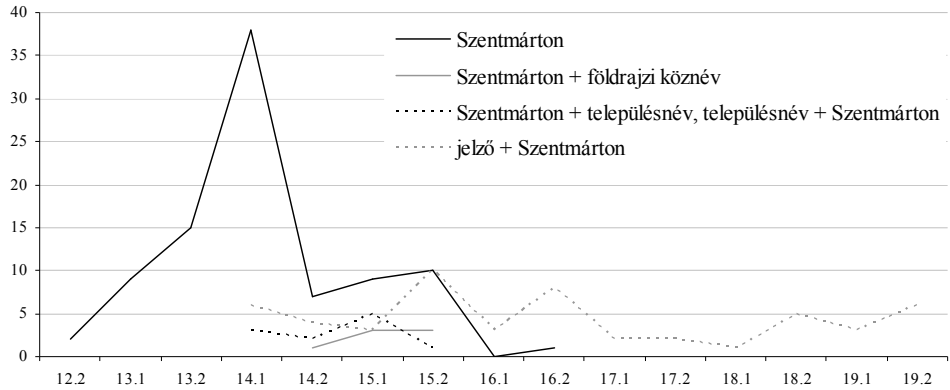
tulajdonnévi funkció maradéktalan ellátásához. A jelzővel összekapcsolt patrocíniumi településnevek elsődleges keletkezése főként olyan területeken valószínűsíthető, ahol a patrocíniumi nevek nagyobb gyakoriságából adódóan az azonosnevűség is nagyobb valószínűséggel jelenhetett meg.

A megkülönböztető szerepű jelzővel álló *Szentmárton* nevek száma századról századra gyarapodik: a 14. században még csak 7 ilyen nevet találunk, a 15. században pedig már 21 jelzővel bővült nevet tudunk adatolni. Ezt a folyamatot a 19–20. század fordulóján lezajlott hivatalos helységnévrendezés teljesítette ki, amelynek során az addig még meglévő névazonosságokat is megszüntették.

Az elkülönítésre felhasznált jelzők szemantikai tartalma néhány jelentéskörhöz kapcsolódik (a patrocíniumi településnevek egész csoportjára vonatkozóan erről lásd MEZŐ 1996: 240–241). Leggyakrabban valamely közeli, többnyire jelentősebb település nevével különböztették meg az azonos nevű Szentmártonokat, mint ahogyan a Somogy megyei *Csurgószentmárton*-t (1582: *Chwrgo Zenth Marton*) és *Tabiszentmárton*-t is (1391: *Thabizenthmarton,* MEZŐ 1996: 156). Ez utóbbi példa azt a ritkább grammatikai megoldást mutatja, amelyben a jelzőként álló településnév *-i* képzővel kapcsolódik az alapnévhez. Előtagként víznév is szerepelhet, mint például a Zala megyei *Muraszentmárton* (1507: *Mwrazenthmarthon,* MEZŐ 1996: 157) és az Udvarhely széki *Homoródszentmárton* (1590: *Homorod-Szentmartonnak,* FNESz.) esetében. A jelző leírhatja a település földrajzi környezetét (1347: *Mezewzentmartun,* Pest vm., MEZŐ 1996: 155), utalhat kőből épült templomára (1471: *Kewzenthmarthon,* Bács vm., MEZŐ 1996: 152), vagy valamilyen híres terményére, mint a somogyi *Szilvás-* és *Diósszentmárton* esetében (1554: *Szilvás-Szent-Márton,* 1582: *Dyos Zenth Marthon,* MEZŐ 1996: 156). A Doboka vármegyében fekvő *Szépkenyerűszentmárton* (1625: *Zepkenierü zent Marton,* FNESz.) arról kapta a nevét, hogy a határában termő búzából ritka szép kenyeret sütnek. A Baranya megyei *Apátiszentmárton* (1408: *Apatizentmarton,* MEZŐ 1996: 153) apátsági birtok volt, a Somogy megyei *Besenyőszentmárton*-t (1358: *Beseneuzenmartun,* MEZŐ 1996: 155) pedig (talán egykori) besenyő lakóiról nevezték el.

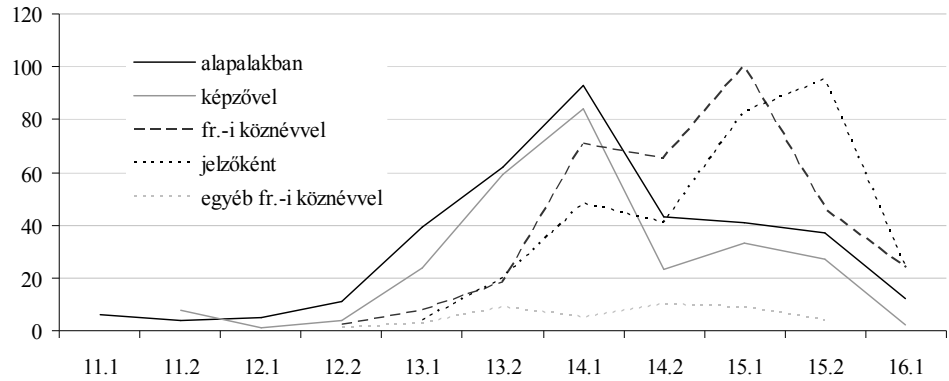
Elsőre e fenti névcsoportba tartozónak vélhetnénk a Küküllő vármegyei *Dicsőszentmárton* (1278: *Tycheu Sent Martun,* MEZŐ 1996: 155) és a baranyai *Hegy(i)szentmárton* (1554: *Högyiszentmárton,* MEZŐ 1996: 153) nevét is, mivel a *Szentmárton* jelzőjeként álló elemek alkalmasak a többi ilyen nevű településtől való elkülönítésre. Ám ezekben a jelző nem a településnévhez kapcsolódik, hanem *Szent Márton* nevéhez, és 'dicsőséges (Szent Márton)' értelmű, illetve a mártírhalált halt Szent Márton pápa hegyen lévő sírhelyére utal (FNESz. *Hegyszentmárton*).

A fenti adatsorokból könnyen megállapítható, hogy az egyrészes *Szentmárton* településnevek jóval korábbiak, mint az ezzel a névrésszel alakult kétrészes nevek. Ezek kronológiai viszonyait mutatja az alábbi diagram.

9. ábra. *A* Szentmárton*-t tartalmazó nevek szerkezeti típusainak kronológiai viszonyai*

Hasonló jelenséget látunk más településnévtípusok esetében is: RÁCZ ANITA a népnévből alakult településnevek körében mutatott rá erre a tendenciára (2016: 180).

10. ábra. *A népnévből alakult településnevek szerkezeti típusainak kronológiai viszonyai*

9. A *Szentmárton* nevek továbbélését természetesen egészen napjainkig követhetjük. E szentnév ma 30 hivatalos településnévben fordul elő a Kárpát-medencében: közülük 16 Magyarország területén, 9 Romániában, 3 Ausztriában, 2 pedig Szlovákiában található. Egyetlen esetben szerepel jelző nélkül (*Szentmárton,* Romániában), két esetben pedig maga a *Szentmárton* a településnév jelzője *(Szentmártonkáta, Szentmártonmacskás)*. Ez a névállomány a 19–20. század fordulóján elvégzett helységnévrendezés eredményeként rögzült a mai formájában. A nevek által jelölt települések elhelyezkedését az 5. térkép mutatja.

5. térkép. Szentmárton *nevek a 21. század elején*

Ezeket a kétrészes neveket a helyi nyelvhasználatban természetesen továbbra is egyszerűen *Szentmárton*-ként használják, gyakran persze az adott nyelvterületnek megfelelő nyelvjárási formában (pl. *Szemmártony*), de szerkezeti válozások következtében egészen szokatlan névformák is kialakulhattak e nevekből. *Kunszentmárton*-t például *Kunszent*-nek is nevezik (JNSzMFN. 5: 75), a Pest megyei *Szentmártonkáta* pedig *Mārtonkātá*-ként is szerepel (PMFN. 5: 33). E névszerkezeti változási folyamat, a redukció egyébként más településnév-típusokban is megjelenik, ennek révén lett például *Kisújszállás* nevéből *Kisúj*.

Olyan *Szentmárton* települést is ismerünk, amely hivatalos névváltoztatás révén kapott új nevet: így lett például 1965-ben *Győrszentmárton*-ból *Pannonhalma* (FNESz.). Fordított irányú változtatásról is van azonban tudomásunk: a Heves megyei *Fancsal* község lakosságának kívánságára a település nevét a 19. század végén a *Rózsaszentmárton* névvel cserélték fel a falu templomának védőszentjére utalva, a név előtagját pedig annak megfelelően megválasztva, hogy „a községben szeretik a rózsát, minden udvar, kert tele van rózsával” (FNESz.).

A más települések határába beolvadt vagy éppen elpusztult *Szentmárton* falvak neve igen gyakran mikrotoponimaként él tovább akár régi *Szentmárton* alakjában, akár földrajzi köznevekkel vagy jelzőkkel összekapcsolódva: *Szentmártin(i)-dűlő, Szentmárton-rét, Szentmárton-folyó, Kis-Szentmárton, Felső-Szentmárton* stb. Ilyen nevek a megyei és járási helynévgyűjteményekből tucatszámra kerülnek elő, s jó néhány találatot ad rájuk a Magyar Digitális Helynévtár keresője is.

Szentmárton neveket abban az esetben is gyaníthatunk a háttérben, a történetiségben, ha ma a név a *szent* előtag nélkül, *Márton* formában fordul elő. A budai *Mártonhegy* városrész például azon a dombon épült, amelyen még a 18. század végén is állt a Szent Márton tiszteletére emelt kápolna. Másfelől viszont a helynevek között ál-Szentmártonok is előfordulhatnak olykor: a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében fekvő *Martonyi* település egykor *Marton* nevet viselt (1249: *Mortun,* Gy. 1: 787). Egy alkalommal feltűnik azonban 1273>1435: *Zenthmarthon* alakban is (uo.). KISS LAJOS az adatot a falu templomára utaló névnek gondolja (FNESz.), csakhogy templomának nem Szent Márton, hanem Szűz Mária volt a védőszentje (MEZŐ 2003: 522). Ez esetben inkább arról lehet szó, hogy az oklevélben *Marton* neve egybeírva szerepel a vele szomszédos *Szend* nevével *(szenth marton)*.

Ez utóbbi példák pedig egyúttal azt is jelzik, hogy a bevezető gondolatokban említett okokon túlmenően is miért nem tekinthetjük soha sem teljesnek az efféle vizsgálatok alapjául szolgáló névanyag bemutatását.

Irodalom

BÖLCSKEI ANDREA 2005. A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *Névtani Értesítő 27:* 152–162.

BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 1998. Gondolatok a történeti helynévkutatásról. *Magyar Nyelvjárások 35:* 121–129.

HOFFMANN ISTVÁN 1999. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő 21:* 66–70.

HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

JNSzMFN. 5. = *Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei V. Tiszazug.* Közzétette FARKAS FERENC. Jászberény–Kunszentmárton, 1994.

KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.

KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* METEM-könyvek 15. Budapest.

MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* METEM-könyvek 40. Budapest.

MIKESY SÁNDOR 1967. A „vallási" helynevekről. *Magyar Nyelv 63:* 474–476.

PMFN. 5. = *Pest megye földrajzi nevei V. A Nagykátai járás.* Közzétette FARKAS FERENC. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 4. Piliscsaba, 2002.

RÁCZ ANITA 2015a. A foglalkozásnévi településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOCSIS ZSUZSANNA szerk. *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 50–61.

RÁCZ ANITA 2015b. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 17–34.

RÁCZ ANITA 2016a. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA–T. SZABÓ CSILLA szerk. *Az ember és a nyelv — térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 410–421.

RÁCZ ANITA 2016b. *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A Tihanyi alapítólevél személynevei II. Az alapítólevél hagionimái. *Névtani Értesítő 35:* 157–178.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. Tóth Valéria szerk., Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8. (Ismertetés.) *Névtani Értesítő 36:* 241–245.

TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcímből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv 103:* 408–419.

TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

TÓTH VALÉRIA 2010. A patrocíniumi településnevek nyelvföldrajzi tanulságai. In: P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT szerk. *Emlékkönyv Mező András tiszteletére.* Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 133–140.

TÓTH VALÉRIA szerk. 2011a. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debrecen–Helsinki.

TÓTH VALÉRIA 2011b. Patrociny Settlement Names in the Carpatian Basin. In: TÓTH, VALÉRIA szerk. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8.* Debrecen–Helsinki. 175–206.

VHL. = ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF 1964. *Veszprém megye helytörténeti lexikona.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bölcskei Andrea

Az egyház birtokosi szerepkörét tükröző középkori angol helységnevek típusai*

1. A kereszténység kezdetei és a középkori kereszténység a Brit-szigeteken[1]

Béda angol szerzetes 730 körül készített, az angolszász népek történetét, különösen a római rítusú és a kelta kereszténység szembenállását tárgyaló Historia ecclesiastica gentis Anglorum című művében arra tesz utalást, hogy a kereszténység a 2. század végén jelent meg a római fennhatóság alatt álló Britanniában. 4. századiak lehetnek azok a keresztény jelképekkel díszített ezüsttárgyak, amelyek a kenti Lullingstone-ban, a hampshire-i Silchesterben, a dorseti Hinton St Maryben, valamint a cambridgeshire-i Water Newtonban kerültek elő régészeti ásatások során. A 3. vagy a 4. századra tehető az első brit keresztény vértanú, Albán mártírhalála; lefejezése helyszínén halálát követően hamarosan szentély épült, mely az 5. század elejére zarándokhellyé vált (BEDE–MILLER 1999: 16–17, CHADWICK et al. 2010: 4, 10).

A feljegyzések szerint 314-ben York, London és Lincoln vagy Colchester városából való három brit püspök részt vett egy, az észak-afrikai egyházak ügyeit tárgyaló tanácskozáson a dél-franciaországi Arles-ben; a 359. évi, Riminiben tartott zsinat résztvevői között is említenek három brit püspököt, akik a császár anyagi támogatásával jutottak el az itáliai városba. Brit születésű volt a 380-as években Rómában élő aszketikus moralista, Pelagius is, aki az etikai szempontból helyes döntések meghozatalában, a jó cselekedetek gyakorlásában és a rossz kerülésében az ember szabad akaratának szerepét előtérbe állító tanaival a későbbiekben is sok vitát kiváltó mozgalmat (pelagianizmus) indított el (CHADWICK et al. 2010: 5–6, 14, ELIADE 2006: 597–598).

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

[1] A tradicionális nézet szerint az európai történelemben a középkor a Nyugatrómai Birodalom bukásával (476) vette kezdetét, s Angliában a rózsák háborúját lezáró bosworthi csatával (1485) ért véget. Mivel a Brit-szigeteken a kereszténység a római kor utolsó időszakában jelent meg, és a középkori kereszténység jellegét meghatározó erős pápai befolyás VIII. Henrik uralkodásának ideje alatt (1509–1547) szűnt meg, a történeti áttekintés időben mindkét irányban kissé túlnyúlik a hagyományos értelemben vett középkor bemutatásán.

A több vonatkozásban barbárnak tekinthető angolszász hódítók az 5. század közepén érkeztek a rómaiak által magára hagyott Britanniába, s a 6. század végére elfoglalták a mai Anglia jó részét és a Skót-alföld területét, a művelt, keresztény vallású romanizált briteket a walesi, valamint a dél- és északnyugat-angliai vidékekre szorítva vissza. A pogány angolszászok vallási szokásairól a korabeli források keveset árulnak el. Ugyanakkor egyes angol helynevek — melyek az angolszász panteon egyes istenségeinek nevéből és a *lēah* 'erdő, tisztás' (CDEPN. 364, *Lea* címszó alatt) névrészekből épülnek fel (pl. a derbyshire-i *Wensley* 'Woden szent ligete', az essex-i *Thundersley* 'Thunor erdeje', a surrey-i *Tuesley* 'Tīw istenségnek szentelt erdő vagy tisztás'; CDEPN. 662, 614, DBPN. 469),[2] vagy pogány szentélyekre, kultikus jelentőségű ligetekre utalnak (a surrey-i *Willey* 'szent liget pogány templommal' vagy a londoni kertváros, *Harrow* 'pogány templom(ok)'; DBPN. 499, CDEPN. 282) — egybecsengenek jelentéstartalmukban Tacitus, a római történetíró a kontinensen élő germán törzsek első század végi vallásgyakorlatáról adott leírásának bizonyos elemeivel. A hagyományos nézet szerint brit templomépület, szentély jelenlétére utaló *eccles* 'templom, kelta keresztény központ' (CDEPN. 207) névrészt tartalmazó helynevek jelentős számából arra következtetnek a történészek, hogy az angolszász hódítók jellemzően nem pusztították el az ilyen jellegű építményeket (CHADWICK et al. 2010: 9–12, DAVIES 2002: 227–228, HOUGH 2016: 98, REANEY 1960: 81).

Az Ír-szigetre, bár nem tartozott a birodalomhoz, a római civilizáció számos eleme eljutott a kereskedelem, valamint a Britannia ellen irányuló zsákmányszerző rabló hadjáratok révén. A szigeten a kereszténység megjelenése és terjedése az 5. század kései, a 6. század korai szakaszában zajló, belháborúktól kísért társadalmi átalakulással esett egybe. A britanniai születésű Patrik, akiről a legenda úgy tartja, hogy 433 táján Lóegaire király előtt prédikált Tarában, később pedig vezetése alatt álló érseki templomot alapított Armagh-ban, a kereszténység brit kelta vonulatával ismertette meg a gael kelta eredetű szigetlakókat. Palladius, akit I. Celesztin pápa 431-ben nevezett ki az írek első püspökévé, ugyanakkor a római kereszténység tanait hirdette a szigeten (CHADWICK et al. 2010: 12–15, DILLON–CHADWICK 2000: 159–205).

Az Ír-szigetről került vissza a kereszténység a mai Skót-felföld területére. Az ír származású Columba a területen élő északi piktek megtérítését célzó misszióját a népcsoport hatalmi központja felé vezető tengeri útvonalak találkozásánál fekvő, a Belső-Hebridákhoz tartozó Iona szigetéről irányította. A hagyomány szerint Columba 563-ban alapított monostort a szigeten, amely ekkor a Dál Riata nevű gael királyság része volt. Columba tevékenysége ötvözte a kelta és a római ke-

[2] Az angolszász Woden, Thunor és Tīw istenek a skandináv mitológia Odin, Thor és Tyr istenségeinek felelnek meg.

reszténység egyes eszményeit: monostora egyszerre biztosított lehetőséget a kelta egyház által nagyra értékelt egyéni elvonulásra, remete életre és az inkább a római irányvonal által előnyben részesített szerzetesi közösségi életformára; a szerzetesek hittérítő és — a kelta tanok szerint kevéssé elvárható módon — lelkigondozó feladatokat egyaránt elláttak. A viking támadások miatt a szerzetesi közösség 807-ben a Meath ír királyságbeli Kells-be költözött (CHADWICK et al. 2010: 14, DILLON–CHADWICK 2000: 159–205).

A római kereszténység tanainak az angolszászok körében való terjesztésére, a hierarchikus egyházszervezet kiépítésére 597-ben Gergely pápa a Brit-szigetre küldte Ágostont és negyven társát. A szerzetesek számára Æthelberht, Kent királya Canterbury-ben biztosított székhelyet, innen kiindulva folytatták hittérítő és püspökségeket szervező tevékenységüket. Ágoston 601-ben Canterbury első érseke lett, s a folyamatos levelezésnek köszönhetően ilyen minőségében is komoly hatással voltak rá Gergely pápa toleranciára, tudományos felkészültségre, bizakodásra intő elvei. Ágoston a helyi politikai viszonyokat és a nyelvet kiválóan ismerő brit püspököket is megpróbálta bevonni az angolszászokat érintő térítő munkába, ők azonban a hosszas tárgyalások ellenére sem mutattak hajlandóságot arra, hogy a római tanokat hirdessék, s hogy ellenfeleik körében prédikáljanak (CHADWICK et al. 2010: 17–18, SZÁNTÓ 1986: 16–18).

Ágoston térítőmunkája így is sikerrel járt: Æthelberht király, s vele Dél-Anglia népének jó része tevékenysége nyomán korán keresztény hitre tért. Æthelberht megnyerését tükrözi, hogy a király törvénykönyvében az egyház és az egyháziak tulajdonának védelmét biztosító törvényt az uralkodó és a más társadalmi rétegek ellen elkövetett vétségeket szankcionáló törvények elé helyezte. Paulinus, aki a római misszionáriusok második, 604-ben érkezett csoportjából való volt, s aki újraalapította az angolszászok által megsemmisített yorki püspökséget,[3] 627-ben keresztelte meg Edwint, az északi Northumbria királyát; Sigeberht, Kelet-Anglia királya pedig Galliában vette fel a kereszténységet. Nem sikerült azonban megnyerni a keresztény hit ügyének Pendát, Mercia királyát, és Æthelberht, valamint Edwin utódai is vissza-visszatértek a pogány vallás gyakorlásához. Northumbriában akkor szilárdult meg a kereszténység, amikor az Ionán megtért Oswald, Edwin elődjének fia 633-ban legyőzte a királyságban hatalmaskodó Cædwalla walesi uralkodót, s behívta országába Aidan ionai püspököt, aki a társaival 635-ben Lindisfarne szigetén telepedett meg, s onnan kiindulva eredményesen terjesztette a kelta kereszténység tanait a területen (CHADWICK et al. 2010: 18–19, 23).

Az új hit terjedésére mutat, hogy az eddig fegyverek és ékszerek míves díszítésében megmutatkozó magas színvonalú angolszász kézművesség egyre inkább

[3] York 735-ben lett érsekséggé Ecgbert tevékenysége nyomán, aki III. Gergely pápától ekkor kapott palliumot. A yorki érsekség azonban csak a normann hódítás időszakában tudott teljesen függetlenné válni a canterbury-i érsekségtől.

kiterjedt a kéziratok, kőszobrok, épületek és templomi berendezések keresztény motívumokkal való dekorálására is. Az angolszászok körében a kereszténység azért is tudott viszonylag könnyen terjedni, mert bizonyos gondolatai nem estek túlzottan távol a korábbi eszményektől: így a feltétlen hűség és engedelmesség kívánalma; a szellemi lények létezésébe vetett hit; a bibliai képek, melyek a keresztény életet a háborúsághoz hasonlítják, mind-mind ismerős elképzelések lehettek az angolszászok előtt. Az ellenségeskedéshez és harchoz szokott angolszászok számára a szeretet fontosságát, a jobb élet reményét hangsúlyozó keresztény üzenet a mindennapi életvitelben is kedvező változást ígért (CHADWICK et al. 2010: 12, 21–24).

A kelta és a római kereszténység elvi ellentmondásai az utóbbi javára látszottak kiküszöbölődni a Brit-szigeteken: Wilfrid, későbbi yorki püspök érvei nyomán a római tanok általános elfogadásával végződött a 664. évi whitbyi zsinat, amely a húsvét időpontjának kiszámítására az Iona szigetén használatos módszert vetette össze a Rómában alkalmazott metódussal. A zsinaton hozott döntés nyomán dolgozta ki az időszámítás kérdései iránt is érdeklődő Béda a húsvét ünnepe meghatározásának szabályait, amely első ízben tett ismertté angol tudós szerzetest a nyugati keresztény világban. A 7. század közepére az angolszász arisztokrácia legalább névleg keresztény volt, a királyi udvar és az egyház szervezete pedig erősen összekapcsolódott (CHADWICK et al. 2010: 24, 25–31).

A kelta egyházszervezet sajátosságaival áll ugyanakkor összefüggésben a monostorok töretlen népszerűsége a Brit-szigeteken. A kelta keresztény vallási élet központja egy-egy nagy hatású helyi monostor volt, melynek apátja, apátnője egy személyben szervezte meg egy nagyobb terület egyházi felügyeletének intézményeit és irányította azok munkáját. A tekintélyes apátok, apátnők, akik gyakran álltak rokonságban a királyi családdal, világi feladatokat is elláttak: politikai tanácsadók, diplomaták is voltak. Ugyanígy a monostorok is kettős, egyházi és világi szerepet kaptak: lakhelyéül szolgáltak az elsősorban hittérítő, tanító tevékenységet végző szerzeteseknek; de kórházként, szálláshelyként és árvaházként is funkcionáltak. A kelta egyház felépítését az egymástól jelentősebb távolságra elhelyezkedő, független monostorok laza szövetsége jellemezte (BÖLCSKEI 2013: 176–177, CHADWICK et al. 2010: 21, 27, DILLON–CHADWICK 2000: 159–205, ROSS 2004: 110–121).

ALAN G. JAMES (2009) vélekedése szerint a brit kelta egyház által a későbbi Northumbria területén birtokolt földterületekről az *eccles* névrészt tartalmazó mai helynevek adhatnak tájékoztatást. A korábbi elképzelés szerint a végső etimont tekintve a latin *ecclesia* 'gyülekezet, egyház' szóra visszavezethető kifejezés 'templom, kelta keresztény központ' jelentéssel bírt (lásd fent, CDEPN. 207, HOUGH 2009, REANEY 1960: 81), ám a kérdéses szót tartalmazó nevekkel jelölt objektumok földrajzi elhelyezkedése JAMES megállapítása szerint nem egyeztet-

hető össze a keresztény vallásgyakorlat kései római időszakból ismert helyi központjainak területi megoszlásával. JAMES úgy véli, hogy a latinból a brit keltába **eglęs* formában került kifejezés eredetileg olyan összetett jelentésű köznév lehetett, amely egyaránt vonatkozott egy korai keresztény közösség lakóhelyére és az általa megtestesített egyház birtokában lévő földterületre. Ezek a gazdaságilag önellátó, adminisztratív tekintetben önálló egységek a 6. századra alakulhattak ki a területen. Az ide érkező angolszász hódítók e birtoktípus jelentőségét, a kialakítandó térszervezés szempontjából való hasznosságát felismerték; az egyházi tulajdont képező földbirtok típusát, ezzel összefüggésben a korábbi területfelosztást a keresztény hitre tért angol uralkodók többé-kevésbé fenntartották, továbbfejlesztették. Az egyházi birtoktípust jelölő brit kifejezés pedig **eclēs* alakban, tulajdonnévi értékben került át az angol nyelvbe, s ez jelentkezik *eccles* formában a megfelelő jelenkori helynevekben. Az **eglęs/*eclēs* kifejezés 'templom' értelme JAMES meglátása szerint kései, másodlagos fejlemény az eredeti 'egyház mint intézmény' jelentéshez képest.

A monostorok alapítása a 7. és 8. század során is tovább folytatódott. A páros alapítású monkwearmouth–jarrowi monostort 674-ben létesítették (Jarrowban nevelkedett, élt és munkálkodott a már többször is említett Béda); ugyancsak közös irányítású, ám külön monostort hozott létre 657-ben Oswiu, northumbriai király a szerzeteseknek és az apácáknak Whitby-ben (Cædmon, a pásztorköltő lakhelye volt); de ebből az időből származik az írországi Mayo-ban angol szerzetesek számára felépített apátság is (CHADWICK et al. 2010: 19, 29).

A királyi alapítású monostorok a birtokukban lévő földterületek által hozott jövedelem révén egyben az uralkodói hatalom gazdasági támaszai is voltak. A királyi család mellett a nemesség tagjai is egyre gyakrabban létesítettek monostorokat, részben szintén anyagi megfontolásból. A monostorokhoz, rendházakhoz tartozó földterületek ugyanis sajátos jogállással bírtak az angolszász Angliában: mentesek voltak bizonyos hűbéri kötelezettségektől, így például nem kellett megfelelő számú katonát kiállítani utánuk. A főurak ezért igyekeztek az egyébként ténylegesen meglévő vallási buzgalmukat azzal is kifejezésre juttatni, hogy jelentős földterületeket adományoztak egy-egy általuk alapított egyházi intézménynek. Mivel a monostorok, rendházak élére a saját rokonságukba tartozó apátot, gyakran apátnőt neveztettek ki, s mivel a földadomány az intézmény elidegeníthetetlen tulajdona volt, így azt is elérték, hogy az adományozott földterület végső soron a család felügyelete alatt maradt (CHADWICK et al. 2010: 38).

A 8. századra több típusú monostor alakult ki Angliában: a királyi család vagy más főrangúak által alapított, intellektuális központokként működő s európai vonatkozásban is számon tartott jelentős monostorok mellett kisebb nemesi családok irányítása alatt lévő (jellemzően női) rendházak és többnyire világi papokból álló, néhány fős kis közösségek egyaránt jelen voltak az országban. A

monostorok, rendházak leginkább saját szabályzatot követtek, amelyek azonban gyakran a Szent Benedek-rend reguláin alapultak. A világi papsághoz kötődő rendházak illetékességi területükön lelkigondozást végeztek, később, a plébániarendszer kialakulásakor pedig gyakran váltak az egyházmegyén belüli igazgatási egységek központjaivá. Az egy-egy egyházmegye területén lévő, szigorúbb szerzetesi életrendet elíró kolostorokat a hivatalban lévő püspökök igyekeztek saját fennhatóságuk alá vonni. A korszakban a monostorok, amelyek biztosították az oktatást, a vallási szertartásokat a világi hívek számára, vagy éppen a helyi nemesség közbenjáró imádságok iránti igényeit elégítették ki, az egyházszervezet fontos alkotóelemei voltak. Jelentőségüket mutatja az is, hogy birtokaik, illetékességi területük határai gyakran tovább éltek a formálódó plébániák határvonalaiként (CHADWICK et al. 2010: 38–39).

A későbbi századok során az angolszász monostorok állományát és rendszerét külső és belső hatások többször is átalakították. A monostorok 9. század végi elenyészését részben az ország közepét, az ún. Danelaw területét érintő pogány skandináv hódítás egyházi intézményeket pusztító hatása, részben pedig Alfréd wessexi király a kolostorok állapotát elhanyagoló s inkább a szellemi megújulást, a műveltségi szint emelését szorgalmazó vallási reformtörekvései idézték elő. I. Edgár angol király nevéhez fűződik a 960-as–970-es évek szerzetesi reformmozgalma, amely a bencés irányvonal törekvéseit követte, s főként Dél- és Kelet-Anglia területén monostorok sokaságának létrehozásával, átszervezésével járt együtt. Az újonnan alapított vagy megújított monostorok, valamint az egyházszervezet elöljárói az éppen egységesülő angol királyság társadalmi és politikai érdekeinek szolgálatát tartották szem előtt, viszonzásképpen az egyházi reformtörekvések képviselői fontos állami hivatalokat töltöttek be, s királyi pártfogásban részesültek. Az egyház politikai befolyása tovább nőtt II. (Tanácstalan) Æthelred király uralkodása idején, aki a millenniumot körülvevő apokaliptikus jövendölések hatására a kegyelem elnyerése érdekében könnyen rábeszélhető volt újabb és újabb egyházi kiváltságok és földterületek adományozására (CHADWICK et al. 2010: 33–37, 42–47).

A normann időszakban az angolszász egyházi arisztokrácia, a világihoz hasonló módon, normann származású elöljárókra cserélődött. A normann egyház a kissé dekadensnek tekintett angolszász egyházzal szemben erős pápai befolyás alatt állt. A 11–12. századi nyugat-európai egyházi reformtörekvésekhez kapcsolódva az angolszász rendházak egy része a szerzetesi fegyelem megszigorítására normandiai monostorok leányintézménye lett. Az Angliában hivatalt viselő idegen származású egyházi elöljárók ugyanakkor jellemző módon támogatták a helyi, óangol szentek tiszteletét, és az alapvetően angol nyelvű népi vallásosság kialakult szokásait sem változtatták meg. Az angolszász vidék tájképét azonban a normann hódítók hatalmukat is szimbolizáló jelentős nagyságú román stílusú katedrálisok építésével alakították át (CHADWICK et al. 2010: 49–57).

A normann időszakban a monostorok birtokában lévő földterületek után is kellett a király számára katonát állítani, a lovagok megélhetését pedig alapvetően a monostori földbirtok darabjainak számukra történő elidegenítésével biztosították. Az angliai egyház földtulajdonának további csökkenését eredményezte a korszakban, hogy az új normann hűbérurak angliai birtokaikat előszeretettel adományozták franciaországi kolostoroknak. Az újabb és újabb szerzetesi reformok, a ciszterciek, a karthauziak, a premontreiek, a kolduló rendek és a lovagrendek, a templomosok és a máltaiak megjelenése, valamint az egyetlen angol eredetű szerzetesrend, a Gilbertine-rend 1130 körüli megalapítása eredményeként a 13. századra így is mintegy 20 000 szerzetes és apáca élt az országban (CHADWICK et al. 2010: 59–64).

A monostorok — amelyek a 16. századra az összes egyházi bevétel mintegy fele fölött rendelkeztek, s az angliai földbirtokok negyedét tudhatták tulajdonuknak — megélhetésük biztosítására a helyi közösségek szerves részévé váltak, birtokaik ügyeinek intézése és üzleti vállalkozásaik következtésben szükségszerűen szekularizálódtak, miközben a világtól való elzárkózás, a szerzetesi életforma megtartása a világiak részéről továbbra is kívánalomként fogalmazódott meg a rendházak lakóival szemben. Ennek a kettős elvárásnak nem lehetett hosszú távon megfelelni, a fennmaradásuk érdekében világivá váló egyházi intézményekkel a reformáció tanaival ismerkedő laikusok egyre elégedetlenebbek voltak. Ez a folyamat vezetett az 1530-as évek végén a monostorok feloszlatásához, melyet VIII. Henrik, akit az angol Parlament a pápától elszakadó Anglikán Egyház fejévé tett, rendelt el. A monostorok történeti szerepe Angliában elsősorban az volt, hogy a középkori egyházszervezet pápai befolyásra történő kiépítését lehetővé tegyék az országban, s miután ezt a funkciójukat betöltötték, többé már nem volt szükség rájuk (CHADWICK et al. 2010: 64, 132).

A hívek lelkigondozásának feladatát a világi egyházszervezet intézményei, a plébániák vették át. A plébániákhoz tartozó egyházközségek határai az 1400-as években lényegében a két-, háromszáz évvel azelőtt kialakult állapotokat őrizték. A 15. században mintegy 9500 plébániatemplom létezett Angliában, sok közülük építészetileg az angol gótika díszített és függélyes stílussal jellemezhető szakaszának sajátosságait viselte magán. A korszakban, különösen Kelet-Angliában és Somerset megyében, jellemző volt, hogy a köznemesség tagjai, a jómódú gyapjúkereskedők, az egyházi elöljárók szülő- vagy lakóhelyükön az utóbbi stílusban építették fel vagy át a vidéki templomokat. Gyakori volt a káplánnal ellátott, állandó vagy időszakos gyászmisék helyszínéül szolgáló alapítványi kápolnák létesítése is a templomok körül. Jó néhány esetben az adományozó által biztosított járadék kevésnek bizonyult a kápolna fenntartásához, így a mise tartásának kötelezettsége alól felszabadult káplánok a templom plébánosa vagy vikáriusa mellett segédkeztek a hívek oktatásában, zenei nevelésében. A királyi család, a világi, az egyházi arisztokrácia tagjai és a gazdag kereskedők, főként Oxfordban és Camb-

ridge-ben, egyetemi, főiskolai kollégiumokat létesítettek, amelyek kezdetben egyházi és állami hivatalnokokat képeztek (CHADWICK et al. 2010: 63, 96, 106–112).

2. Az egyház birtokosi szerepét tükröző középkori angol helységnevek nyelvi sajátosságai

Az alábbiakban az egyház birtokosi szerepkörét egyházi személyre, illetve intézményre utaló névrész segítségével tükröző középkori angol helységnevek főbb lexikális (2.1.), szemantikai és szintaktikai jellemzőit (2.2.) mutatjuk be VICTOR WATTS helynévszótárának (CDEPN.) adatai alapján.[4]

2.1. Lexikális jellemzők

A megfelelő helységnevek lexikális elemzése során kirajzolódik, hogy a birtokosi szerepkörben lévő egyházi személyre utaló névrészek állománya főként ó-, illetve középangol lexémákból áll, pl. óa. *prēost* (’pap’, CDEPN. 482, *Preston* a.), óa. *munuc* (’szerzetes’, CDEPN. 419, *Monkton* a.), középa. *canoun* (’kanonok’, CDEPN. 20, *Ashby* (12) a.), óa. *abbod* (’apát’, CDEPN. 1, *Abbotsbury* a.), középa. *nunne* (’apáca’, CDEPN. 445, *Nuneaton* a.), óa. *mynċen* (’apáca’, CDEPN. 416, *Minchinhampton* a.), óa. *biscop* (’püspök’, CDEPN. 60, *Bishopstone* a.). E kifejezések gyakran latin fordításban jelentek meg az írásbeliségben, s ebben a formában maradtak akár hosszabb időn keresztül is a helységnevek részei. A kérdéses latin lexémák a településnevekben sokszor jelentkeztek egyes vagy többes szám birtokos esetben, pl. *monachorum* (’a szerzeteseké’, CDEPN. 96, *Buckland* (14) a.), *canonicorum* (’a kanonokoké’, CDEPN. 673, *Whitchurch* (8) a.), *abbatissae* (’az apátnőé’, CDEPN. 505, *Abbess Roding* a.), *episcopi* (’a püspöké’, CDEPN. 322, *Huish* (4) a.), *prioris* (’a perjelé’, CDEPN. 11, *Alton Priors* a.), *puerorum* (’a szolgálóké’, a lincolni székesegyház karénekeseire vonatkoztatva, MATTHEWS 1972: 114) (vö. még REANEY 1960: 205, CAMERON 1969: 130–132).

A latin lexémát tartalmazó helységnevekkel összefüggésben CONSTANCE M. MATTHEWS (1972: 114–115) arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek a névformák jellemzően kis, vidéki települések megjelölésére maradtak fenn hosszabb időn keresztül, mivel előbb az egyházi, később pedig a jogászi gyakorlat tudatosan fenntartotta őket a szűk körű helyi hivatalos írásbeliségben. Egy-egy esetben más típusú korai dokumentumban a szóbeliségben használatos megfelelő angol névalakok is felbukkannak, igazolva, hogy a latin lexémák fordítás útján kerültek be a kérdéses helységnevekbe, pl. a dorseti *Toller Fratrum* és *Toller Porcorum*

[4] A birtokló egyházi személyre, illetve intézményre utaló névrész vonatkozása a településnevekben összemosódhatott: az egyházi személy szerepelhetett birtokosként a helységnévben úgy is, mint a tulajdonosi jogkörrel bíró egyházi intézmény vezetője.

nevek *Monks Toller* (’a szerzetesek Tollerje’) és *Swine Toller* (*Swyne Tolre,* ’disznók Tollerje’) formában is adatoltak a középkorból (CDEPN. 621, *Toller Porcorum* a., vö. még GELLING 2010: 24).

REANEY, PERCY H. (1960: 205–206) a genitivusi és a nominativusi formájú latin megkülönböztető névrészek, illetve a nekik funkcióban megfelelő angol névrészek használatának keveredésére mutat rá egy-egy településnév középkori adatsorában: 1288: *Cerne Abbatis* > 1447: *Serne Abbas,* 1270: *Nyweton Abbatis* > 1338: *Nyweton Abbots* (CDEPN. 122, *Cerne* (1) a., 436, *Newton* (20) a.). A latin névrészek névhasználók által való értelmezésének nehézségeit tükrözik a következő példák: 1237: *Roinges Abbatisse* > 1518: *Abbeys Rothyng,* a barkingi apátnő tulajdonában, a mai *Compton Abbas* névforma 1293-as *Cumpton Abbatisse* előzménye, amely arra utal, hogy a helység a shaftesburyi apátnő birtokában volt (CDEPN. 505, *Abbess Roding* a., 153, *Compton* (7) a.).

A birtokosi szerepkörben lévő egyházi intézményre utaló névrészek állománya a középkori angol településnevekben tartalmazott köznévi eredetű lexémákat, így például megjelentek az óa. *hiwan* (’vallási közösség’, CDEPN. 146, *River Clyst* (1) a.), az ófr. *chartrouse* (’karthauzi szerzetesek rendháza’, CDEPN. 127, *Charterhouse* a.), a latin *frater* (’szerzetes’, CDEPN. 621, *Toller Fratrum* a.) kifejezések ilyen funkcióban a helységnevekben. Más esetekben tulajdonnévi eredetű névrész, így a birtokló intézmény neve vagy székhelyének megnevezése utalt az egyházi intézmény tulajdonosi jogkörére a településnévben, pl. 1558x1603:[5] *Pawles Walden* (Herts, CDEPN. 644, *St Paul’s Walden* a.) a londoni Szent Pál-székesegyház, 1257: *Offord Clunye* (Cambs, CDEPN. 449, *Offord Cluny* a.) a franciaországi clunyi apátság birtokában volt.

2.2. Szemantikai és szintaktikai jellemzők

Egy névrészből álló, a vizsgált típusba tartozó középkori angol településnevet alig találunk forrásunkban. Egy morfematikai szerkesztettséget nem mutató, egyházi intézmény birtoklására utaló példa: 1243: *Chartuse* (’karthauzi szerzetesek rendháza’, Somer, CDEPN. 127, *Charterhouse* a.).

A két névrészből felépülő névformák esetében vagy a bővítményrész, vagy az alaptag utalt egyházi személy, illetve intézmény birtoklására. Amennyiben a bővítményrész volt ilyen szerepű, s mellette földrajzi köznévi alaprész állt, utóbbi jellemzően birtoktípusra, illetve földrajzi alakulatra vonatkozó névrész volt. A névformákban jelentkező birtoktípus lehetett például ’birtok, uradalom’, pl.

[5] A dolgozatban az illusztratív névpéldák adatolása a következő: a lejegyzés évszámát a névalak betűhív formája követi, majd zárójelben, ha az értelmezés ezt megkívánja, a névforma jelentésének és magyarázatának megadása, továbbá a név által jelölt helység megyebeli elhelyezkedésére utaló rövidítés és a forrás megjelölése következik. A lejegyzés évszámának megadása és a megyenevek rövidítése a CDEPN. gyakorlata szerint történik.

1244: *Muneketon* (‘szerzetesek birtoka’, Devon, CDEPN. 419, *Monkton* (1) a.), 1086: *Hinton(e)* (’a közösség birtoka’, egy vallási vagy egyéb közösség háztartásának szolgálóit eltartó majorságra vonatkoztatva, Northants, CDEPN. 306, *Hinton* (1) a.); ’távoli birtok, uradalom’, pl. 1275: *Biscupthorp* (’a püspök távoli birtoka’, a yorki érsek rezidenciája, NYorks, CDEPN. 60, *Bishopthorpe* a.); ’majorság’, pl. 1086: *Abedesberie* (’az apát majorsága’, a glastonburyi apátságé volt, Dorset, CDEPN. 1, *Abbotsbury* a.); ’lak’, pl. 1178: *Prestecota* (’papok lakja[i]’, a whistoni pap majorsága, Mers, CDEPN. 482, *Prescot* a.); ’major’, pl. 1242: *Prestwic* (’a pap[ok] majorja’, a pontelandi egyházközséghez tartozott, Norhum, CDEPN. 483, *Prestwick* a.); ’távoli major’, pl. 1301: *Nunnethorpe* (’az apácák által bírt távoli major’, egy kis ciszterci apácakolostor után, Cleve, CDEPN. 445–446, *Nunthorpe* a.); ’bekerített terület’, pl. 1086: *Biscopewrde* (’a püspökök bekerített területe’, a coutances-i püspöké volt, Avon, CDEPN. 60, *Bishopsworth* a.); vagy ’vár’, pl. 1282: *Bisshopescastel* (’püspök vára’, a herefordi püspök tulajdona volt, Shrops, CDEPN. 60, *Bishop’s Castle* a.).

A megfelelő névformákban előkerülő földrajzi alakulatok között található például ’völgy’, pl. 1167: *Presthope* (’a papok völgye’, Shrops, CDEPN. 482, *Presthope* a.); ’mocsár’, pl. 1176–1255: *Prestfen* (’pap mocsár’, Northum, CDEPN. 482, *Pressen* a.); ’erdő’ vagy ’tisztás’, pl. *[1065]18th: *Preostle* (’pap erdő vagy tisztás’, CDEPN. 482, *Prestleigh* a.), 1239–1334: *Hyneholt(e)* (’[a] háznép erdeje’, a barkingi apátság nővéreire vonatkoztatva, GLond, CDEPN. 270, *Hainault* a.); illetve ’föld’, pl. 1316: *Moneclond* (’a szerzetesek földje’, a franciaországbeli conches-i apátság tulajdonában volt, H&W, CDEPN. 419, *Monkland* a.).

THOMAS PICKLES (2009) a *biscopes-tūn* (’a püspök birtoka’), *muneca-tūn* (’a szerzetesek birtoka’) és *prēosta-tūn* (’a papok birtoka’) típusú nevek keletkezésének körülményeit vizsgálva elmondja, hogy a 7. század és a 8. század első fele során a vallási közösségek számára adományozott földterületek a püspökök, illetve az apátok, apátnők felügyelete alatt voltak ugyan, de közösségi tulajdonban lévő, egységes birtoktestként tartották őket számon. Változást a korszakban alapított, sokszor nem kellően elhivatott vallási közösségek számának gyarapodása hozott. Az egyház számára adományozott, s ezáltal a hűbérúrnak járó szolgáltatások alól kimenekített földterületek visszaszerzése a királynak, az új közösségek feletti befolyás megszerzése, a szerzetesi életforma megtartásának élénkítése a püspököknek állt érdekében. A 8. század második felétől Dél- és Nyugat-Angliában ezért megindult a vallási közösségek földterületeinek a király, illetve a püspökök által való kisajátítása, a közösségekhez tartozó javadalmak elosztásának átalakítása. A 11. századig elhúzódó átszervezés során a korábban egységes adománybirtokok egyes darabjait a püspököknek, más darabjait a szerzeteseknek, illetve a tőlük egyre inkább elváló klérus tagjainak a fenntartására elkülönítették,

ezek jelölésére keletkezhettek a *Bishop(s)ton(e), Monkton,* illetve *Preston* típusú megnevezések. A névtípus a 9. és 10. században skandináv fennhatóság alatt lévő közép- és kelet-angliai területeken (vö. Danelaw) ritkán jelentkezik, ami részben annak köszönhető, hogy az északi hódítók a monostorok többségét kifosztották és megszüntették ezen a területen, részben pedig annak tudható be, hogy a területet később elfoglaló wessexi királyok megbízottjai az itt fennmaradt egyházi birtokok dél- és nyugat-angliai mintát követő átszervezésére nem vállalkoztak.

Ha a névforma tulajdonnévi alaprészből és egyházi birtokosra utaló bővítményrészből épült fel, az utóbbi névösszetevő a megkülönböztető névrész funkcióját töltötte be. A megkülönböztető névrész a középkori angol településnevekben egyaránt állhatott a tulajdonnévi alaprész előtt és mögött. Amennyiben elöl állt, az egyházi személyre vagy intézményre utaló lexéma leggyakrabban alapalakban jelentkezett a névben, pl. 1324: *Munkheselden(e)* (’Hesleden a szerzetesek tulajdonában’, a durhami székesegyházé volt, CDEPN. 300, *Hesleden* (3) a.), 1481: *Whitlady(e)aston* (’Aston [része] a [whitestonesi] ciszterci apácák tulajdonában’, CDEPN. 25, *Aston* (46) a.); ritkábban egyes vagy többes szám birtokos esetű alakban került elő, pl. 1314: *Bisshopescanyngges* (’a [salisburyi] püspökhöz tartozó Cannings’, Wilts, CDEPN. 113, *Bishops Cannings* a.), 1558x1603: *Pawles Walden* (’a Szent Pál Waldene’, a londoni Szent Pál-székesegyház tulajdona volt, Herts, CDEPN. 644, *St Paul’s Walden* a.), 1291x2: *Presteweston’* (’a papok Westonja’, a chirburyi rendházé volt, Shrops, CDEPN. 667, *Weston* (48) a.), 1221–1416: *Mun(e)chenehampton(e)* (’Hampton az apácák birtokában’, a normandiai caeni Szentháromság-zárdáé volt, Glos, CDEPN. 416, *Minchinhampton* a.).

A tulajdonnévi alaprész mögött álló megkülönböztető névrész szerepét a birtokos egyházi személyre utaló lexéma alapalakban, pl. 1348: *Stoke Abbot* (’az apáthoz tartozó Stoke’, a sherborne-i apáté volt, Dorset, CDEPN. 577, *Stoke* (6) a.); illetve egyes szám birtokos esetű formában is betölthette, pl. 1304: *Astleye Abbots* (’az apát Astleyje’, a shrewsburyi apát tulajdonában volt, Shrops, CDEPN. 24, *Astley* (4) a.). Az azonos funkciójú és helyzetű latin nyelvű névrészek a középkori angol településnevekben a megfelelő lexémák alapalakját, pl. 1447: *Serne Abbas* (’az apát által birtokolt Cerne’, a cerne-i apátság vezetőjére vonatkoztatva, Dorset, CDEPN. 122, *Cerne* (1) a.); egyes szám birtokos esetét, pl. 1237: *Roinges Abbatisse* (’az apátnő Rodingja’, a barkingi apátnő birtokában volt, Essex, CDEPN. 505, *Abbess Roding* a.); illetve többes szám birtokos esetét mutatták, pl. 1262: *Whitchurch Canonicorum* (’a kanonokok Whitchurchje’, a salisburyi székesegyház tulajdona volt, Dorset, CDEPN. 673, *Whitchurch* (8) a.), *Ashby Puerorum* (’a szolgálók Ashbyje’, bérleti díjából kaptak támogatást a lincolni székesegyház karénekes fiúi, Lincs, MATTHEWS 1972: 114).

A tulajdonnévi alaprész mögött álló, egyházi intézmény birtoklására utaló megkülönböztető névrész lehetett köznévi eredetű, pl. 1244: *Lyccemynistr’* (’az

apátsági templomhoz tartozó Lytchett', a Sturminster Marshall-i apátsági templomé volt, Dorset, CDEPN. 390, *Lytchett Minster* a.), 1273: *Henton Charterus* ('Henton a karthauzi rendházzal', az 1232-ben alapított helybeli Locus Dei karthauzi rendházra vonatkoztatva, Avon, CDEPN. 306, *Hinton* (5) a.), néha latin nyelven is, pl. 1340: *Tolre Fratrum* ('a szerzetesek Tollerje', a máltai lovagokra vonatkoztatva, Dorset, CDEPN. 621, *Toller Fratrum* a.); legtöbbször azonban a birtokos intézmény székhelyét vagy nevét megadó tulajdonnévi lexéma volt, pl. 1303: *Wynteneyes Hertlegh* ('Hartley Wintney [főnöknője] tulajdonában', Hants, CDEPN. 283, *Hartley* (5) a.), 1257: *Offord Clunye* ('Offord Cluny [szerzeteseinek] birtokában', Cambs, CDEPN. 449, *Offord Cluny* a.), 1254: *Wyk(h)am Sancti Pauli* ('a Szent Pál Wickhamje', a londoni Szent Pál-székesegyház kanonokjaihoz tartozott, Essex, CDEPN. 677, *Wickham* (5) a.).

Az egyházi birtokosra utaló megkülönböztető névrészt tartalmazó névformák szemben állhattak más egyházi, vagy még inkább világi birtokost jelölő megkülönböztető névrésszel egyedített névalakokkal, pl. 1254: *Wyk(h)am Sancti Pauli* ('a Szent Pál Wickhamje', a londoni Szent Pál-székesegyház kanonokjai tulajdonában volt) és 1291: *Wycham Episcopi* ('Wickham a püspök birtokában', a londoni püspöké volt, Essex, CDEPN. 677, *Wickham* (5) és (3) a.); 1316: *Croppehull Episcopi* ('Cropwell [része], amely a yorki püspökhöz/érsekhez tartozik') és 1265: *Croppill Boteiller* ('Cropwell [része], amely a [warringtoni] Butler-családhoz tartozik', Notts, CDEPN. 171, *Cropwell Bishop* és *Cropwell Butler* a.); 1257: *Offord Clunye* ('Offord Cluny [szerzeteseinek] birtokában') és 1220: *Offord Willelmi Daci* ('Offord a Dacy-család tulajdonában, Cambs, CDEPN. 449, *Offord Cluny* és *Offord D'Arcy* a.).

Az egyházi birtokost azonosító megkülönböztető névrésszel ellátott névformák ugyanakkor gyakorta alkotottak oppozíciót a település valamely egyéb sajátosságát jelölő megkülönböztető névrésszel létrehozott névalakokkal, pl. 1324: *Munkheselden(e)* ('Hesleden a szerzetesek tulajdonában', a durhami székesegyházé volt) és 14. sz.: *Cald(e) Hesil(le)den* ('hideg Hesleden', egy természeti elemeknek kitett hegyen, Durham, CDEPN. 300, *Hesleden* (2) és (3) a.); 1340: *Tolre Fratrum* ('a szerzetesek Tollerje', a Máltai lovagrend birtokában) és 1340: *Tolre Porcorum* ('disznók Tollerje', Dorset, CDEPN 621, *Toller Fratrum* és *Toller Porcorum* a.).

Azokban a megkülönböztető névrésszel ellátott névformákban, amelyekben a tulajdonnévi alaprész tartalmazott egyházi birtoklásra való utalást, a megkülönböztetést főként a település helyzetére, későbbi tulajdonosára, jellegzetes épületére, közeli hegyre, folyóra, mocsárra vonatkozó névrész valósította meg, pl. 1327: *Est Preston* ('keleti Preston', WSusx, CDEPN. 483, *Preston* (28) a.), 1327: *Preston Byset* ('Preston a Biset-család tulajdonában', Bucks, CDEPN. 483, *Preston* (14) a.), 1397: *Nunmonkton* (apácazárdájáról, NYorks, CDEPN. 419, *Monkton* (11) a.), 1385: *Preston Brokhurst* ('Preston a Brockhurst hegy alatt',

Shrops, CDEPN. 483, *Preston* (15) a.), 1291: *Preston super Steuram* (’Preston a Stour folyó mellett’, Warw, CDEPN. 483, *Preston* (21) a.), 1261x2: *Preston’ in Wyldemor* (’Preston a Weald Moors mocsár mellett’, Shrops, CDEPN. 483, *Preston* (26) a.).

3. Összegzés

Az egyházi birtokosra utaló középkori angol településnevek jellemzően két névrészből felépülő névformák voltak. A névformákban jelentkező, a birtokos egyházi személyt, illetve intézményt jelölő lexémák állománya jól körülhatárolható, angol és latin nyelvű elemekből állt. A lexémák többnyire alapalakban váltak a helységnevek részévé, egyes névformákba azonban egyes vagy többes szám birtokos esetben épültek be. Az egyházi birtokosra utaló bővítményrész állhatott birtoktípust vagy földrajzi alakulatot jelölő köznévi alaprész, illetve tulajdonnévi alaprész mellett. Más névalakokban a tulajdonnévi alaprész tartalmazott utalást a birtokos egyházi személyre. Egyházi intézmény birtokosi szerepköre a vizsgált névformák tulajdonnévi alaprészében nem került elő. A megkülönböztető névrészt tartalmazó névalakokban nem volt ritka a hátravetett jelzős szerkezet alkalmazása. E latin (és francia) mintára keletkezett tükörszerkezetek nemcsak latin, hanem angol nyelvű megkülönböztető névrészek esetében is jelentkeztek.

Irodalom

BEDE–MILLER, THOMAS 1999. *The Old English Version of Bede’s Ecclesiastical History of the English People.* Fordította: MILLER, THOMAS. Cambridge, Ontario. http://www.yorku.ca/inpar/Bede_Miller.pdf (2016. 05. 05.)

BÖLCSKEI ANDREA 2013. A kelta vallásosság helynévi nyomai a Brit-szigeteken. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9:* 169–184.

CHADWICK, HENRY–DAVIE, GRACE–MACCULLOCH, DIARMAID–WILLIAMS, ROWAN et alia 2010. *Not Angels, but Anglicans. A History of Christianity in the British Isles.* Norwich, Canterbury Press.

CAMERON, KENNETH 1969. *English Place-Names.* London, Methuen. Új kiadása: London, Batsford, 1996.

CDEPN. = WATTS, VICTOR ed. 2006. *The Cambridge Dictionary of English Place-Names.* Cambridge, University Press. Első kiadása: Cambridge, University Press, 2004.

DAVIES, NORMAN 2002. *Európa története.* Második kiadás. Europica Varietas sorozat. Budapest, Osiris Kiadó.

DBPN. = MILLS, A. D., ed. 2011. *A Dictionary of British Place Names.* Negyedik, javított kiadás. Oxford, Oxford University Press.

DILLON, MYLES–CHADWICK, NORA 2000. *The Celtic Realms. The History and Culture of the Celtic Peoples from Pre-History to the Norman Invasion.* London, Phoenix Press.

ELIADE, MIRCEA 2006. Kelták, germánok, thrákok és géták. In: ELIADE, MIRCEA, *Vallási hiedelmek és eszmék története.* Budapest, Osiris Kiadó. 382–408.

GELLING, MARGARET 2010. *Signposts to the Past: Place-Names and the History of England.* Harmadik kiadás. Chichester, Phillimore & Co Ltd. Első kiadása: London, Dent, 1978.

HOUGH, CAROLE 2009. Eccles in English and Scottish Place-Names. In: QUINTON, ELEANOR ed. *The Church in English Place-Names.* Nottingham, English Place-Name Society. 109–124.

HOUGH, CAROLE 2016. *Settlement names.* In: HOUGH, CAROLE ed. *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 87–103.

JAMES, ALAN G. 2009. **Eglȩs* / *Eclēs* and the formation of Northumbria. In: QUINTON, ELEANOR ed. *The Church in English Place-Names.* Nottingham, English Place-Name Society. 125–150.

MATTHEWS, CONSTANCE MARY 1972. *Place-Names of the English-Speaking World.* Worchester–London, Weidenfeld and Nicolson.

PICKLES, THOMAS 2009. *Biscopes-tūn*, *muneca-tūn* and *prēosta-tūn*: dating, significance and distribution. In: QUINTON, ELEANOR ed. *The Church in English Place-Names.* Nottingham, English Place-Name Society. 39–107.

REANEY, PERCY HIDE 1960. *The Origin of English Place-Names.* London, Routledge and Kegan Paul.

ROSS, DAVID 2004. *The Celts of the British Isles. From the Earliest Times to the Viking Invasion.* New Lanark, Geddes & Grosset.

SZÁNTÓ GYÖRGY TIBOR 1986. *Anglia története.* Budapest, Kozmosz Könyvek.

Katona Csilla

A kétnyíltszótagos tendencia a magyarban*

A kétnyíltszótagos tendencia a szavak hangszerkezetét módosító hangváltozási folyamatok közé tartozik. Részletes bemutatását az alábbiakban két síkon igyekszem elvégezni. Előbb összefoglalom a szakirodalomban az e változás kapcsán megfogalmazott eredményeket, majd szembesítem azokat az általam feldolgozott korpusz tanulságaival. Minthogy pedig a változási folyamatot többféleképpen is minősítette a nyelv-, azon belül a hangtörténetírás, szólni kívánok a hangtörvény és a hangváltozási tendencia fogalmának, nyelvelméleti hátterének a kérdéséről is. A változási folyamat jellemzésekor tekintettel leszek továbbá azokra a fonológiai-fonetikai jellegzetességekre is, amelyek megítélésem szerint a változás lezajlását befolyásolhatják.

1. A kétnyíltszótagos tendencia az a változási folyamat, amelynek során egy három vagy több szótagos szóban, ahol két vagy több nyílt szótag követi egymást, a magánhangzó a második vagy valamelyik további nyílt szótagból kiesik (E. ABAFFY 2003: 333). A változással a 20. század elejétől kezdődően — a hangtörténeti kutatások előtérbe kerülésével párhuzamosan — többen is foglalkoztak a magyar nyelvtörténetben, később azonban e folyamat (mint a hangtörténeti vizsgálatok általában is) kikerült a nyelvészeti kutatások homlokteréből. Legújabb nyelvtörténeti tankönyvünk is csak meglehetősen szűkszavúan, néhány sorban nyilatkozik a változásról, s a szemléltetésére csupán egy-két közszói példát idéz: szl. *sluga* > m. *szologa* (vö. 1222: *Zuluga* szn.) > *szolga;* szl. *malina* > m. *málna;* szl. *palica* > m. *pálca* (E. ABAFFY 2003: 333).

A változást elsőként HORGER ANTAL írta le 1911-ben, emiatt egy ideig *Horger-törvény*-ként is szokás volt utalni rá. HORGER célja a módosulás szabályainak leírása és eseteinek tipizálása volt, s vizsgálatába olyan adatokat vont be, amelyekben a változás a szótő belsejét érintette (1911: 2). Elsőként a *malina* > *málna* típusú, szláv eredetű közneveken mutatta be a módosulást (1911: 3), majd utalt arra is, hogy különösen gyakori e jelenség a helynevekben, amire példaként a *Bistrica* > **Bisztirica* > *Besztërce, Rabica* > *Rábca, Glenica* > *Gëlënica* > *Gelënce, Jablanica* > *Ablonca, Regovica* > *Regőce, Topolica* > *Tapolca, Tra-*

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

novica > *Tarnóca* névalakokat említette. Latin jövevényszavak és jövevénynevek körében is kimutatta a változást, amint ezt a *capitulum* > *káptalan, dezima* > *dézsma, Caterina* > *Katalina* > *Szent Katolna, Veronika* > *Veronka* adatok példázhatják (1911: 4). Tanulmányában HORGER ANTAL kitért a kieső magánhangzó jellegére, amely a legtöbb esetben felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzó lehetett. Megemlítette továbbá azt is, hogy milyen hangok mellől eshetett ki a magánhangzó, s melyek mellől nem: *ny* és *ly* előtt, valamint *cs–r* és *zs–r* közül például nem esett ki a vokális a nyílt szótagból (1911: 48). Tárgyalta ezen túlmenően a szótagviszonyokat és a változás kronológiai jellemzőit is. A változás időbeli lefolyási ütemének megállapításához elsősorban a nyelvemlékek adataira támaszkodott, többek között Árpád-kori oklevelek, Anonymus gestája, a Halotti beszéd és a Königsbergi töredék adatai képezték a vizsgálata forrásanyagát. Ezek alapján a jelenség kezdetéül a 12. századot határozta meg, a végét pedig a 15. században jelölte ki, s ennek megállapításához a különböző nyelvekből átvett jövevényszavak vallomását hozta fel igazoló adatokként (1911: 46).

A változási folyamat kutatástörténetében HORGER ANTAL munkássága végig jelentős maradt. Első idevágó írásának megjelenése után több kisebb munkájában is visszatért e változásra, s bizonyos kérdésekben a korábbi megfigyeléseit is pontosította (lásd ehhez 1913: 111). De nemcsak hangtörténeti szempontból utalt a jelenségre, hanem tőtani, alaktani kérdések tisztázásához is felemlegette időnként a kétnyíltszótagos „hangtörvényt" (lásd például 1944: 266).

HORGER arra is felfigyelt, hogy bizonyos szavak nem kerültek bele a változás hatósugarába. 1942-ben írt dolgozatában a *katona* szót tanulmányozta. Ez a lexéma azért érdekes, mert „Árpád-kori jövevény lévén, és hangalakja szerint is alá lévén vetve a kétnyíltszótagos hangtörvény hatásának, második szótagbeli *o* (vagy akár már ennél korábbi *u*) hangjának ki kellett volna esnie" (1942: 336). Konklúzióként arra a fontos körülményre is rámutat a *katona* szó apropóján, hogy „ennek a hangtörvénynek a hatása sem volt egészen kivételnélküli" (1942: 337).

Hangtörténeti monográfiájában BÁRCZI GÉZA *kétnyíltszótagos tendencia*ként nevezte meg a folyamatot, s a rövidmagánhangzó-rendszert érintő legfontosabb változások között tárgyalta a jelenséget. Álláspontja szerint a folyamat lényege abban áll, hogy „három- vagy többtagú szóban, ha két nyílt szótag van egymás mellett, a másodiknak, a három esetében néha a harmadiknak a magánhangzója eltűnt, föltéve, ha rövid volt" (1958: 77–78). A kieső magánhangzók tulajdonságait illetően pedig azt hangsúlyozza, hogy az „eltűnés minden magánhangzót érhet, de különösen gyakori magas, valamint középső nyelvállású hangzók esetében" (1958: 78). Véleménye szerint a tendencia a 12–14. században érte el csúcspontját, de régebbi és későbbi adatokban is kimutatható. Nyomait az ősmagyar korban is felfedezhetjük: a korai ómagyar kori nyelvemlékek *szerelem*^{ü} és *hotolm* szavainak kialakulásával példázza ezt az — adatokkal egyébként nem do-

kumentálható — ősmagyar kori folyamatot. De a változás nem szűnt meg az ómagyar kor után sem, az olyan fiatalabb alakok bizonyítják ezt, mint a *gyerekőc* > *gyerkőc, cseleküvés* > *cselekvés, hajadon* > *hajdon* stb. (1958: 78–79). Munkájában BÁRCZI az ómagyar hangfejlődés általános jellemzését adva e változási folyamat indukáló tényezőiként fonológiai érvekre is rávilágít: „A kétnyíltszótagos tendencia olyan mássalhangzó-torlódásokat teremtett, melyek zeneileg kellemesek, mert a szótagok egyhangú sorát tarkítják, a beszédfolyamatot változatosabbá teszik, az időmérték-ritmus kifejlesztéséhez hozzájárulnak anélkül, hogy kedvezőtlenné tennék a magánhangzók és a mássalhangzók arányát" (1958: 144–145).

A változás hasonló leírását találjuk meg a BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerkesztette A magyar nyelv története című egyetemi tankönyv hangtörténeti fejezetében, amely ugyancsak BÁRCZI GÉZA munkája. Az itt lévő meghatározás némiképp azonban el is tér a korábbitól: „három vagy többtagú szóban, ha — a szó utolsó szótagját nem számítva — két nyílt (azaz magánhangzóra végződő) szótag van egymás mellett, a másodiknak, három egymást követő nyílt szótag esetében olykor a harmadiknak a magánhangzója eltűnhetik, föltéve ha rövid. Fontos ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy ez a pusztulás bármely magánhangzót érhet, de különösen gyakori magas, valamint középső nyelvállású magánhangzók esetében" (BÁRCZI 1967: 167). A tendencia produktivitásának idejéről és magáról a jelenség okáról e helyütt azt találjuk, hogy ez „az ómagyar korszakban éri el talán a csúcspontját; ekkor gyorsul nagymértékben a beszédiram, s növekszik a hangsúlyos szótag nyomatéka, ugyanis ezek a változás közvetlen okozói" (i. m. 168).

Amint arra a korábbiakban már utaltam, maga HORGER ANTAL is felhasználta kutatásában a hangtani mellett az alaktani kérdések tisztázásához is ezt a változási folyamatot. Ez a szál a legújabb nyelvtörténeti, alaktörténeti témájú munkákban ugyancsak előkerült. A magyar nyelv történeti nyelvtana című összefoglaló kézikönyv első kötetének igetövekről szóló fejezetében ZELLIGER ERZSÉBET arra mutat rá, hogy az ősmagyar kor kezdetén lévő tőrendszer kialakulásában a kétnyíltszótagos tendenciának komoly szerepe lehetett: „a kétnyílszótagos tendencia, mely alighanem minden nyelvtörténeti korszakban működött, a feltételes módjel, vagy más testes toldalék előtt, illetve tovább toldalékolt szóalakokban morfémahatáron is érvényesülhetett, és ezzel igen korán keletkezhettek csonka tövek" (1991: 41). A teljes tövek használati köre az analógia mellett a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába is belekerülhetett, mert a csonka tövek kialakulása utáni nyelvállapotban, az ősmagyarban a toldalékok nagy része továbbra is a teljes tőhöz járulhatott. Ezt a sajátosságot a kétnyíltszótagos tendencia bizonyára hamar kikezdte, így a korai ómagyar korszakra már nem minden toldalék előtt található teljes tő (ZELLIGER 1991: 43). Az ősmagyar kori tőtani változások kiin-

dulása és legfőbb mozzanata a csonka tövek kialakulása volt, noha a nyelvi rendszeren belüli elterjedésük hosszú fejlődés eredményeként valósult meg. A tővégi magánhangzó eltűnésének, s ily módon a csonka tövek kialakulásának több okára is rámutathatunk: a hangsúlytalan helyzet folytán abszolút tővégén éppúgy megtörténhetett a magánhangzó elnémulása, mint ahogyan kieshetett a toldalék előtt a kétnyíltszótagos tendenciának köszönhetően (vö. ZELLIGER 1991: 47).

A hangtörténeti kutatásokban a kétnyíltszótagos tendencia mögött álló okok tisztázására is figyelmet fordítottak nyelvtörténészeink, s más-más nézőpontot alkalmazva igyekeztek a mozgatórugókat feltárni. GOMBOCZ ZOLTÁN artikulációs tényezőket vélt meghúzódni a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése mögött (1922/1997: 97–98). BÁRCZI GÉZA indítékként elsősorban a hangsúlyt jelölte meg, tudniillik a dinamikus első szótagi hangsúly után erős intenzitáscsökkenés áll be, amelynek aztán a nyíltszótagbeli rövid magánhangzó áldozatul esik. Ezért arra mutatott rá, hogy amióta van dinamikus hangsúly a magyarban, ilyen magánhangzó-kiesések mindig is létezhettek (1958: 79). KUBINYI LÁSZLÓ is a hangsúly szerepét emelte ki mint befolyásoló tényezőt, s magyarázatába a rokon nyelveket is igyekezett bevonni, emellett pedig ő is összefüggést vélt felfedezni a véghangzó eltűnése és a kétnyíltszótagos tendencia között. Feltűnő ugyanis szerinte, hogy éppen az első szótagot hangsúlyozó finnugor nyelvekben és közülük különösen azokban jelentékeny a nyílt szótagi kiesés, amelyekben a véghangzók eltűnése is előre haladt: így például a vogulban, az osztjákban, az észtben és a lívben (1958: 222).

A magyar nyelvészeti szakirodalomban többen is felhívták a figyelmet arra, hogy a kétnyíltszótagos tendencia és a tővégi vokálisok eltűnése között kapcsolat tételezhető fel. A hangtörténeti változások között lévő összefüggésekre mutatott rá KUBINYI LÁSZLÓ is, s többek között rávilágított arra a fontos körülményre, hogy az abszolút szóvégi helyzet néhány esetben megfelelhet egyszersmind annak a helyzetnek, amelyben megtörténhetik a második nyílt szótagi kiesés, s ez a folyamat ily módon gyakran hozzájárulhatott a véghangzók eltűnéséhez (1958: 218–219). Ezáltal pedig a nyílt szótagi kiesés nemcsak az eltűnésre ítélt szóvégi magánhangzókat érinthette, hanem — ott, ahol erre okot adtak a szólam szótagviszonyai — a szó belseji helyzetbe került tővéghangzókat is. A két hangtörténeti változás hasonlóságának okát leginkább a magyar nyelv hangsúlyviszonyaiban véli KUBINYI felfedezni (1958: 222). PAPP ISTVÁN pedig egyenesen úgy tartja, hogy „a rövid magánhangzók eltűnése […] nemcsak szóvégi helyzetben hatott, hanem az ősmagyar kortól kezdve érvényesülő tendencia volt a szó belseji nyílt szótag rövid magánhangzójának kiesése is a Horger-törvény értelmében" (1963: 292).

Elődeihez hasonlóan BALÁZS JÁNOS ugyancsak párhuzamot von a véghangzók eltűnése és a kétnyíltszótagos tendencia jelensége között. Ő a **papo-nott* >

*papnott, *embere-nek* > *embernek* toldalékolt alakulatokban a második, illetve a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzó kiesését a tőséghangzó eltűnésével magyarázza. A tőelem eredeti véghangzójának eltűnése egyet jelentett a második vagy a harmadik nyílt szótag magánhangzójának eltűnésével, vagyis a kétnyíltszótagos tendencia jelentkezésével. Ez pedig szerinte azt jelenti, hogy „a tárgyalt tendencia nem oka, hanem következménye volt a fenti alakulatokban bekövetkező változásoknak" (1967a: 72). Az *oroma* > *orma* típusú alakok terjedésének ejtésbeli akadályai nem lehettek, ez a típus pedig a véghangzók lekopásával gyakoribbá vált, egyre nőtt az olyan esetek száma, amelyekben a kétnyíltszótagos tendencia érvényesült (1967a: 73).

BÁRCZIhoz és KUBINYIhoz hasonlóan NYIRKOS ISTVÁN is kiemeli a hangsúlyt mint indukáló tényezőt. Meglátása szerint az erős első szótagi nyomaték miatt a második szótagbeli hangsúlytalan helyzet kedvezett a magánhangzók kiesésének, azaz „lazíthatta" a V-CV, CV-CV, V-CV-CV-féle szótagszerkezetek merev megőrződését (1993: 101). NYIRKOS emellett felveti annak a lehetőségét is, hogy a második szótagbeli magánhangzó-betoldás tulajdonképpen egykorú lehet a kétnyíltszótagos tendencia érvényre jutásával, s annak ellentett — más néven reciprok — fejleményeként jelentkezhetett (i. m. 109).

A fentiek összegzéseként arra mutathatunk rá, hogy a kétnyíltszótagos tendencia kutatástörténetében több fontos kérdést is érintettek nyelvtörténészeink. A kieső magánhangzó jellege például éppúgy lényeges szempontként jelentkezett a vizsgálatokban, akárcsak a változás kronológiai jellemzői. Maga HORGER ANTAL pedig azt is megfigyelte, hogy mely hangok közül eshettek ki a magánhangzók, s melyek közül nem, azaz milyen mássalhangzó-kapcsolatok jöhettek létre a változás következtében. S végezetül a változást indukáló, befolyásoló tényezőkkel is többen foglalkoztak. Ezek mellett más változási folyamatokkal is összefüggésbe hozták a kétnyíltszótagos tendenciát. Az eddigiekben kirajzolódott kérdésköröket a továbbiakban természetesen én magam is érintem, de emellett további új vizsgálati szempontokat is be kívánok vonni az analízisbe. Feltétlenül indokoltnak tartom többek között a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése után kialakuló mássalhangzó-kapcsolatok beható elemzését, ahogyan a tendencia esetleges területi jellemzőinek ábrázolására is figyelemmel leszek. A változással összefüggő fonológiai kérdésekre ugyancsak kitérek. A felmerülő problémákra az ómagyar kori helynevek és a jelenkori tájszavak tanulságait elemezve igyekszem választ adni.

A vizsgálataim során arra a helynévi és tájnyelvi elemekből összeállított adatbázisra támaszkodom, amelyet egy szélesebb jelenségkörnek, a szavak és a nevek hangszerkezetét érintő változásoknak a leírásához állítottam össze, s amely jelenleg 1250 ómagyar helynévi és 1300 jelenkori tájszói adatot tartalmaz (a korpuszról és forrásairól részletesen lásd KATONA 2016). Ezek közül a kétnyíltszótagos tendenciával meglehetősen nagy számú nyelvi elem, 545 ómagyar kori helynév és

100 jelenkori tájszói variáns hozható nagy valószínűséggel összefüggésbe. Valamennyi itt következő elemzési szemponthoz ez a szóállomány szolgál forrásul.

2. A részletes analízis előtt szükségesnek tartok a hangváltozások általános jellegét érintő rövid kitérőt tenni. Ezt az indokolja, hogy — amint jeleztem — az itt tárgyalt jelenséget, hangváltozási folyamatot nem egyneműen ítélték meg a hangtörténészeink, s más-más terminussal illették a hangtörvénytől a hangváltozási tendenciáig. Ez persze nyilvánvalóan nem volt független az adott tudományelméleti, nyelvelméleti közegtől, így erre e helyütt is külön figyelmet kell fordítanunk.

A *hangtörvény* terminus megjelenéséhez egészen a 19. század második feléig kell visszanyúlnunk, amikor is August Schleicher az összehasonlító-történeti nyelvészet képviselőjeként megírta a nyelv lényegéről vallott elveit a Die darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft (A darwini elmélet és a nyelvtudomány, 1865) és az Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen (A nyelv jelentősége az ember természettörténeti fejlődésében, 1865) című műveiben. A korban nagy hatású darwini szemlélet mintájára Schleicher a természettudományok által alkalmazott objektív és egzakt módszereket kívánta a nyelvészeti vizsgálatokban meghonosítani. A nyelvet egyfajta természeti produktumként tekintette, amelynek fejlődése az emberektől független, és sokkal inkább a biológiai fejlődéstörvényeknek megfeleltethető törvények irányítják. Az ő felfogásában a nyelv minden mozgása és fejlődése, elsősorban is az alaktani és a hangtani változások az ún. hangtörvények útján megy végbe (lásd ennek értékelését részletesen MÁTÉ 1997: 65). A népszerű elméleteket, felfogásokat a hazai nyelvtudomány képviselői is igyekeztek magukévá tenni. Ennek jeleként Magyarországon az 1870-es években bontakoztak ki előbb a finnugrisztikai kutatások Budenz József és tanítványai (köztük Simonyi Zsigmond) jóvoltából, majd a századforduló éveire már — részben éppen Simonyi Zsigmond kutatásai révén — a magyar nyelvészet kérdései kerültek előtérbe (MÁTÉ 1997: 83).

Időközben (ugyancsak az 1870-es években) a lipcsei egyetemen az összehasonlító-történeti nyelvészet egy új iránya kezdett feltűnni. A csoport fiatal kutatóit gúnyosan „újgrammatikusoknak” nevezték, amely elnevezés azóta meghonosodott a nyelvtudományban, és elveszítette eredeti negatív konnotációját. Az újgrammatikus nézetek hazánkban is igen hamar elterjedtek: Simonyi Zsigmond és Gombocz Zoltán rövidesen már az újgrammatikus szemléletnek megfelelően vizsgálták a magyar nyelvet (Gombocz Zoltán és az újgrammatizmus kapcsolatához lásd bővebben FEHÉR 2013). Az új irányzat képviselői leginkább az August Schleicher-féle biológiai felfogás ellen léptek fel, s tulajdonképpen az összehasonlító nyelvészet megújítását tűzték ki célul. A nyelvet az egyén pszichofizikai és fiziológiai tevékenységeként fogták fel, s állandóan változó és mozgó rendszerként kezelték, s ezért a nyelvtudomány szinte kizárólagos feladatát a történeti

vizsgálatokban határozták meg. S bár a nyelvfejlődés folyamatában a pszichikai tényezőket helyezték előtérbe, mégis a hangváltozások törvényszerűségét hangsúlyozták. A nyelvi változásokban két erő működésének tulajdonítottak jelentőséget, a fizikai vagy mechanikai hangváltozásoknak (hangtörvényeknek) és a pszichikai jellegű analógiás változásoknak. A már korábbról ismert hangtörvény fogalmat az újgrammatikusok valamelyest módosították, egzaktabb jelleget adtak a fogalomnak. August Leskien 1876-ban kimondta a hangváltozások kivételtelenségének elvét. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a hangváltozások következetesen, szinte törvényszerűen, kivétel nélkül azonos módon mennek végbe a beszélő közösség minden tagjának nyelvében az adott idő- és térbeli viszonyok közepette minden szóra kiterjedve. A gyakorlati, empirikus kutatások azonban viszonylag hamar megcáfolták a hangtörvények kivételnélküliségét. A századforduló éveire ezért a kutatók módosítottak is ezen a meglehetősen merev állásponton, és sokkal inkább a hangtörvények tendenciajellegét igyekeztek hangsúlyozni (lásd ehhez összefoglalóan MÁTÉ 1997: 87–93, 113, a terminushasználat magyar vonatkozásairól pedig FEHÉR 2013: 142–143).

Ezt a szemléletváltást az általam vizsgált hangváltozás kapcsán is nyomon követhetjük. A módosulásra egy ideig első leírója, megfogalmazója után — a korban szokásos gyakorlat mintájára (vö. pl. Grimm-törvény) — *Horger-törvény*-ként, vagy a működése után *kétnyíltszótagos törvény*-ként volt szokás utalni. Azt azonban, hogy a második nyílt szótagbeli magánhangzó nem minden esetben esik ki, azaz a változás nem kivétel nélküli, már maga HORGER ANTAL is észlelte (vö. 1942), ennek ellenére mégis a *Horger-törvény* elnevezés terjedt el e a szakirodalomban. A 20. század közepén megjelent szakmunkák azonban — immáron éppen azt hangsúlyozva, hogy a változás nem kivétel nélküli — a *kétnyíltszótagos tendencia* kifejezést használják, ahogyan ma is ez a terminus az általánosan elfogadott. Írásomban én magam is ez utóbbi terminust alkalmazom azzal együtt is, hogy a *kétnyíltszótagos tendencia* elnevezést sem tartom túl szerencsésnek, minthogy a változás jellegét nemigen adja vissza (sőt némileg félre is érthető).

3. A kétnyíltszótagos tendenciát azonban nem tekinthetjük egynemű folyamatnak. Az elsődleges és másodlagos alakok szerkezeti analízise során ugyanis több altípus is kirajzolódni látszik. Úgy vélem, hogy a jelenséget az adatok szótagszáma és szótagszerkezete szerint csoportosítva mutathatjuk be a legkézenfekvőbb módon, azt is figyelembe véve, hogy a változást három és négy szótagból felépülő szavak és nevek között egyaránt kimutathatjuk.

A vizsgálat leírása előtt azonban egy fontos megjegyzést az adatok felhasználásával kapcsolatosan feltétlenül tennünk kell. Az adatbázisban nagy számban előforduló azonos alakú vagy azonos lexikális egységet tartalmazó helynevek (mint például a *-teleke* > *-telke* utótagú kétrészes nevek, vagy az *Ároki* > *Árki, Péteri* > *Petri, Németi* > *Nemti, Telekesd* > *Telkesd* típusú névformák) esetében

különböző adatkezelési elvet alkalmazok. Az utótagjukként közszói elemet tartalmazó kétrészes neveket a gyakorisági, tipológiai elemzésekben minden esetben egyetlen előfordulásnak tekintem, ugyanis a *-teleke* > *-telke* stb. utótagok a kétrészes nevekben is megőrzik közszói státuszukat, azaz a változás során azok közszói jellege továbbra sem módosul. Ezzel szemben az *Árki, Nemti* stb. névformák, bár közszói eredetre vezethetőek vissza, mégis helynévként értékelendők, mivel helynévvé alakulásukkor elveszítették közszói mivoltukat, s egyetlen nyelvi egységként mint helynévi státuszú elemek funkcionálnak. Ezért ezeket a helyneveket minden esetben külön-külön adatként veszem a továbbiakban figyelembe. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a *Jánostelke, Benke árka* típusú összetett helynevekben szereplő közszói elemek gyakorisága feltétlenül értékes fogódzó lehet a fonotaktikai mintázatok vizsgálatában. Az efféle változási realizációk ugyanis az általuk képviselt fonotaktikai szerkezet, fonológiai struktúra gyakorisága, mintája által hozzájárulhatnak bizonyos jelenségek, így többek között egyes szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok elterjedéséhez, begyakorlottságához vagy éppen jólformálttá válásához. S az így kialakult mintázat aztán — már mintegy modellként viselkedve — más hasonló elemek változását is előidézheti.

4. A következőkben a szótagszámot, s azon belül a szótagszerkezetet alapul véve mutatom be a változási folyamat hatókörébe bekerült lexikális elemeket. Az egyes szótagszerkezeti típusok gyakorisági jellemzőit az 1. ábrán szemléltetem.

Szerkezeti változások	ómagyar kori helynevek	jelenkori tájszavak
CVCVCV > CVCCV	45%	43%
CVCVCVC > CVCCVC	27%	37%
VCVCV > VCCV	6%	2%
VCVCVC > VCCVC	3%	5%
CVCCVCV > CVCCCV	3%	—
CVCVCVCV > CVCCVCV	2%	8%
CVCVCVCV > CVCVCCV	1%	3%
VCVCCVCVC > VCVCCCVC	4%	—
CVCVCCVCV > CVCVCCCV	6%	—
Összetételek	3%	2%
Összesen	100%	100%

1. ábra. *A kétnyíltszótagos tendencia által érintett szótagszerkezeti típusok gyakorisága a két korpuszban*

A táblázatból világosan kitűnik, hogy a két nyelvi elemcsoportban hasonló gyakorisági viszonyokat mutathatunk ki, s mindkét korpuszon belül két változási folyamat teszi ki a módosuláson átesett nyelvi elemek igen tekintélyes arányát: a 72, illetve a 80%-át. Ez azt jelzi tehát, hogy a kétnyíltszótagos tendenciának mint

változási folyamatnak a fő jellemzőit a három szótagú szavakat érintő CVCVCV > CVCCV, illetve a CVCVCVC > CVCCVC módosulásokon keresztül mérhetjük fel alapvetően. Ez a két változástípus határozza tehát meg a folyamat „arculatát", karakterét.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a százalékos arányok számításánál a már említett adatkezelési elveket vettem figyelembe. Az elemzett ómagyar kori helynévi anyagnak közel a felét teszik ki ugyanis például CVCVCV struktúrában a *-teleke* > *-telke* változást mutató helynevek, amelyeket a számításoknál csupán egyetlen előfordulásnak tekintettem, így alakultak ki a táblázatban szereplő arányszámok. Más megoldást választva a CVCVCV > CVCCV változást mutató adatok fölénye az itteninél is nagyobb mértékű lenne. A következőkben az 1. ábrán jelzett változástípusokat egyenként részletezően is bemutatom.

4.1. A három szótagból álló nevek és szavak közül a legnagyobb számban azok a formák estek áldozatul a kétnyíltszótagos tendenciának, amelyek csupa nyílt szótagból álltak, s a tendencia következtében a második nyílt szótagbeli magánhangzójuk esett ki.

A CVCVCV > CVCCV változást az ómagyar kori helynevek körében egyaránt kimutathatjuk belső keletkezésű és jövevényelemek között is. Ami a belső keletkezésű helyneveket illeti, ezek közszavakból és személynevekből egyaránt létrejöhettek, s a kétnyíltszótagos tendencia mindegyik helynévtípusra hatást gyakorolt. A közszói előzményű, belső keletkezést mutató adatok esetében a második nyílt szótag magánhangzója esett ki többek között a Sopron megyei *Bereki* (1433: *Bereky,* Cs. 3: 600) > *Berki* (1433: *Berky,* Cs. 3: 600) helynévben. Hasonlóan a helynevek közszói előzményű lexémáját érintette a változás a *Homoki* (1274: *Humuky,* Cs. 3: 611) > *Homki* (1281: *Honky,* Cs. 3: 611., Sopron vm., vö. *homok* fn. + *-i* képző, FNESz. *Homok*), *Németi* (1256: *Nemety,* Gy. 3: 221) > *Nemti* (1331: *Nemti,* Gy. 3: 221, Hont vm., vö. *német* népnév + *-i* képző, FNESz. *Németi*), *Szeredahely* (1342: *Zeredahel,* Cs. 2: 528) > *Szerdahely* (1395: *Zerdahel,* Cs. 2: 528, Baranya vm.), *Szologagyőr* (1222: *Zuluga Geur,* Gy. 4: 383–384) > *Szolgagyőr* (1223: *Sculgageur,* Gy. 4. 383–384, Nyitra vm., vö. szl. *sluga* > m. *szologa* > *szolga* 'szolgáló nép, udvarnok', FNESz. *Szolgagyőr*), *Teleki* (1229: *Teluky,* Cs. 2: 650) > *Telki* (1390: *Thelky,* Cs. 2: 650, Somogy vm., vö. m. *telek* 'szántásra alkalmas föld' + *-i* képző, FNESz. *Telki*), *Vojada* (1291–94: *Woyada,* KMHsz. 1: 291) > *Vajda* (1333: *Voyda,* KMHsz. 1: 291, Bihar vm., vö. m. *vajda* méltóságnév, RÁCZ A. 2007: 300) nevekben. A tendencia a kétrészes nevek közszói utótagjában is okozhatott változást. Nagy számban találhatjuk meg — mint arra a fentiekben már utaltam — a *-teleke* > *-telke* földrajzi köznévi utótagú neveket ebben a kategóriában, és többek között az *Alekszanderteleke* (1327: *Alexanderteluke,* ComSzat. 146) > *Alekszandertelke* (1350: *Alexandertelke,* ComSzat. 146, Szatmár vm.), *Csehteleke* (1340: *Chehteleke,* Cs. 5: 343) > *Csehtelke*

(1460: *Chehthelke,* Cs. 5. 343, Kolozs vm.), *Egyedteleke* (1432: *Egedtheleke,* Cs. 2: 407, Pozsega vm.) > *Egyedtelke* (1428: *Egyedthelke,* Cs. 2: 407), *Fileteleke* (1347: *Fyleteluke,* Cs. 5: 877) > *Filetelke* (1430: *Fylethelke,* Cs. 5. 877, Küküllő vm.), *Gyákteleke* (1337: *Gyakteluke,* Gy. 3: 553) > *Gyáktelke* (1337>399: *Gyaktelke,* Gy 3: 553, Küküllő vm.), *Gyulateleke* (1329: *Gulateleke,* Gy. 2: 71) > *Gyulatelke* (1318: *Gyulatelke*, Gy. 2: 71, Doboka vm.), *Jákobteleke* (1477: *Jacobtheleke,* Cs. 1: 173) > *Jakabtelke* (1435: *Jakabthelke,* Cs. 1: 173, Borsod vm.), *Kovácsteleke* (1482: *Kowachteleke,* Cs. 2: 47) > *Kovácstelke* (1472: *Kowachthelke,* Cs. 2: 47, Temes vm.), *Pálosteleke* (1320: *Paulustheluke,* Gy. 2: 83) > *Pálostelke* (1320/327: *Paulustelky,* Gy. 2: 83, Doboka vm.) neveket említhetjük itt, de akad példa a *-bereke* > *-berke* módosulásra is, például *Tyúkszó bereke* (1326: *Tyukzoubereke,* HA. 2: 26) > *Tyúkszó berke* (HA. 2: 26, Doboka vm.) és *Szamár bereke* (1281/XVIII.: *Zamarbereke,* KMHsz. 1: 248) > *Szamár berke* (KMHsz. 1: 248, Borsod vm.), valamint a *-tereme* > *-terme* változást is láthatjuk a Baranya megyei *Bottereme* (1323: *Bothtereme,* KMHsz. 1: 64) > *Botterme* (KMHsz. 1: 64) helynévben. Feltűnő lehet, hogy bár a kétnyíltszótagos tendencia igen gyakorinak látszik bizonyos földrajzi köznévi utótagok körében, mégsem érintette például a kétrészes nevek utótagjaként szintén nagyon gyakori *-pataka* földrajzi köznevet. Úgy gondolom, ennek a hátterében fonotaktikai tényezők húzódhatnak meg (erre a problémára alább térek ki).

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Petenyeháza* (1330/XV.: *Pethenehaza,* NÉMETH 2008: 229) településnév előtagjában a *Peten(y)e* személynév rejlik (vö. 1234: *Petene,* ÁSz. 629), s ennek módosulása, a második nyílt szótagbeli magánhangzójának a kiesése eredményezte a mai *Petneháza* formát. További személynévi eredetű példákhoz lásd a következő helyneveket: *Nerada* (1333: *Nerada,* Cs. 2: 779) > *Nerde* (1221: *Nerde,* Cs: 2: 779, Vas vm., vö. 1270: *Nerada* szn., ÁSz. 576), *Bunyila* (1416: *Bwnylla,* Cs. 5: 81) > *Bonyla* (1504: *Bonyla,* Cs. 5: 81, Hunyad vm., vö. rom. *Bunila* szn., FNESz. *Bunyila*), *Kálosa* (1275: *Kalusa,* Gy. 2: 513) > *Kalsa* (1247/366>423: *Calsa,* Gy. 2: 513, Gömör vm., vö. 1213/1550: *Kaluz* szn., ÁSz. 444), *Péteri* (1278: *Petury,* KMHsz. 1: 224) > *Petri* (1291–94: *Petri,* KMHsz. 1: 224, Bihar vm., vö. 1291: *Peturi* szn., ÁSz. 637), *Mehenye* (1113: *Mechina,* Gy. 4: 423) > *Mehnye* (1358: *Myhnye,* Gy. 4. 423, Nyitra vm., vö. cs. *Měchyně* szn., FNESz. *Menyhe*), *Vajola* (1455: *Wayola,* Cs. 5: 422) > *Vajla* (1467: *Wayla,* Cs. 5: 422, Kolozs vm., vö. szb.-hv. *Vojila* szn., FNESz. *Vajola*).

A kétnyíltszótagos tendencia nemcsak belső keletkezésű neveket érintett, hanem jövevénynevek körében is érvényesült. A szláv ’kő’ jelentésű *kamenъ* köznévből alakult a Zemplén megyei szláv *Kamonya* helynév (1358: *Kamonya,* ComZemp. 80), amelyből aztán a *Kamnya* variáns is létrejött (1358: *Komnya,* ComZemp. 80, FNESz. *Kámon, Kemenesalja*). De ide sorolhatjuk a Komárom

megyei *Bábolna* település egykori *Babonya* alakja (1268: *Babuna,* Gy 3: 405, szl. eredetű, vö. szb.-hv. *Babina Gréda* 'vénasszony dűlője' hn., FNESz. *Bábolna*) mellett feltűnő *Babnya* (1326/326: *Babna,* Gy 3: 405) változatát is, amely szintén a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába esett bele átmenetileg. További hasonló példákat ebből az etimológiai körből bőséggel idézhetünk: *Gorica* (1501: *Gorycza,* ComZag. 2: 7) > *Gorca* (1327: *Gorcha,* ComZag. 2: 7., Zágráb, vö. szln. *goríca* 'kis hegy, domb, szőlőhegy', FNESz. *Gorica*), *Palugya* (1246: *Polugia,* Gy. 4: 84–85) > *Kispalgya* (1299>391: *Kyspalgya,* Gy. 4. 84–85, Liptó vm., vö. újlatin (vallon) **Paludia* 'mocsarak' hn., FNESz. *Kispalugya, Nagypalugya*), *Morova* (1217/550: *Moroua,* Gy. 4: 325) > *Morva* (+1206/385: *Morwa,* Gy. 4: 325, Nyitra vm., vö. szlk. *Morava,* FNESz. *Morva*).

A helynevek mellett a másik forrástípus, a tájszavak körében — az egymás mellé kerülő mássalhangzók típusaira koncentrálva — a *kabalafa ~ kablafa, zabola ~ zabla, gabona ~ gabna, cibere ~ cibre, sehuva ~ suhva, kajiba ~ kájba, vékonya ~ véknya, malina ~ málna, szereda ~ szerda, csörege ~ csörge, borona ~ borna, fityula ~ fityla, tézsola ~ tézsla* variánsokban mutathatunk ki föltehetően e körbe sorolható váltakozást. E lexémákban az etimológiai előzmények is a nyíltszótagos variánst jelzik elsődlegesnek, s ily módon a második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesését támogatják (az etimológiai háttér megállapításához a TESz. és az EWUng. volt számomra iránymutató). A lexémákról a fonológiai kérdések taglalásakor igyekszem bővebben is szót ejteni, itt csupán a felsorolásukat tartottam fontosnak.

Úgy vélem, a felsorolt példák által illusztrált változás és váltakozás okát részint a fonotaktikai szerkezet befolyásoló hatásában érdemes keresnünk. Ezért a kétnyíltszótagos tendencia vizsgálata során is fontos tekintettel lennünk a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai mintázatokra. Az alapnyelvre rekonstruált fonotaxis alapján azt mondhatjuk, hogy a CVCCV hangszerkezet az uráli és a finnugor alapnyelv egyik gyakori struktúrája volt, s a gyakorisági sorrendben csak a CVCV előzte meg, míg a három szótagos CVCVCV forma a ritkább szótagszerkezeti típusok közé tartozhatott (E. ABAFFY 2003: 115, BAKRÓ-NAGY 1998: 235–236, 1999: 19–21, BERECZKI 1996: 40, KASSAI 1999: 113). Időben tovább haladva azt láthatjuk, hogy az ómagyar kor időszakában, a honfoglalás után a magyar nyelvközösség nyelvi környezete jelentősen megváltozott, más nyelvet beszélő közösségekkel, s ezzel együtt a nyelvükben megjelenő más fonotaktikai mintázatokkal került kapcsolatba. A szó eleji mássalhangzó-torlódást tartalmazó szavak, nevek átvétele például új helyzet elé állította a beszélőket, s könnyen lehet, hogy a torlódások feloldása után felszaporodó három szótagos alakok, illetve az újonnan a magyar nyelvbe beáramló nagy mennyiségű három szótagú szavak és — mint fentebb láttuk — nevek kevésbé tudtak a nyelvünkbe úgy betagozódni, mint az eleve jellegzetesebbnek, gyakoribbnak látszó CVCCV szerkezetű elemek.

Talán ez a körülmény is előidézhette bennük a második nyílt szótag magánhangzójának kiesését. Fonológiai és fonotaktikai ismereteink alapján ugyanis azt tudjuk, hogy az ómagyar korban a mássalhangzó-kapcsolat csakis szó belsejében lehetett engedélyezett, s a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok között vannak ún. eredeti és másodlagos kapcsolatok. Az eredetiek a finnugor örökség részei, a másodlagosak pedig belső fejlődés eredményei, mégpedig éppen az itt tárgyalt kétnyíltszótagos tendencia működésének következményei voltak. Talán nem óvatlanság ezért azt feltételeznünk, hogy az alapnyelvi fonotaktikai mintázatok, az alapnyelvi örökség egyfajta iránytűként munkált a későbbi időszakokban is a nyelvi változások működésében (az ómagyar kori szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok bővebb leírását lásd KASSAI 1999: 117).

A fonotaktikai-fonológiai kérdések tárgyalásakor a CVCVCV > CVCCV változást mutató nevek és szavak fontos jellemzőjeként kell kitérnünk a magánhangzó-kiesés utáni mássalhangzó-kapcsolatok tulajdonságaira is. A két forráscsoportban néhány apró eltérést e téren mindenképpen felfedezhetünk. A helynevek körében a legtöbb esetben az *r* után esik ki a második nyílt szótag magánhangzója (pl. *Bereki* > *Berki, Porova* > *Porva, Nerada* > *Nerde, Szereda*hely > *Szerda*hely), de a szonoráns elemek közül az *l* (pl. Alekszander*teleke* > Alekszander*telke, Kálosa* > *Kalsa, Palugya* > Kis*palgya, Szologa*győr > *Szolga*győr, *Teleki* > *Telki*) és a nazálisok csoportjából az *m* is gyakori ebben a helyzetben (pl. *Kamonya* > *Kamnya, Homoki* > *Homki, Németi* > *Nemti*). A kétnyíltszótagos tendencia következtében kialakult mássalhangzó-kapcsolatok második eleme leggyakrabban az *ny,* ahogyan ezt például a *Mehenye* > *Mehnye, Kamonya* > *Kamnya, Babonya* > *Babnya* helynevekben láthatjuk. Ez utóbbi példák azért is érdemelnek kitüntetett figyelmet, mert HORGER ANTAL úgy vélte, hogy *ny* előtti pozícióban nem eshet ki magánhangzó (HORGER 1911: 48). Az említett helynévi példák egyértelműen cáfolják ezt a kijelentést. Az *ny* hangon kívül a mássalhangzó-kapcsolatok második elemeként gyakori még a *v* (mégpedig jellemzően *rv* kapcsolatban; pl. *Porova* > *Porva, Morova* > *Morva*), az *l* (pl. *Bunyila* > *Bonyla, Vajola* > *Vajla*) és a zárhangok közül a *t, d* és a *k* (pl. *Németi* > *Nemti; Nerada* > *Nerde; Homoki* > *Homki, Teleki* > *Telki,* illetve lásd itt a számos *-teleke* > *-telke* módosulást is a helynevek utótagjaként).

A tájszavak esetében jórészt hasonló helyzettel találkozunk. A tendencia nyomán kialakult mássalhangzó-kapcsolatok első eleme gyakran szintén valamilyen likvida (pl. *malina* ~ *málna, szereda* ~ *szerda, csörege* ~ *csörge, borona* ~ *borna*), de a zárhangok közül a *b*-t is többször megtalálhatjuk ebben a pozícióban (pl. *kabalafa* ~ *kablafa, zabola* ~ *zabla, gabona* ~ *gabna, cibere* ~ *cibre*). Második elemként szintén a likvidák (pl. *kabalafa* ~ *kablafa, zabola* ~ *zabla, fityula* ~ *fityla, tézsola* ~ *tézsla*), valamint a nazálisok (pl. *gabona* ~ *gabna, malina* ~ *málna, borona* ~ *borna, vékonya* ~ *véknya*) emelkednek ki a nyelvjárási lexémák esetében.

Az *r* és *l* hangok itt tapasztalható gyakoribbelőfordulása nem meglepő, mivel ezt a jelenséget nemcsak a kétnyíltszótagos tendencia kapcsán előállt mássalhangzó-kapcsolatok körében tapasztalhatjuk. KENYHERCZ RÓBERT a szó eleji mássalhangzó-torlódás vizsgálatakor azt mutatta ki, hogy a régi magyar nyelvre kikövetkeztetett kételemű mássalhangzó-kapcsolatok típusai között az *r, l* és *v* hangok jelentősen megterheltek voltak. SIPTÁR PÉTER nyomán az *l* és *r* gyakori előfordulását azok fonológiai jellegével magyarázta (KENYHERCZ 2013: 185, SIPTÁR 1998: 367). Zengőhangként ezek a hangok tehát általában véve is gyakran előfordulnak mássalhangzó-kapcsolatok tagjaiként. Az a fonológiai helyzet pedig, ami a kétnyíltszótagos tendencia következtében alakult ki, nagyfokú hasonlóságot mutat a mai magyar nyelvre általában is jellemző mintázatokkal. A szó belsejében megtalálható mássalhangzó-kapcsolatok első eleme — mint láthattuk — a legtöbb esetben valamilyen likvida, de gyakorinak mondható még a nazálisok közül az *n* és az *m,* valamint a veláris zárhangok. A kapcsolatok második tagjaként szintén kiemelkednek a likvidák és a nazálisok (KASSAI 1998: 148–149, B. LŐRINCZY 1979: 470).

A CVCVCV > CVCCV szerkezeti átalakulások fonetikai és fonológiai sajátosságai azt mutatják, hogy az alapnyelvi szótagszerkezetekre jellemző mintázatok szerepet játszhattak a változási folyamat elindításában, a módosulás folytán kialakuló kedvező és jólformált mássalhangzó-kapcsolatok pedig támogathatták és elősegíthették annak lefolyását. Arra is fontos ugyanakkor rámutatnunk, hogy a mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozó optimalitási kritériumok meg is akadályozhatták a változást abban az esetben, ha a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése fonotaktikailag kedvezőtlen helyzetet teremtett volna. Ezt jól láthatjuk a *-pataka* földrajzi köznévi utótag példáján, amely kívül rekedt a kétnyíltszótagos tendencia hatáskörén, pedig a szótagszerkezete alapján szolgálhatott volna annak bemenetéül. E mögött a jelenség mögött optimalitási feltételeket sejthetünk, mégpedig konkrétan a szonoritási hierarchia hatását. A második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése ugyanis *tk* mássalhangzó-kapcsolatot teremtett volna a szó belsejében, amely viszont a magyarban a szonoritási hierarchia értelmében hátrányos kapcsolatnak minősül (TÖRKENCZY 1994: 361–363, 373–374), még akkor is, ha a nyelvünkben vannak ilyen kapcsolatot tartalmazó lexémák (pl. *mátka, Pátka*).

4.2. A három szótagból felépülő nevek és szavak csoportjában olyan esetekkel is találkozhatunk, amikor az elsődleges alak nemcsak nyílt szótagokat tartalmaz, hanem két nyílt szótagot zárt szótag követ, s a változás révén a második nyílt szótag magánhangzója esik ki. A CVCVCVC > CVCCVC szerkezeti változás a második leggyakoribb jelenség a tendencia szempontjából: a helynévi lexémák esetében több mint 27%-ban, a tájszói elemeknél pedig 37%-ban ilyen struktúrákat érintett a változás. Erre hozható példaként a közszói előzményre visszavezet-

hető Bihar megyei *Köteles* település nevének alakulása: *Köteles* (1335: *Kuteles,* Cs. 1: 614; vö. a *kötél* főnév *-s* képzős alakja; RÁCZ A. 2007: 167) > *Kötles* (1335: *Kwtles,* Cs. 1: 614), a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése azonban vélhetően csak alkalmi, átmeneti változás lehetett. Itt említhetjük meg továbbá a Kolozs megyei mai *Oláhsolymos* település nevét is, amelynek egykori állatnévi eredetű *Sólyomos* formájából (1318: *Solumus,* Cs. 5: 401) szintén az itt tárgyalt változás eredményezett *Solymos* (1397: *Solmus,* Cs. 5: 401) alakot. A közszói eredetű helynevek efféle változására idézhetők a Kápolnás*kerecsen* (1351: *Kapulnaskerechun,* Cs. 3: 69) > *Kercsen* (1270: *Kerchen,* Cs. 3: 69, Zala vm., vö. m. *kerecsen* 'vadászsólyom'), Alsó*monyorós* (1515: Alsó *Monyoros,* Cs. 1: 775) ~ Középső*monyrós* (1350: *Kuzepseumonyros,* Cs. 1: 775, Arad vm.) és a *Labadás*varsány (1347/378: *Labadaswossyan,* Gy. 2: 414) > *Labdás*varsány (Gy. 2: 414, Fejér vm., vö. m. *laboda* 'paréj', FNESz., *Labodás-oldal*) helynevek is.

Személynévi előzményre vezethető vissza a Komárom megyéből adatolt *Radvány* településnév, amelynek elsődleges *Radovány* (1267: *Rodowan*, Gy. 3: 449) alakjából (személynévi alapszavához lásd 1131: *Radoan,* ÁSz. 664) a kétnyíltszótagos tendenciának köszönhetően alakult ki a későbbi *Radvány* változata (1297: *Roduan,* Gy. 3: 449). További hasonló példákhoz lásd a következő helyneveket: *Beremen* (1281: *Beremen,* KMHsz. 1: 54) > *Bermen* (1296: *Bermen,* KMHsz. 1: 54, Baranya vm.), *Necsemér* (1214/550: *Nechemer,* Gy. 3: 516) > *Necsmér* (1213/550: *Nesmer,* Gy. 3: 516, Kraszna vm., vö. 1214/1550: *Nechemer* szn., ÁSz. 580), *Nepokor* ([1090 k.]/227/250/611/XIX. sz.: *Nepocor,* NÉMETH 1997: 141) > *Napkor* (1312: *Napkur,* NÉMETH 1997: 141, Szabolcs vm., vö. [1090 k.]/227/250: *Nepocor* szn., ÁSz. 580), *Porodány* (1337: *Paradan,* KMHsz. 1: 226) > *Pordány* (KMHsz. 1: 226, Csanád vm., vö. 1219/1550: *Paradan* szn., ÁSz. 614), *Pereked* (+1075/+158/403/PR.: *Perecud,* KMHsz. 1: 221) > *Perked* (+1015/+158//XV.: *Perkud,* KMHsz. 1: 221, Baranya vm., vö. [1296]: *Perech* szn., ÁSz. 626, + amihez a *-d* akár személynév-, akár helynévképzőként is járulhatott).

A jövevénynevek csoportjában a Baranya megyei *Görcsöny* település nevét említhetjük meg elsőként, amelynek elsődleges *Gerecseny* formája (1305>372: *Gerechen,* KMHsz. 1: 114) feltehetően egy szláv *gríč* 'domb' (FNESz. *Görcsöny, Gerecse*) jelentésű szóra vezethető vissza. Már a 14. századtól adatolható *Görcsöny* alakját (1332–5/PR: *Guerchen,* KMHsz. 1: 114) minden kétséget kizáróan a kétnyíltszótagos tendencia alakította ki. Ehhez hasonló változást gyaníthatunk az Ugocsa megyei *Terebes* (1219: *Terebes,* ComUg. 213, vö. szb.-hv. *Trebeź* 'irtvány' hn., FNESz. *Terebes*) > *Terbes* (1528: *Terbes,* ComUg. 213) folyamat mögött is.

A jelenkori tájszavak körében is igen nagy számban találhatjuk meg ezt a változástípust: a *lúdarázs ~ ludrás, fikanyos ~ fiknyos, hajadon ~ hajdon, majoros*

~ majros, fonatos ~ fontos, gépelés ~ géplés, szeredás ~ szerdás, derekas ~ derkas, cserepes ~ cserpes, csirázik ~ csirzik, hasidék ~ hasdék, fesziget ~ feszget, maszatos ~ mosztos, kazalos ~ kazlas variánsokat említhetjük erre példaként.

A korábbiakban tett fonotaktikai megjegyzések természetesen e módosulásra is érvényesek, azokat fölösleges itt (és a továbbiakban) újra megismételnünk. Amire viszont érdemes e helyütt is utalnunk, az a kialakuló mássalhangzó-kapcsolatok problematikája. Ebben a hangszerkezeti csoportban mindkét elemtípus esetében leggyakrabban likvidák után esik ki a második nyílt szótagbeli magánhangzó, jól láthatjuk ezt többek között a *Beremen > Bermen, Gerecseny > Görcsöny,* Kápolnás*kerecsen > Kercsen, Porodány > Pordány, Pereked > Perked, Terebes > Terbes; Sólyomos > Solymos* helynevek és a *szeredás ~ szerdás, derekas ~ derkas, cserepes ~ cserpes, csirázik ~ csirzik; hajadon ~ hajdon, majoros ~ majros* tájszavak esetében. A szó belsejében lévő mássalhangzó-kapcsolatok második tagja a helynévi példákban legtöbbször nazális (pl. *Beremen > Bermen, Necsemér > Necsmér, Sólyomos > Solymos*) vagy zárhang (pl. *Nepokor > Napkor, Pereked > Perked; Labadás*varsány > *Labdás*varsány, *Porodány > Pordány; Terebes > Terbes*). A magyar nyelvre általánosan jellemző kapcsolódási szabályoknak a változás révén előállt mássalhangzó-kapcsolatok tökéletesen megfelelnek.

4.3. A további változási típusok a ritkább folyamatok közé tartoznak, így róluk csupán röviden kívánok szólni, főleg azért is, mert az előzőekben említett, változást indukáló tényezők ezekre is érvényesek lehetnek. A három szótagú, de magánhangzóval kezdődő nyíltszótagos adatok körében is aktívnak mutatkozik a kétnyíltszótagos tendencia. Ezzel kapcsolatban a VCVCV > VCCV változási folyamatra utalhatunk elsőként, amely az ómagyar kori helynevek körében közel 6%-ban jelentkezett. E módosulást ugyancsak több különböző etimológiai rétegben mutathatjuk ki.

A belső keletkezésű elemek sorában a közszavakból alakult helynevek VCVCV > VCCV változásait a következő példák illusztrálhatják. Az Arad megyei *Ároki* helynév (1326: *Aruky,* KMHsz. 1: 36) másodlagos *Árki* (1335: *Árky,* KMHsz. 1: 36) változatát a kétnyíltszótagos tendencia hozta létre. S idesorolhatjuk még többek között a Bereg megyei, népnévi eredetű *Oroszi* (1260: *Vruzy,* ComBer. 123) nevet is, amelyből affrikáció létrejöttével *Orci* (1553: *Orczy,* ComBer. 123) forma alakult a tendencia következtében. A változást ebben a típusban is kimutathatjuk a helynevek földrajzi köznévi utótagjaiban: az Apod *akola* (+1278/278: *Apudokola,* Gy. 3: 419) > Apod *akla* (Gy. 3: 419, Komárom vm.) és a Tamás *égere* (KMHsz. 1: 271) > Tamás *égre* (1270: *Thamasegre,* KMHsz. 1: 271, Bereg vm.) feltehetően alkalmi névváltozatokkal illusztrálhatjuk ezt az esetet.

A kétnyíltszótagos tendencia hatása érvényesült másrészt a személynevekből származó, szintén belső keletkezésű helynevek körében is. Ezt láthatjuk a borsodi

Arca helynévben, amelynek elsődleges *Araca* (1219/550: *Orocha,* PÓCZOS 2001: 19) alakjából a magánhangzó-kiesés eredményezte a másodlagos *Arca* (1222/550: *Harca,* PÓCZOS 2001: 19, vö. 1219/550: *Orocha* szn., ÁSz. 260) formát.

A változást kimutathatjuk végezetül a jövevénynevek körében is. A szláv **ob-voda* 'sziget' jelentésű szóból származtatható (vö. FNESz. *Abda*), Győr vármegyei elsődleges *Abada* (1260/270: *Abada,* HA. 2: 75) formából a kétnyíltszótagos tendencia következtében jött létre a mai (de már a 13. századtól adatolható) *Abda* névalak ([1235–70]/353>410: *Abda,* HA. 2: 75, Győr vm.). Hasonló változást tapasztalhatunk az ősszláv **ob(v)ora* 'körülkerített hely' jelentésű etimonra visszavezethető *Abara* (1221: *Abara,* ComZemp. 135, vö. FNESz. *Abara*) helynév kialakulását illetően is, ahol a név második nyílt szótagbeli magánhangzójának kiesése után jött létre az alkalmilag feltűnő *Abra* (1300: *Abra,* ComZemp. 135, Zemplén vm.) forma.

A másik forráscsoportból ebbe a típusba tartoznak az *ifijú ~ ifjú, imola ~ imla* tájszavak, esetükben a szinkrón variánsok kialakulása mögött diakrón folyamatként szintén a kétnyíltszótagos tendenciát vélhetjük meghúzódni. Ez a jelenség a számításba vett tájszavak körében 5%-ot tesz ki.

A VCCV mintázatra való törekvés mögött hasonló fonotaktikai motivációt figyelhetünk meg, mint amikre az előző kategóriák, főként a CVCVCV > CVCCV változás esetében utaltunk. A rekonstruált alapnyelvi szótagszerkezeti típusok közül a VCVCV rendkívül ritkának mutatkozik, szemben a VCCV szerkezettel, amely közepes gyakoriságúnak tekinthető (az alapnyelvi rekonstruált szószerkezetek gyakoriságáról lásd bővebben BALÁZS 1967b: 33). Ez a közepes mértékű gyakoriság azonban elégséges lehetett ahhoz, hogy az újonnan beáramló vagy belső változások révén létrejövő három szótagos VCVCV felépítésű szavak és nevek bekerüljenek a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába, s ezáltal egy optimálisabb fonotaktikai szerkezet alakulhatott ki.

A kiesés következtében létrejött mássalhangzó-kapcsolatokra itt is fontos figyelmet fordítanunk, hiszen a változás lefolyását — mint korábban jeleztem — az is elősegíthette, ha ezáltal kedvező fonotaktikai helyzet alakult ki a szó belsejében. A mássalhangzó-kapcsolatok első eleme a legtöbb esetben az *r* (pl. *Araca* > *Arca, Ároki* > *Árki, Oroszi* > *Orci*), illetve zárhangok (*Abada* > *Abda, Abara* > *Abra;* Apod *akola* > Apod *akla,* Tamás *égere* > Tamás *égre*) ugyancsak nemritkán tűnnek fel ebben a pozícióban. A mássalhangzó-kapcsolatok második helyén főként likvidákat láthatunk mindkét elemcsoportban (pl. *Abara* > *Abra,* Tamás *égere* > Tamás *égre,* Apod *akola* > Apod *akla; imola ~ imla, ifijú ~ ifjú*), de szórványosan akadnak zárhangok (pl. *Abada* > *Abda, Ároki* > *Árki*), illetőleg affrikáta is ebben a pozícióban *(Oroszi* > *Orci, Araca* > *Arca)*. Aligha meglepő, hogy itt is azt tapasztalhatjuk, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nyomán kialakuló szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok nagyfokú egyezést mutatnak a mai és persze az ómagyar kori magyar nyelvben meglévő mintázatokkal.

4.4. A zárt szótagra végződő szavak és nevek között, hasonlóan a csupa nyílt szótagból álló példákhoz, szintén találunk magánhangzóval kezdődő alakokat. A VCVCVC > VCCVC módosuláson átesett helyneveket tárgyalva a közszói eredetre visszavezethető nevek csoportjában a jelenségre több példát is találunk. Az *akol* szó *-s* képzős származékából keletkezett a Komárom megyei *Akolos* helynév (1247/252/592: *Ocolus,* Gy. 3: 387, vö. FNESz. *Nagyoklos*), ami a tendencia következtében *Aklos* formájúvá módosult (Gy. 3: 387). Hasonló változást mutat a növénynévből alakult Alsó*egeres* településnév is (1440: *Also Egeres,* Cs. 5: 700, vö. m. *éger* fanév + *-s* képző, FNESz. *Felsőegres*), amely a fenti adattal egyidejűleg *Alsóegres* formában is szerepel a forrásokban (1440: *Alsoegrus,* Cs. 5: 700, Torda vm.). Az itt idézett példák mindegyike az *-s* képzőnek köszönhetően nyerte el a kétnyíltszótagos tendenciához előzményül szolgáló alakját. Korpuszomban az ómagyar kori helynevek körében közel 3%-ban, míg a tájszavak körében 5%-ban fordul elő ez a változástípus.

4.5. Azt, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nem csupa nyílt szótagból álló lexémákat érint, nemcsak az előbbi típusok némelyike jelzi, hanem az alább következők is. Valójában a változás előfeltételének — szótagszerkezeti szempontból legalábbis — egyedül a két egymást követő nyílt szótag mutatkozik. Zárt szótagot követő nyílt szótagból esett ki a magánhangzó a tendencia következtében a Szatmár megyei *Nemesborzova* egykori adataiban. A szláv eredetű, CVCCVCV szerkezetű *Borzova* (1436: *Borzova,* NÉMETH 2008: 35, Szatmár vm.; vö. szlk. *Brezová* hn., FNESz) formából a zárt szótag utáni első nyílt szótag magánhangzójának kiesését követően alakult ki a CVCCCV hangszerkezetű, átmenetileg feltűnő *Borzva* alakváltozat (1436: *Borzwa,* NÉMETH 2008: 35). S itt kell megemlítenünk az Árva megyei *Lestina* (1235/270: *Lesthyna,* ComArv. 26) helynevet is, amely feltehetően szláv eredetű (vö. szlk. *lieština* 'mogyoróscserjés, mogyorós', FNESz. *Lestin*), s szintén a kétnyíltszótagos tendencia következtében alkalmilag lett *Lestna* formájúvá (1325: *Lesthna,* ComArv. 26). Ebbe a típusba illeszkedik továbbá a *Szendrő* helynév is, amely személynévi eredetű, s *Szenderő* alakú volt elsődlegesen (1317: *Zendereu,* PÓCZOS 2001: 69, személynévi alapszavához lásd cseh R. *Sěmidrah* szn., valamint a le. R. *Semidroch* szn., PÓCZOS 2001: 69), s mai, de már a 14. századtól adatolható *Szendrő* alakját feltehetően a kétnyíltszótagos tendencia által nyerte el (1312: *Zundreu,* PÓCZOS 2001: 69, Borsod vm.). Ebben a típusban tehát azt figyelhetjük meg, hogy a tendencia következtében három mássalhangzó került a nevek belsejében egymás mellé.

Arra, hogy a kétnyíltszótagos tendencia efféle alakokat is érinthet, már HORGER ANTAL is rámutatott, amikor felismerte, hogy vannak olyan esetek, „s nem is igen csekély számmal, melyekben egy nyílt szótag felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzójának megelőző zárt szótag után való kiesése is tagadhatatlan" (1911: 26). A tendencia nyomán kialakult hármas mássalhangzó-kapcsolato-

kat azok a mássalhangzók alkotják, amelyeket a kéttagú kapcsolatokban is megtalálhatjuk (lásd ehhez bővebben KENYHERCZ 2013: 187). Általánosabb érvénnyel tehát azt mondhatjuk, hogy a mai magyar nyelv (és tegyük hozzá rögtön: az ómagyar nyelv) fonotaktikai szerkezetére jellemző, hogy az efféle kapcsolatokban azok a mássalhangzók fordulnak elő leggyakrabban, amelyek a kételemű kapcsolatokban is gyakran kombinálódnak egymással, tehát a likvidák, a nazálisok és a zárhangok (KASSAI 1981: 80, 1998: 158, OLASZY 2007: 193, REBRUS–TRÓN 2002: 35).

4.6. A kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába háromnál több szótagból álló szavak és nevek is bekerülhettek, ám ezek több esetben is hasonlóságot mutatnak a három szótagú lexémák kapcsán megfigyelt jelenségekkel.

Csupa nyílt szótagból álló n é g y s z ó t a g o s szavak és nevek esetében a második és a harmadik nyílt szótag magánhangzóját érinthette a változás.

CVCVCVCV > CVCCVCV alakulásmódot (ami valamivel több mint 2%-ban jelentkezett a helynevekben) figyelhetünk meg a *berkenye* (régen *berekenye*) növénynévből származó *Berekenye* helynév esetében. A csupa nyílt szótagból felépülő *Berekenye* elsődleges alakból (1299/411/413: *Berekenye,* Gy. 4: 231) a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése után jött létre a későbbi *Berkenye* forma (Gy 4: 231, Nógrád vm.). Arra, hogy a *Berekenye* típusú közszói és tulajdonnévi elemek más módon is változhattak, az alábbiakban térek ki.

Ide sorolhatunk jövevényelemekből keletkezett helyneveket is, például a szláv eredetű *Holboka* névadatot (vö. szlk. *Hluboké* hn. FNESz.), amelynek elsődleges (a szó eleji mássalhangzó-torlódást megszüntető) *Holoboka* alakjából (1347: *Holoboka,* FN. 124) a kétnyíltszótagos tendencia hozta létre a *Holboka* névváltozatot (1363: *Holboka,* FN. 124, Trencsén vm.). Hasonlóan alakult a szintén szláv eredetű (vö. szb.-hv. *kùpus* 'káposzta', FNESz. *Kupuszina*) *Kupecsine* (1455: *Kupechyne,* ComZag. 1: 164) elsődleges névalakból az átmenetileg feltűnő *Kupcsina* (1500: *Kupchyna,* ComZag. 1:164). S e helyütt, a szláv jövevénynevek között említhetjük még a Máramaros vármegyei *Szalatina* helynevet (1360: *Zalatina,* ComMar. 97) is, amely a FNESz. szerint egy szb.-hv. *slatina* 'savanyúforrás' jelentésű szóval hozható kapcsolatba. A névben a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása során létrejött nyílt szótagos *Szalatina* formából aztán a második nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése után kialakult a *Szaltina* forma (1364: *Zaltina,* ComMar. 97), míg másutt ugyanebből a szláv előzményből a változási folyamat más irányú lezajlásának köszönhetően *Szalatna* lett (lásd alább). Az ilyen jelenséget KISS LAJOS névhasadásnak nevezi (1995: 24).

Ez a változástípus a tájszói variánsok körében is megtalálható, s többek között a *berekenye ~ berkenye, filemile ~ filmüle, gezemice ~ gezmece, kokorica ~ kukrica* alakokat sorolhatjuk ide. A tájszói korpusz 8%-ában találkozhatunk efféle változással.

A jelenség hátterében meghúzódó esetleges okokat csak igen óvatos felvetésként fogalmazhatjuk meg. Az ómagyar korban nem csekély mennyiségű olyan elem kerülhetett nyelvünkbe, főként a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldásának következtében, amelyekben CVCVCVCV szerkezetet regisztrálhatunk. Az ilyen struktúrájú szavak és nevek szokatlanok lehettek a nyelvhasználók számára, hiszen addig ritkán tartalmazott a magyar nyelv háromnál több szótagú alakokat (vö. ehhez részletesen E. ABAFFY 2003: 115).[1] Az alapnyelvből örökölt és az ősmagyar koron keresztül tovább örökített mintázatok hatására ezek az alakok is a kétnyíltszótagos tendencia hatása alá kerültek, s vagy a második, vagy a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzójuk esett ki, közelítve ezzel a valamelyest optimálisabb elrendeződésekhez. Az a tény, hogy a mai magyar nyelvben több négy vagy több szótagból álló szavunk is akad (a magyar fonológiai szótagtípusokra összefoglalóan lásd KASSAI 1981: 85), az optimalitási szabályok és a közöttük lévő hierarchia folytonos változásaival magyarázható.

Bár csak néhány adattal illusztrálhatjuk a kétnyíltszótagos tendenciának ezt a típusát, mégis feltűnő, hogy a likvidák itt is túlsúlyban vannak. A *Holoboka* > *Holboka, Szalatina* > *Szaltina; Berekenye* > *Berkenye* helynevek és a *fülemüle* ~ *filmüle; berekenye* ~ *berkenye* alakokból likvidák utáni helyzetből esett ki a nyílt szótagbeli magánhangzó.

4.7. A csupán nyílt szótagokból felépülő négy szótagos szavak és nevek között akadnak olyanok is, amelyeknek a harmadik nyílt szótagbeli magánhangzóját érintette a kétnyíltszótagos tendencia. (Erre az előző típus egyik példája kapcsán is utaltam már.)

A Trencsén vármegyéből adatolt, szláv előzményű *Jeszenice* névből (1375: *Jezyniche,* FN. 129, vö. szlk. *Jasenica,* FNESz. *Nagyjeszence*) a kétnyíltszótagos tendencia révén alakult ki a *Jeszence* forma (1269: *Jezencha,* FN. 129). Ehhez hasonló változást mutat az ugyancsak valószínűleg szláv eredetű *Kanyapta* kialakulása, amelynek elsődleges *Kanyapota* formája (1298: *Kanapota,* KMHsz. 1: 143, vö. szlk. *Konotopa* hn., FNESz. *Kanyapta,* TÓTH V. 2001: 84) került a tendencia hatósugarába, s eredményezte aztán ez a változás a *Kanyapta* változat létrejöttét (1323/390: *Kanapta,* KMHsz. 1: 143, Abaúj vm.). A helynévi korpusz valamivel kevesebb, mint 1%-ában találkozhatunk ezzel a típussal.

Hasonló folyamat húzódik meg a *berekenye* ~ *bereknye* és a *kukorica* ~ *kukorca* tájszavak szinkrón variációi mögött is, amelyek a tájszói adatbázis 3%-át teszik ki.

[1] Megjegyzem ugyanakkor, hogy ez csupán a tőszavak esetében lehetett így, hiszen a toldalékok feltétlenül tovább növelték a szóalakok hangtestét: a szóképzés elterjedt szóalkotási mód volt, de a jelek, ragok is a szóterjedelem bővülését eredményezték.

4.8. A négy szótagból álló nevek esetében is találunk olyan alakokat, amelyekben zárt szótag utáni nyílt szótagból esett ki a magánhangzó (a helynévi korpuszban ez a módosulás közel 4,5%-ot tesz ki). Erre hozható példaként a közszói előzményű *Eresztevény* (1326: *Erezteven,* Gy. 3: 105) > *Eresztvény* (Gy. 3: 105, Heves vm.) változás. Az *eresztvény* szó hasonló változásmódja helynevek földrajzi köznévi utótagjaként is megfigyelhető: pl. *Remete eresztevénye* (1341: *Remeteerezteueny,* KMHsz. 1: 231) > *Remete eresztvénye* (KMHsz. 1: 231, Baranya vm.), *Benke eresztevénye* (1265: *Benkeerestewene,* Gy. 4: 263) > *Benke eresztvénye* (Gy. 4: 263, Nógrád vm.) és a *Farkas eresztevénye* (1324: *Forcaserezteweyni,* Gy. 4: 326) > *Farkas eresztvénye* (Gy. 4: 326, Nyitra vm.). A *-monostora* utótagú nevek is e csoportba illeszkednek: pl. *Koppánymonostora* (1394: *Koppanmonostora,* Cs. 3: 505) > *Koppánymonostra* (1420: *Koppanmonostra,* Cs. 3: 505, Komárom vm.), *Penteleimonostora* (1329: *Penteleymonostora,* Gy. 2: 400) > *Pentelemonostra* (1330>414: *Penthelemonostra,* Gy. 2: 400, Fejér vm.), *Gábriánmonostora* (1341: *Gabrianmunustura,* KMHsz. 1: 108) > *Gábriánmonostra* (1341: *Gabrianmonustra,* KMHsz. 1: 108, Bihar vm.).

E két lexikális elem közös sajátossága az, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nyomán a szavak és nevek belsejében hármas mássalhangzó-kapcsolatok *(sztv, str)* alakultak ki. Akárcsak a három szótagú szavaknál megfigyelhető hármas mássalhangzó-kapcsolatok esetében, itt is arra kell rámutatnunk, hogy a kapcsolatok alkotóelemei azok a hangok, amelyek páros mássalhangzó-kapcsolatokban egyébként is nagyobb megterheltségűek.

4.9. Az előző típusoktól némiképp elkülönítve kell tárgyalnunk végezetül azokat az eseteket, amelyeknél a kétnyíltszótagos tendencia ö s s z e t é t e l i h a t á r o n fejtette ki hatását. Az ómagyar korból származó helynévi adatokra az jellemző, hogy az e körbe vonható névstruktúrák szinte kivétel nélkül személynévből (vélhetően személynévképzőt tartalmazó névformából) és valamilyen 'település' jelentésű földrajzi köznévi utótagból állnak. Példaként a *Bácsafalva* (1468: *Bachafalva,* Cs. 5: 70) > *Bácsfalva* (1505: *Bachfalva,* Cs. 5: 70, Hunyad vm.), *Karácsafalva* (1439: *Karachafalva,* Cs. 1: 734) > *Karácsfalva,* Cs. 1: 734, Zaránd vm.), *Balátafalva* (1424: *Balathafalua,* ComSzat. 7) > *Balotfalva* (1463: *Balothfalwa,* ComSzat. 7, Szatmár vm.), *Baksafalva* (1428: *Baxafalwa,* Cs. 2: 735) > *Baksfalva* (1428: *Baxfolwa,* Cs. 2: 735, Vas vm.), *Damásafölde* (1300: *Damasafeldy,* Gy. 2: 139) > *Damásfölde* (1300: *Damasfeldu,* Gy. 2: 139, Erdélyi Fehér alsó része), *Vidaháza* (1449: *Wydahaza,* Cs. 3: 518) > *Vidháza* (1450: *Wydhaza,* Cs. 3: 518, Komárom vm.), *Dajalaka* (1508: *Doyalaka,* RÁCZ A. 2007: 84) > *Dajlaka* (1598: *Doylaka,* RÁCZ A. 2007: 84, Bihar vm.) elnevezések idézhetők. Változásaik éppen az előtagjaik jellege miatt bizonyosan nem névrészcsereként értékelhetők, hanem bennük hangtani természetű változás történt, ami viszont talán éppen a személynév eredeti képzőelemét érinthette, nyilván

a képzős jelleg (sőt talán a személynévi jelleg) elhomályosulását követően. Meglehetősen szokatlan ugyanakkor, hogy a fenti példákban mindig az előtag névvégi *-a* hangjának (esetleg morfémájának) elmaradását okozta a módosulás. A típus megtalálható a jelenkori tájszavak körében is: a *szikisaláta ~ sziksaláta* szópár hátterében történeti síkon ugyancsak a kétnyíltszótagos tendencia által okozott változást, s ennek eredményeként az alakok váltakozását tételezhetjük fel.

5. A fonotaktikai szempontú vizsgálat végeztével azt is érdemes még megfigyelnünk, hogy néhány esetben a szinkrón variánsokat eredményező diakrón folyamatot, a kétnyíltszótagos tendenciát további hangváltozási folyamatok kísérték.

Hangátvetéssel járt együtt a magánhangzó kiesése például a *tohonya ~ tunyha* tájszavakban és talán a *Litaha* (1051: *Litaha,* Gy. 4: 133) > *Lihta* (1244: *Lihta,* Gy. 4: 133, Moson vm.) helynévben. Affrikációt regisztrálhatunk viszont az *Oroszi* (1420: *Orozy,* ComBars. 85) > *Orci* (1603: *Orszy,* ComBars. 85, Bars vm.) helynévben és a *bajuszos ~ bajcos* tájnyelvi variánsokban.

A *Bagota* (1232>360: *Bagotha,* KMHsz. 1: 43) > *Bakta* (1363/372: *Bakta*, KMHsz. 1: 43), *Regete* (1298: *Rygyta,* KMHsz. 1: 230) > *Rekte* (1303/329: *Rukthe*, KMHsz. 1: 230), *Paszuba* (esetleg *Pazuba*) (1245: *Pazuba,* TÓTH V. 2001: 229) > *Pozba* (1327/382: *Pozba,* TÓTH V. 2001: 229) helynevek mindegyikében azt tapasztalhatjuk, hogy a kétnyíltszótagos tendencia következtében egymás mellé kerülő obstruensek zöngéssége rendre harmonikusnak látszik (vö. FEHÉR 2009: 89). A hasonulások hátterében pedig az állhat — amire FEHÉR KRISZTINA is felhívja a figyelmünket —, hogy a zöngésség tekintetében kiegyenlített zörejhang-kombinációk egyfajta hangsorépítési mintaként a 12–13. századra tipikussá váltak, részben a csonkatövek terjedése, részben pedig éppen az itt tárgyalt kétnyíltszótagos tendencia révén (2009: 90).

6. Láthattuk tehát, hogy a kétnyíltszótagos tendencia vizsgálatában a fonológiai és fonotaktikai szempontok bevonása újabb ismeretekkel járul hozzá a változás tulajdonságainak megismeréséhez. A tendenciát befolyásoló okok közé sorolhatjuk az ősmagyar kori szótagszerkezetekhez való igazodást, valamint a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése következtében előállt mássalhangzó-kapcsolatokat érintő jólformáltsági kritériumokat is. Erre vonatkozóan néhány összegző, valamennyi altípust figyelembe vevő megfigyelést mindenképpen érdemes még tennünk.

6.1. Az egyes típusoknál jól érzékelhettük, hogy a legtöbb esetben az alapnyelvre rekonstruált és az ómagyar korig nagyrészt fennmaradó szótagszerkezetekhez való igazodást vélhetjük meghúzódni a kétnyíltszótagos tendencia működése mögött. Az uráli és a finnugor alapnyelvben is előforduló szótagszerkezetek (mint például a CVCCV és a VCCV) az ős- és az ómagyar korban is befolyásolhatták a hangtörténeti változásokat oly módon, hogy a beszélők igyekeztek az újonnan a magyar nyelvbe beáramló szavakat és neveket a számukra már ismert

és jólformált sémákhoz igazítani. Ez a fajta törekvés nem kivételes jelenség a magyar hangtörténetben: hasonló összefüggésekre hívta fel a figyelmet KENYHERCZ RÓBERT a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldásával kapcsolatosan is (2013: 202–203).

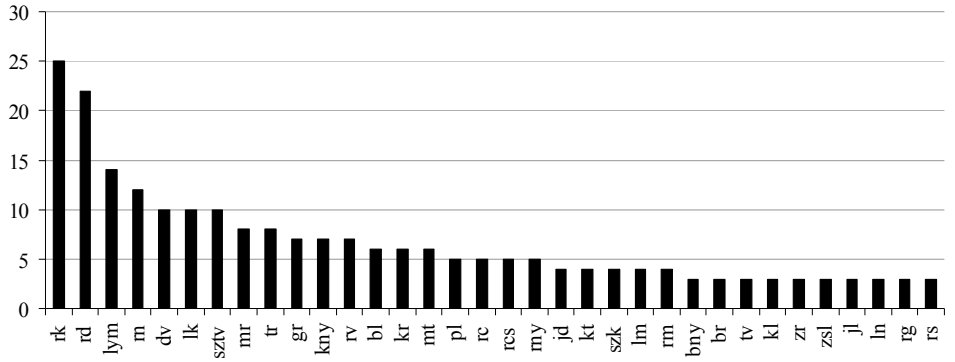
6.2. A kétnyíltszótagos tendencia működésének hátterében az alapnyelvből örökölt szótagszerkezetekhez igazodáson kívül további mozgatórugóként a magánhangzó kiesése után fellépő mássalhangzó-kapcsolatok jólformáltsági szintje ugyancsak meghúzódhat. Ezt azt jelenti, hogy ezek a sémák elősegíthetik és gátolhatják is a kétnyíltszótagos tendencia működését. Abban az esetben ugyanis, ha a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése olyan fonológiai helyzetet idézne elő, amely ellentmond a jólformáltsági kritériumoknak, a hangváltozás nem következik be. Az alábbiakban ezért azt mutatom be, hogy az általam vizsgált adatállományban a kétnyíltszótagos tendencia milyen szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatokat hozott létre. Erről az egyes típusoknál részben már ejtettem szót (elsősorban az egyes pozíciókban álló mássalhangzók típusait kiemelve), de itt összefoglaló jelleggel és magukra a kapcsolatokra koncentrálva tárgyalom a problémát.

A vizsgált korpuszban kialakuló mássalhangzó-kapcsolatokat a 2. ábrán látható táblázatban szemléltetem (a két lexikális elemcsoportot együtt kezelve). A táblázatban a vízszintes sor a mássalhangzó-kapcsolat első tagját jelzi, míg a függőleges oszlopban a második mássalhangzót láthatjuk. Az adataim között fellelhető kombinációkat + jellel jelöltem.

A 2. ábrán szerepeltetett táblázatban ugyanakkor csupán azt láthatjuk, hogy milyen mássalhangzó-kapcsolatok állhatnak elő (a vizsgált korpuszok alapján) a kétnyíltszótagos tendencia következtében. Azt azonban, hogy ezek a kapcsolatok milyen gyakoriak, az ábránk nem mutatja. Pedig ez a változás fonológiai mozgatórugói szempontjából véleményem szerint kulcskérdés. Ezért a 3. ábrán ezeket a gyakorisági viszonyokat érzékeltetem: a gyakoribb mássalhangzó-kapcsolatoktól haladok a ritkábbak felé, és a kettős kapcsolatok mellett a hármas torlódást is feltüntetem. Az ábra a három vagy annál több előfordulással szereplő kapcsolatokat tartalmazza.

	b	*p*	*d*	*t*	*k*	*g*	*gy*	*t*	*f*	*v*	*s*	*zs*	*sz*	*z*	*c*	*cs*	*m*	*n*	*ny*	*h*	*j*	*l*	*l*	*r*
b													+	+							+		+	+
p																								+
d	+									+	+										+			+
t		+	+		+						+		+				+	+			+		+	
k	+	+									+		+	+	+		+				+		+	+
g													+										+	+
gy																							+	+
ty									+															
f				+							+							+						+
v			+	+	+		+									+				+			+	+
s		+			+																			
zs																								
sz	+																							+
z					+	+																		+
c																		+						+
cs		+															+						+	+
m			+		+																	+	+	+
n	+		+	+	+								+			+	+						+	+
ny	+			+	+	+											+			+				+
h			+																+				+	
j		+	+																					
ly		+															+							
l	+	+		+	+	+	+	+				+				+			+		+			
r	+	+	+	+	+	+						+	+				+		+					

2. ábra. *A szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok típusai a vizsgált adatállományban*

3. ábra. *A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok gyakorisága*

Az ábrákból az tűnik ki, hogy bizonyos kapcsolódási típusok jellegzetes összefüggést mutatnak. A mássalhangzó-kapcsolatok első elemei felől megközelítve a 2. ábrán azt láthatjuk, hogy a zárhangok az affrikátákon kívül többnyire minden típussal képesek kapcsolatot alkotni, hiszen így láthatunk zárhang + zárhang (például *Abada > Abda, Kanyapota > Kanyapta, Nepokor > Napkor*), zárhang + réshang (például *Dobosza > Dobsza, Radovány > Radvány, Szepesi > Szepsi*), zárhang + nazális (például *Lubenyik > Lubnyik, Babonya > Babnya, Redemec > Redmec; tekenős ~ teknős, gabona ~ gabna*), illetve zárhang + likvida kapcsolatokat (például *Pokorágy > Pokrágy, Mikola > Mikla, Abara > Abra; kukorica ~ kukrica, égeres ~ égres, kaparás ~ koprás, gépelés ~ géplés*) egyaránt (az összes mássalhangzó-kapcsolat 34%-át teszik ki a zárhangot első elemként tartalmazó struktúrák).

A réshangok (8%), az affrikáták (3%) és a nazálisok (9%) ritkán vesznek részt a mássalhangzó-kapcsolatokban úgy, hogy azok első elemeiként álljanak, de néhány példát erre a jelenségre is említhetünk (például *Paszuba > Pozba, Mehenye > Mehnye; Mocsonok > Mocsnok, Mocsol(y)a > Mocsl(y)a; Németi > Nemti, Kamonya > Kamnya, Szemere > Szemre; hasidék ~ hasdék, fesziget ~ feszget, tézsola ~ tézsla, kazalos ~ kazlas*).

A likvidák esetében viszont igen feltűnő kapcsolódási gyakoriságot tapasztalhatunk: a szó belsejében a tendencia következtében létrejövő mássalhangzó-kapcsolatok 46%-ában az első elem likvida. Az *r* és az *l* szinte minden típussal alkot kapcsolatot: pl. a *Terebes > Terbes, Haradiscsa > Hardicsa, Geregye > Gergyefő, Sarakad > Sarkad, cserepes ~ cserpes, szereda ~ szerda,* illetve a *Szeline > Szelne, Holoboka > Holboka, Palugya* > Kis*palgya, Dalumár > Dalmár, halavány ~ halvány* variációk jelzik ezt a kapcsolattípust. Feltűnő viszont a likvida + likvida típusú mássalhangzó-kapcsolat alapvető hiánya (alig 1%-ot tesz ki ez a kapcsolat a 46%-ból).

Ha a szonoráns és obstruens szembenállások felől közelítjük meg az ábrázolt kapcsolatokat, akkor azt láthatjuk, hogy az obstruens hangok más obstruensekkel

és szonoránsokkal nagyjából azonos arányban kapcsolódnak, csakúgy, mint a szonoránsok az obstruensekkel, azonban a szonoráns + szonoráns kapcsolatok lényegesen ritkábbnak mutatkoznak. Ez pedig együttesen azt is jelzi, hogy a kétnyíltszótagos tendencia következtében a legritkábban szonoráns mássalhangzók közül esett ki a második nyílt szótag magánhangzója.[2] Ez talán összefüggésben állhat a szonoritási hierarchiával, minthogy a szonoritás a szótagmag felé nő, s onnan kifelé haladva csökken (TÖRKENCZY 1994: 377–378), s a két szonoráns elem között lévő magánhangzó ebben az értelemben optimálisabb szonoritási mintázatot mutat, mint a másik három esetben. A mai magyar nyelvre jellemző, hogy a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokra a legtöbb adatot olyan kombinációkban találhatjuk meg, ahol a kapcsolatot alkotó mássalhangzók között szonoritási különbség van. Ez egy olyan szótagillesztési mintázat feltételezésével magyarázható, amely kizárja, vagy legalábbis hátrányosnak ítéli az azonos szonoritású kapcsolatokat (TÖRKENCZY 1994: 365). Ugyanez a szonoritási hierarchia húzódik meg amögött is, amit a fentiekben láttunk, hogy tudniillik likvida + likvida kapcsolatokkal csak igen elvétve találkozunk a vizsgált jelenség kapcsán.

7. A kétnyíltszótagos tendencia bemutatásakor utolsó fontos körülményként a kieső magánhangzók minőségére kell a figyelmünket fordítani. A kétnyíltszótagos tendencia hatáskörébe bekerülő (azaz az annak folytán kieső) magánhangzókat a magyar nyelvtörténetben többen is vizsgálták. Ahogyan azt a tudománytörténeti összefoglalásban jeleztem, egyik írásában HORGER ANTAL úgy foglalt állást, hogy a kieső vokális felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzó lehet (1911: 47–48). BÁRCZI GÉZA valamennyi rövid magánhangzó kiesését lehetségesnek gondolta, de közülük kiemelkedően gyakorinak minősítette a felső (az ő szóhasználatával: magas) és a középső nyelvállású magánhangzók elmaradását (1958: 78). Mivel vizsgálataikat mindketten főként ómagyar kori közszói példákra alapozták, érdemes a kitágított forrásanyag fényében ezt a kérdést is újravizsgálnunk.

A kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett magánhangzók eloszlását a két elemzett korpuszban — a gyakorisági viszonyaik szerinti elrendezésben — a 4. ábra mutatja (az előfordulások abszolút értékét és a teljes korpuszban mérhető százalékos arányát is megadva).

A korabeli helyesírási szokások alapján egyes jelölési formák pontos hangértékét nem tudjuk egyértelműen meghatározni. Ezekre a kettősségekre a táblázatban is utalok, mégpedig variánsos olvasati (hangértékbeli) lehetőségeket feltüntetve: *u-o* (pl. *Hu/o/ru/osó, Áru/oki*), *ü-ö* (pl. *Pétü/öri*), *i-ë* (pl. *Ki/ërcsi/ëmény*), *o-a* (pl. *Lito/ava*). Ezt a megoldást (azaz az olvasati bizonytalanság jelzését, ami egyébként valós kiejtésbeli variánsokra is utalhat akár) ugyanis még mindig meg-

[2] Ebben a kérdésben persze akkor juthatnánk megnyugtató módon eredményre, ha azokat a lexikális elemeket is vizsgálnánk, amelyeket végső soron nem érintette a tendencia, vagyis amelyekből a nyíltszótagos szerkezet ellenére sem esett ki a magánhangzó.

nyugtatóbbnak találtam, mint az adatok határozott besorolását a nyíltabb vagy zártabb, máskor pedig a labiális vagy illabiális olvasatú adatok közé.

magánhangzó	ómagyar kori helynév		mai tájnyelvi szó	
e–ë	79	21%	39	10,5%
o	42	11%	35	9,5%
a–ȧ	36	10%	32	9%
u–o	41	11%	—	
i	10	3%	13	3,5%
ü–ö	13	3,5%	—	
o–a	12	3%	—	
i–ë	8	2%	—	
u	1	0,5%	7	2%
ö	—		2	0,5%

4. ábra. *A kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett magánhangzók típusai*

Az azonban a jobb elemezhetőség érdekében célszerű a nyelvállásfokok szerint rendezve is bemutatni. Ezáltal ugyanis pontosabban szembesíthetjük az adatainkat a szakirodalomban olvasható megállapításokkal. Az 5. ábrán az összevonások után előállt számarányokat láthatjuk.

nyelvállásfok	ómagyar kori helynév		mai tájnyelvi szó		összesen	
felső	11	3%	19	5%	30	8%
felső/középső	62	17%	—		62	17%
középső	42	11,5%	38	10%	80	21,5%
középső/alsó	91	25%	39	10,5%	130	35,5%
alsó	36	9,5%	32	8,5%	68	18%

5. ábra. *A kétnyíltszótagos tendencia következtében kiesett magánhangzók nyelvállásfok szerinti gyakorisági eloszlása*

A táblázatok értelmezéséhez egy módszertani megjegyzést előre kell bocsátanunk. Az ómagyar kori helynevek elemzésekor bizonyos esetekben — a fentebb jelzett okok miatt — a felső és a középső, illetőleg a középső és az alsó nyelvállású magánhangzók elkülönítésekor olykor problémába ütközünk.

Adataim között nem egy olyan található, amelyben a kieső magánhangzó minőségét a korabeli helyesírás következetlenségeiből adódóan felső vagy középső nyelvállású hangként egyaránt meghatározhatjuk. A bizonytalanul megítélhető alakok csoportjába többek között az *Alekszandertelü/öke* (1327: *Alexandertelu-ke,* ComSzat. 146) > *Alekszandertelke* (1350: *Alexandertelke,* ComSzat. 146, Szatmár vm.); *Petü/öri* (1278: *Petury,* KMHsz. 1: 224) > *Petri (*1291-94: *Petri,* KMHsz. 1: 224, Bihar vm.), *Szepü/ösi* (1267: *Scepusy,* KMHsz. 1: 262) > *Szep-si* (1317: *Scipsi,* KMHsz. 1: 262, Abaúj vm.); *Áru/oki* (1326: *Aruky,* KMHsz. 1:

36) > *Árki* (1335: *Árky,* KMHsz. 1: 36, Arad vm.); *Huru/osó* (1316: *Huruso,* KMHsz. 1: 113) > *Hursó* (1323: *Hwrso,* KMHsz. 1: 113, Bars vm.), *Babu/onya* (1268: *Babuna,* Gy. 3: 405) > *Babnya* (1326/326: *Babna,* Gy. 3: 405, Komárom vm.), *Bogu/ota* (1131 k. *Boguta,* TÓTH V. 2001: 22–23) > *Bakta* (1272/419: *Bakta,* TÓTH V. 2001: 22–23, Abaúj vm.); *Nimi/ëti* (1389: *Nymiti,* Cs. 5: 115) > *Nemti* (1429: *Nemthy,* Cs. 5: 115, Hunyad vm.); *Regi/ëte* (1298: *Rygyta,* KMHsz. 1: 230) > *Rekte* (1303/329: *Rukthe,* KMHsz. 1: 230, Abaúj vm.) helyneveket sorolhatjuk.

Más esetekben a középső és alsó tartományban szembesülünk ugyanezzel a nehézséggel. Ezt a jelenséget láthatjuk például a *Bago/ata* (1274/418: *Bagata,* Gy. 3: 68) > *Bakta* (1275: *Bokta,* Gy. 3: 68, Heves vm.), *Kanyapo/ata* (1298: *Kanapota,* KMHsz. 1: 143) > *Kanyapta* (1323/390: *Kanapta,* KMHsz. 1: 143, Abaúj vm.) helynevekben. Az ilyen kettősségek miatt vezettem be a bizonytalan olvasatra utaló sorokat is a fenti táblázatokban. Úgy látom azonban, hogy még ezekkel a bizonytalansági tényezőkkel együtt is kitapinthatunk bizonyos tendenciákat.

Feltűnik például a fenti táblázatból, hogy a biztosan felső nyelvállású magánhangzók kiesését regisztrálhatjuk a legkisebb arányban. Erre idézhetjük példaként az *i* elmaradását mutató *Bunyila* (1416: *Bwnylla,* Cs. 5: 81) > *Bonyla* (1504: *Bonyla,* Cs. 5: 81, Hunyad vm.); *Gorica* (1501: *Gorycza,* ComZag. 2: 7) > *Gorca* (1327: *Gorcha,* ComZag. 2: 7, Zágráb vm.), *Kurice* (1075/+124/+217: *Curice,* KMHsz. 1: 168) > *Kurca* (1332: *Kurcha,* KMHsz. 1: 168, Csongrád vm.), *Lestina* (1235/70: *Lesthyna,* ComArv. 26) > *Lestna* (1325: *Lesthna,* ComArv. 26, Árva vm.), *Tuhinye* (1243: *Thuhyne,* FN. 197) > *Tohnya* (1468: *Thohnya,* FN. 197, Trencsén vm.) ómagyar kori helyneveket, illetőleg az *u, i* elmaradására utaló *bajuszos ~ bajcos, fityula ~ fityla; malina ~ málna, csiripel ~ csirpöl, hasidék ~ hasdék, fesziget ~ feszget* tájnyelvi variánsokat. A felső/középső tartományba eső, tehát a nyelvállásfokukat tekintve bizonytalanul megítélhető magánhangzók kiesésére az előzőekben bőven idéztem példákat.

Az egyértelműen középső nyelvállású magánhangzók kiesésével még nagyobb arányban találkozhatunk, s az összes magánhangzó közül az *o* például a második leggyakoribb kieső hangként regisztrálható. Az adatok szerint *o* hangjukat vesztették el a kétnyíltszótagos tendencia következtében az *Ároki* (1332–7/PR.: *Aroky,* Gy. 2: 346) > *Árki* (1332–7/PR.: *Archi,* Gy. 2: 346, Fejér vm.), *Monyorós* (1391: *Monyoros,* Cs. 5: 887) > *Monyrós* (1393: *Monyros,* Cs.5: 887, Küküllő vm.), *Oroszi* (1420: *Orozy,* ComBars. 85) > *Orci* (1603: *Orszy,* ComBars. 85, Bars vm.); *Doboka* (1279: *Doboka,* Gy. 2: 66–67) > *Dobka* (1332-5/Pp.Reg: *Dobka,* Gy. 2: 66–67, Doboka vm.), *Nepocor* ([1090 k.]/227/250/611/XIX. sz.: *Nepocor,* NÉMETH 1997: 141) > *Napkor* (1312: *Napkur,* NÉMETH 1997: 141, Szabolcs vm.); *Borzova* (1436: *Borzova,* NÉMETH 2008: 35) > *Borzva* (1436: *Borzwa,* NÉMETH 2008: 35, Szatmár vm.), *Holoboka* (1347: *Holoboka,* FN. 124) > *Holboka* (1363: *Holboka,* FN. 124, Trencsén vm.), *Kamonya* (1358: *Ka-*

monya, ComZemp. 80) > *Kamnya* (1358: *Komnya,* ComZemp. 80, Zemplén vm.) helynevek. Hasonló változás húzódhat meg továbbá a *zabola ~ zabla, gabona ~ gabna, lúgozás ~ lúgzás, sehova ~ suhva, majoros ~ majros, imola ~ imla, tohonya ~ tunyha, topolya ~ toplya, borona ~ borna, koronabék ~ kornabék, zsírozó ~ zsírzó, mázoló ~ mázló* tájnyelvi variánsok létrejöttének hátterében is.

A középső/alsó tartománynál — amely a legnagyobb számú példát foglalja magába — kell szólnunk az *o–a* mellett az *ë–e* ügyéről is. Az *ë–e* hang kiesését mutató adatok ugyanis mindkét elemcsoportban túlsúlyban vannak. Az adatok némelyikében etimológiai alapon jó esélyekkel számolhatunk inkább középső nyelvállású *ë* magánhangzóval, s nem alsó nyelvállású *e*-vel (a *telek* esetében — tekintve, hogy egy elsődleges *telik*-ből alakulhatott — ezt például nagy valószínűséggel feltételezhetjük; vö. JAKAB 1957: 85), másutt e kérdésben nehezebb lenne döntésre jutni. És minthogy a helynévi adatoknál a lejegyzésekből nem tudhatjuk pontosan, hogy *e* vagy *ë* hangok estek-e ki a kétnyíltszótagos tendencia következtében, célszerűnek láttam ezt is variációs formában jelölni a táblázatban. A tájszavak esetében is ezt a megoldást alkalmaztam, mivel az egyes nyelvjárási formák a kérdéses helyen gyakran eltérő nyelvállásfokú magánhangzókat tartalmaznak. Az *ë* vagy *e* hang elmaradását feltételezhetjük például a *Berekenyes* (1348: *Berekenes,* Cs. 5: 334) > *Berkenyes* (1459: *Berkenes,* Cs. 5: 334, Kolozs vm.), *Egered* (1284: *Egered,* Cs. 3: 606) > *Egred* (1353: *Egred,* Cs. 3: 606, Sopron vm.), *Kápolnáskerecsen* (1351: *Kapulnaskerechun,* Cs. 3: 69) > *Kercsen* (1270: *Kerchen,* Cs. 3: 69, Zala vm.), *Szeredahely* (1342: *Zeredahel,* Cs. 2: 528) > *Szerdahely* (1395: *Zerdahel,* Cs. 2: 528, Baranya vm.); *Gerede* (1308: *Gurede,* KMHsz. 1: 112) > *Gerde* (1332-5/PR.: *Gerde,* KMHsz. 1: 112, Baranya vm.), *Szemere* (1243: *Scemere,* ComAbTorn. 83) > *Szemre* (1327: *Zemre,* ComAbTorn. 83, Abaúj vm.); *Gerecseny* (1305>372: *Gerechen,* KMHsz. 1: 114) > *Görcsöny* (1332-5/PR: *Guerchen,* KMHsz. 1: 114, Baranya vm.), *Redemec* (1277: *Redemech,* ComZemp. 156) > *Redmec* (1321/323: *Redmuch,* ComZemp. Zemplén vm.) helynevekben, illetőleg a *cibere ~ cibre, égeres ~ égres, fedeles ~ figyles, berekenye ~ bereknye, tekenő ~ teknyő, gépelés ~ géplés, szereda ~ szerda*, *csörege ~ csörge, derekas ~ derkas, cserepes ~ cserpes, gezemice ~ gezmece* tájnyelvi szavakban.

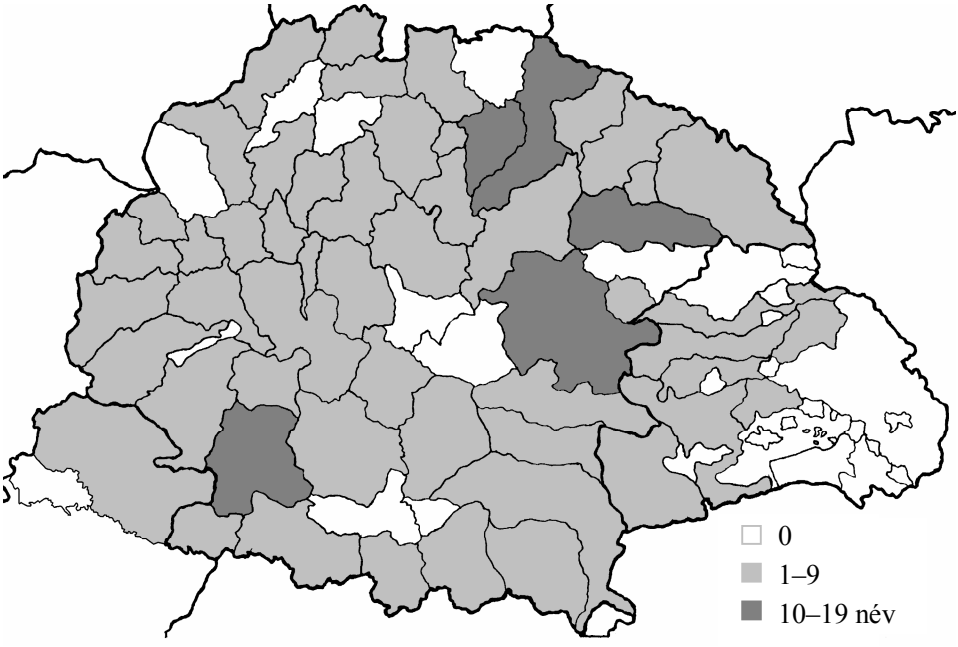
A táblázatból egyértelműen kitűnik végül az is, hogy szép számmal akadnak olyan példáink is, amelyekben alsó nyelvállású magánhangzók estek ki a tendencia működése során. Nagy valószínűséggel az *a* hang kiesését láthatjuk az *Abada* (1260/270: *Abada,* HA. 2: 75) > *Abda* ([1235–70]/353>410: *Abda,* HA. 2: 78, Győr vm.), *Kamanya* (1234: *Camana,* ComZemp. 80) > *Kamnya* (1358: *Komnya,* ComZemp. 80, Zemplén vm.); *Pagarács* (1311: *Pagarach,* ComVer. 146) > *Pagrács* (1313: *Pagrach,* ComVer. 146, Verőce vm.); *Bácsafalva* (1468: *Bachafalva,* Cs. 5: 70) > *Bácsfalva* (1505: *Bachfalva,* Cs. 5: 70, Hunyad vm.), *Dajalaka* (1508: *Doyalaka,* RÁCZ A. 2007: 84) > *Dajlaka* (1598: *Doylaka,* RÁCZ A.

2007: 84, Bihar vm.) helynevekben és a *kabala ~ kabla, pacakos ~ packas, lúdarázs ~ ludrás, kajacsos ~ kajcsos, hajadon ~ hajdon, fikanyos ~ fiknyos, langali ~ langli, fonatos ~ fontos, macatos ~ mosztos* tájnyelvi lexémákban.

Mindezek az arányok pedig azt mutatják, hogy a HORGER ANTAL által megfogalmazott kijelentést feltétlenül módosítanunk kell, sőt még BÁRCZI GÉZA vélekedése is pontosításra szorul, mivel a középső és alsó tartományban lévő magánhangzók kiesését is meglehetősen gyakran idézte elő mindkét szócsoportban a kétnyíltszótagos tendencia. Az a megállapításuk azonban, hogy a változás a rövid magánhangzókat érinti — egy-két esetleges kivételtől eltekintve (vö. pl. talán *kaláha* > *kolha*) — helytállónak bizonyult.

8. A fonológiai sajátosságok mellett a kétnyíltszótagos tendencia esetleges területi jellegzetességei ugyancsak figyelmet érdemelnek: ezeket a két korpusz sajátosságaihoz (elemszámához) igazodva külön térképeken ábrázolom.

8.1. Az ómagyar kori helynévi adatok (545 a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába bekerült helynév) térképes ábrázolásakor — a már korábban említett adatkezelési elvek miatt — fontosnak láttam e helyütt is elkülöníteni az utótagjukként köszói elemet tartalmazó kétrészes névformákat. A kétnyíltszótagos tendencia által érintett egyrészes neveket, illetve azokat a kétrészes elnevezéseket, amelyekben nem a földrajzi köznévi utótag módosult a változásnak köszönhetően a következő térképen ábrázolom (6. ábra).

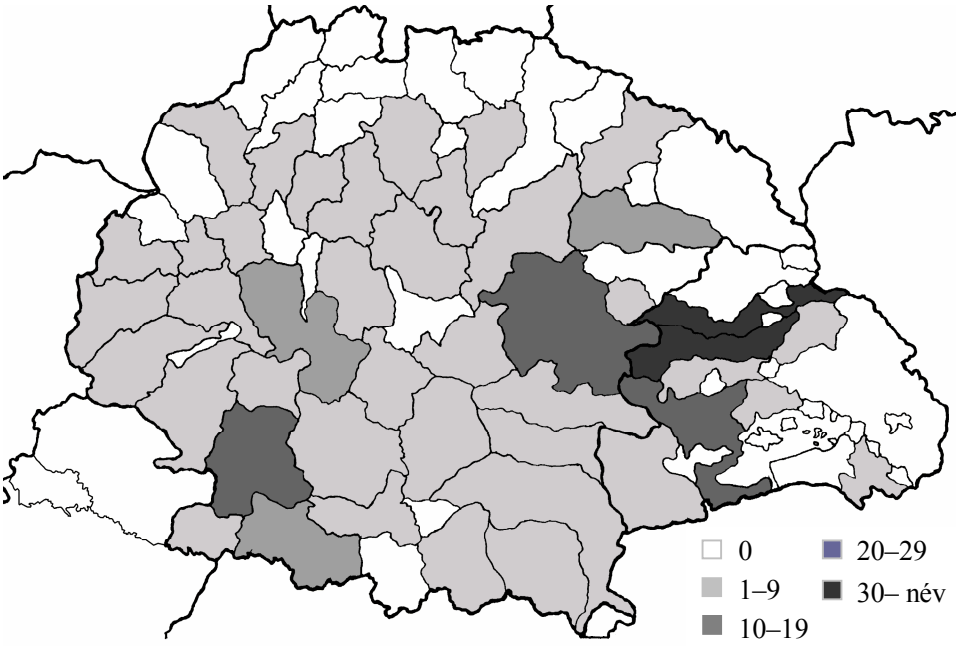

6. ábra. *A kétnyíltszótagos tendencia által érintett ómagyar kori helynevek*

Minthogy a jelenséget nagy számú ómagyar kori helynévi adat illusztrálja, ez a körülmény lehetőséget biztosít számunkra arra, hogy a térképeken gyakorisági viszonyokat is ábrázolhassunk. A szürke különféle árnyalataival jelöltem ezeket a relációkat, a fehéren maradt területek pedig azt jelzik, hogy onnan nincsenek az ómagyar korból származó adataim.

A kétnyíltszótagos tendencia által érintett helynévi adatokkal lényegében a Kárpát-medence egész területén találkozhatunk, fehér foltok csak egy-egy régióban mutatkoznak. Nagy számú adat idézhető a Dunántúlról Baranya megyéből, a Dunától keletre pedig több egybefüggő területről is: Szatmár, valamint Abaúj és Zemplén vármegyékből. A nyelvföldrajzi információk értékelésekor azonban feltétlenül számolnunk kell két tényező további hatásával is: egyrészt az okleveles adatok fennmaradásának területi különbségeivel, valamint a vármegyék között bizonyosan fennálló névsűrűségi eltérésekkel is. A tendenciákat ugyanakkor a térképek jobbára megbízhatóan jelezhetik.

Az olyan elnevezések területi jellemzőit, amelyeknek a köszói utótagját érintette a változási folyamat (tehát a *-teleke* > *-telke, -ároka* > *-árka, -monostora* > *-monostra* típusú változásokat) az alábbi térképen mutatom be.

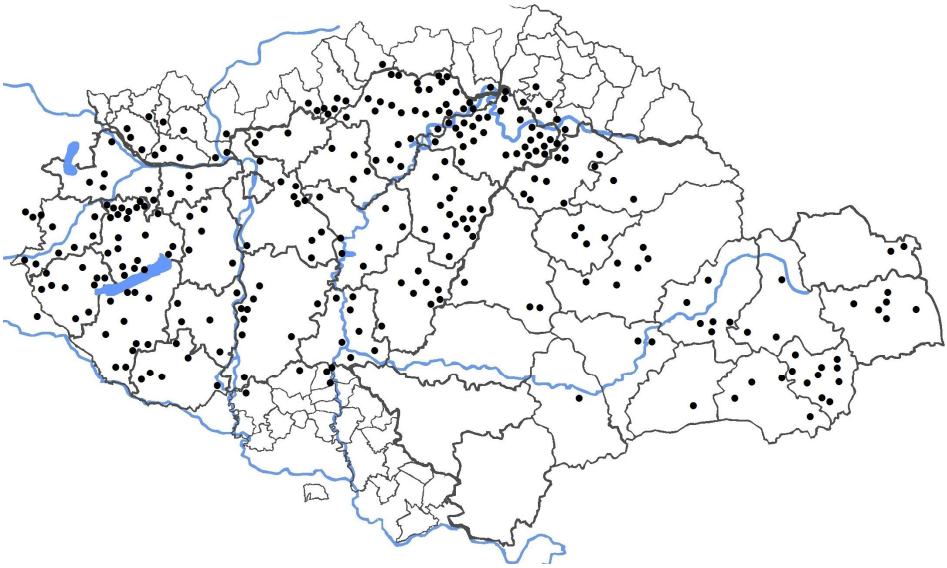

7. ábra. *A helynevek köszói utótagjában bekövetkező változás területi jellemzői*

A kétnyíltszótagos tendencia a kétrészes nevek földrajzi köznévi utótagjaira (főleg egyes lexémákat érintően) igen nagy mértékben hatott. A legtöbb példát erre a jelenségre Doboka és Kolozs megyékből találjuk, de jelentősnek mutatkozik még a változás Bihar, Erdélyi Fehér és Baranya vármegyékben is. Ennek a hátte-

rében azonban nem hangtörténeti okok húzódnak. Az itt ábrázolt helynevek legnagyobb hányadát ugyanis azok az adatok adják, amelyekben a *teleke* > *telke* változást regisztrálhatjuk. Ez a földrajzi köznév helynévformánsként Kolozs, Doboka és Erdélyi Fehér vármegyékben kiemelkedő gyakorisággal fordult elő az ómagyar korban, ezzel magyarázható tehát, hogy ezekről a területekről nagyobb számú adattal rendelkezünk, s ezzel együtt a tendencia is produktívabbnak mutatkozik (a *telek* lexéma gyakoriságához és névföldrajzi jellemzőihez lásd BÁTORI 2015). Bizonyos területeken, például az északi vármegyékben, valamint a székely nyelvterületeken ezzel szemben nem akadtam az utótagot érintő kétnyíltszótagos tendencia nyomára. Ez azonban minden bizonnyal szintén nem hangtörténeti, hanem sokkal inkább névtörténeti okokkal állhat összefüggésben.

8.2. A kétnyíltszótagos tendenciát illusztráló jelenkori tájszavak (100 variáns) területi elhelyezkedését a következő térkép szemlélteti: az egyes adatokat e helyütt — a kisebb számú előfordulás okán — egy-egy szimbólummal jelöltem.

9. ábra. *A kétnyíltszótagos tendencia által érintett jelenkori tájnyelvi elemek területi elhelyezkedése*

A szakirodalom úgy tartja, hogy a kétnyíltszótagos tendencia többnyire az egész nyelvterületen produktívnak mutatkozik, azonban a nyelvjárások között kisebb eltéréseket fedezhetünk fel: nyugaton és délnyugaton némiképp gyakoribbnak látszik, míg a keleti nyelvjárási régiókban ritkább ez a jelenség (FODOR 2001: 337–338). A jelenkori nyelvjárási lexémákra épülő vizsgálataim azt jelzik, hogy a kétnyíltszótagos tendencia által módosított lexémák nagyjából lefedik a magyar nyelvterületet, némi sűrűsödést láthatunk ugyan az északkeleti és a nyugati területeken, de feltűnő gócterületek nemigen mutathatók ki. Sokkal inkább

hiányokat láthatunk, főként a délvidéki megyékben, illetve egyes keleti régiókban. Moldvában és a székely területeken ugyancsak előfordul ez a jelenség. Mindezek a körülmények ugyanakkor e szócsoport kapcsán a feldolgozott források módszertani sajátosságaival (például a tájszótárak területi viszonyaival, a gyűjtőpontok sűrűségével is összefüggést mutathatnak). Az azonban feltétlenül jól megmutatkozik, hogy a jelenség az egész magyar nyelvterületen lényegében mindmáig produktív.

9. Ez a gondolat pedig már át is vezet minket az utolsó kérdéskörhöz: érdemes ugyanis végezetül a kétnyíltszótagos tendencia időbeli viszonyaira is figyelemmel lennünk. A kronológiai sajátosságokkal kapcsolatban HORGER ANTAL és BÁRCZI GÉZA tettek a korábbi szakirodalomban megfigyeléseket. HORGER ANTAL a jelenség kezdetét a 12. században határozta meg, ennek megállapításához — mint ahogyan a tudománytörténeti összefoglalásban jeleztem — az oklevelek és a szövegemlékek biztosították számára a forrásanyagot. A kétnyíltszótagos tendenciát lezárult folyamatnak tekintette, erre vonatkozóan a jövevényelemek vallomásaira támaszkodott, s a német, latin, szláv, román és olasz lexémák tanulságai alapján úgy vélte, hogy a változási folyamat a 15. században megszűnt (HORGER 1911: 46). BÁRCZI GÉZA ellenben arra mutatott rá, hogy a tendencia a 12–14. században érhette el a csúcspontját, de ennél korábban és később is aktív lehetett (1958: 78–79). Ő tehát jelentősen lazított a HORGER által megadott szigorú időkereteken.

Az ómagyar kori helynevekből és jelenkori tájszavakból álló korpuszom adatai azt jelzik, hogy a változásra utaló nyomokat már az igen korai datálású okleveleink helynevei között is fellelhetjük. A *Pereked* (+1075/+158/403/PR.: *Perecud,* KMHsz. 1: 221) > *Perked* (+1015/+158//XV.: *Perkud,* KMHsz. 1: 221) Baranya megyei helynévben megfigyelhető módosulást azonban éppen kronológiai tekintetben nem értékelhetjük megnyugtató módon, mivel az adat hamis és másolt oklevélben maradt ránk. Az első biztos adatokkal ezért csupán a későbbi évszázadokban találkozunk. A 13. századból már viszonylag nagy számban idézhetünk adatokat, de a nagyarányú felszaporodásuk a 14. században mutatkozik meg. Ez a gyarapodás természetesen kapcsolatban állhat az írott források számának növekedésével is, sőt elsősorban éppen ezt tükrözheti.

A 13. században érintette a kétnyíltszótagos tendencia többek között a *Szolga*győr (1222: *Zuluga Geur,* Gy. 4: 383–384) > *Szolga*győr (1223: *Sculgageur,* Gy. 4. 383–384, Nyitra vm.), *Zsitova* (1247: *Sitoua,* Gy. 4: 326) > *Zsitva* (1274: *Sytthwa,* Gy. 4: 326, Nyitra vm.), *Radovány* (1267: *Rodowan*, Gy. 3: 449) > *Radvány* (1297: *Roduan,* Gy. 3: 449, Komárom vm.), *Homoki* (1274: *Humuky,* Cs. 3: 611) > *Homki* (1281: *Honky,* Cs. 3: 611., Sopron vm.) és a *Beremen* (1281: *Beremen,* KMHsz. 1: 54) > *Bermen* (1296: *Bermen,* KMHsz. 1: 54, Baranya vm.) helyneveket.

A változás valamikor a 13. és 14. század között mehetett végbe az *Abara* (1221: *Abara,* ComZemp. 135) > *Abra* (1300: *Abra,* ComZemp. 135, Zemplén vm.), *Egered* (1284: *Egered,* Cs. 3: 606) > *Egred* (1353: *Egred,* Cs. 3: 606, Sopron vm.), *Gyéresteleke* (1292: *Gerusteleke,* Cs. 5: 707) > *Gyérestelke* (1338: *Gerestelke,* Cs. 5: 707, Torda vm.) stb. helynevekben.

A kétnyíltszótagos tendencia 14. századi produktivitását mutatják az *Alekszanderteleke* (1327: *Alexanderteluke,* ComSzat. 146) > *Alekszandertelke* (1350: *Alexandertelke,* ComSzat. 146, Szatmár vm.), *Ároki* (1326: *Aruky,* KMHsz. 1: 36) > *Árki* (1335: *Árky,* KMHsz. 1: 36, Arad vm.), *Holoboka* (1347: *Holoboka,* FN. 124) > *Holboka* (1363: *Holboka,* FN. 124, Trencsén vm.), *Hurusó* (1316: *Huruso,* KMHsz. 1: 113) > *Hursó* (1323: *Hwrso,* KMHsz. 1: 113, Bars vm.), *Kamonya* (1358: *Kamonya,* ComZemp. 80) > *Kamnya* (1358: *Komnya,* ComZemp. 80, Zemplén vm.), *Monyorós* (1391: *Monyoros,* Cs. 5: 887) > *Monyrós* (1393: *Monyros,* Cs.5: 887, Küküllő vm.), *Vojada* (1320: *Bojada,* ComZemp. 201) > *Vajda* (1329: *Woyda,* ComZemp. 201, Zemplén vm.), *Gálospéteri* (1321: *Galuspetury,* NÉMETH 2008: 90) > *Gálospetri* (1322/323: *Galuspetri,* NÉMETH 2008: 90, Szatmár vm.) névformák.

A *Koppánymonostora* (1394: *Koppanmonostora,* Cs. 3: 505) > *Koppánymonostra* (1420: *Koppanmonostra,* Cs. 3: 505, Komárom vm.), *Németi* (1389: *Nymiti,* Cs. 5: 115) > *Nemti* (1429: *Nemthy,* Cs. 5: 115, Hunyad vm.), *Jákóteleke* (1393: *Jakoteleke,* Cs 5: 362) > *Jákótelke* (1408: *Jakotelke,* Cs. 5: 362, Kolozs vm.) helynevekben a változás feltehetően a 14–15. század fordulóján realizálódott.

A kétnyíltszótagos tendencia 15. századi működése az Alsó*egeres* (1440: *Also Egeres,* Cs. 5: 700) > *Alsóegres* (1440: *Alsoegrus,* Cs. 5: 700, Torda vm.), *Balátafalva* (1424: *Balathafalua,* ComSzat. 7) > *Balotfalva* (1463: *Balothfalwa,* ComSzat. 7, Szatmár vm.), *Baksafalva* (1428: *Baxafalwa,* Cs. 2: 735) > *Baksfalva* (1428: *Baxfolwa,* Cs. 2: 735, Vas vm.), *Bereki* (1433: *Bereky,* Cs. 3: 600) > *Berki* (1433: *Berky,* Cs. 3: 600, Sopron vm.) adatokkal illusztrálható.

S idézhetünk végül a 15–16. században végbemenő változást alátámasztó adatokat is: *Bácsafalva* (1468: *Bachafalva,* Cs. 5: 70) > *Bácsfalva* (1505: *Bachfalva,* Cs. 5: 70, Hunyad vm.), *Bunyila* (1416: *Bwnylla,* Cs. 5: 81) > *Bonyla* (1504: *Bonyla,* Cs. 5: 81, Hunyad vm.), *Kupecsine* (1455: *Kupechyne,* ComZag. 1: 164) > *Kupcsina* (1500: *Kupchyna,* ComZag. 1: 164, Zágráb vm.), *Dalumár* (1484: *Dalwmar,* Cs. 5: 84) > *Dalmár* (1519: *Dalmar,* Cs. 5: 84, Hunyad vm.), *Tanyásteleke* (1429: *Thanyasteleke,* Cs. 5: 141) > *Tamástelke* (1507: *Thamasthelke,* Cs. 5: 141, Hunyad vm.). A 16. században következett be a változás a Bihar megyei *Dajalaka* (1508: *Doyalaka,* RÁCZ A. 2007: 84) > *Dajlaka* (1598: *Doylaka,* RÁCZ A. 2007: 84, Bihar vm.) településnévben.

A kétnyíltszótagos tendencia jelenkori produktivitásáról minden kétséget kizáróan tanúskodnak az élőnyelvi adatok (noha ezek között olyanok is lehetnek,

amelyekben a változás jóval régebbi időkben zajlott le), ezek ugyanis — mint a korábbiakban részletesen is láthattuk — a tendencia több típusára is meglehetősen nagy számban idézhetők. Ez pedig egyértelműen azt jelenti, hogy a kétnyíltszótagos tendencia a 15. századot követően sem szűnt meg, hanem tulajdonképpen mindmáig élő folyamatként működik.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1998. Hangváltozás — artikuláció — percepció. In: GÓSY MÁRIA. szerk. *Beszédkutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 231–240.

BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1999. Protoszótag. A finnugor alapnyelv szótagtípusai. In: KASSAI ILONA szerk. *Szótagfogalom — szótagrealizációk.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 11–51.

BALÁZS JÁNOS 1967a. Szinkrónia és diakrónia, változás és egyensúly a magyar nyelv rendszerében. *Nyelvtudományi Értekezések 58:* 70–74.

BALÁZS JÁNOS 1967b. A gazdaságosság a szótagképződésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5:* 7–39.

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.

BÁTORI ISTVÁN 2015. A *telek* mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások 53:* 95–106.

BERECZKI GÁBOR 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Budapest, Universitas Kiadó.

ComAbTorn. = NEHRING, KARL 1977. *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 7. München.

ComArv. = NEHRING, KARL 1976. *Comitatus Arvensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 5. München.

ComBars. = NEHRING, KARL 1975. *Comitatus Barsiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 4. München.

ComBer. = HELLER, GEORG 1983. *Comitatus Bereghiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 15. München.

ComMar. = HELLER, GEORG 1985. *Comitatus Marmarosiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 18. München.

ComSzat. = HELLER, GEORG 1981. *Comitatus Szathmariensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 14. München.

ComUg. = HELLER, GEORG 1955. *Comitatus Ugocsiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 18. München.

ComVer. = HELLER, GEORG 1976. *Comitatus Veroecensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 6. München.

ComZag. = HELLER, GEORG 1980. *Comitatus Zagrabiensis I–II.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 11/1–2. München.

ComZemp. = HELLER, GEORG 1981. *Comitatus Zempliniensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 13. München.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.

FEHÉR KRISZTINA 2009. Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk. *Nyelvelmélet és dialektológia.* Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 85–96.

FEHÉR KRISZTINA 2013. A huszadik század eleji újgrammatizmus és a nyelvi változások. *Magyar Nyelvőr 137:* 129–154.

FN. = FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Trencsén vármegye.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk. *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.

GOMBOCZ ZOLTÁN 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: GOMBOCZ ZOLTÁN, *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 73–128.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HA. 1–3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HORGER ANTAL 1911. *Egy ismeretlen magyar hangtörvény.* Nyelvészeti Füzetek 65. Budapest.
HORGER ANTAL 1913. Borjú, gyapjú, csalán. *Magyar Nyelv 9:* 111–116.
HORGER ANTAL 1942. Katona. *Magyar Nyelv 38:* 334–337.
HORGER ANTAL 1944. Est, este, eset. *Magyar Nyelv 40:* 264–269.
JAKAB LÁSZLÓ 1957. Telek. *Magyar Nyelvjárások 4:* 81–86.
KASSAI ILONA 1981. A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei. *Magyar Fonetikai Füzetek 8:* 63–85.
KASSAI ILONA 1998. *Fonetika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
KASSAI ILONA 1999. Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetében. In: KASSAI ILONA szerk. *Szótagfogalom — szótagrealizációk*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet. 113–119.
KATONA CSILLA 2016. A hangátvetés a magyarban. *Magyar Nyelvjárások 54:* 51–81.
KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
KUBINYI LÁSZLÓ 1958. Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. *Magyar Nyelv 54:* 213–232.
B. LŐRINCZY ÉVA 1979. *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
MÁTÉ JAKAB 1997. *Elméletek, irányzatok és módszerek I. A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza, Ethnica.
NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig.* A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.* Debrecen.
OLASZY GÁBOR 2007. *Mássalhangzó-kapcsolódások a magyar beszédben.* Budapest, Tinta Kiadó.
PAPP ISTVÁN 1963. Voltak-e sorvadó magánhangzók a nyelvünkben? In: BENKŐ LORÁND–(LIGETI LAJOS–PAIS DEZSŐ) szerk. *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.* Nyelvtudományi Értekezések 40. Budapest, Akadémiai Kiadó. 288–295.
PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

REBRUS PÉTER–TRÓN VIKTOR 2002. A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In: MALECZKI MÁRTA szerk. *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–63.

SIPTÁR PÉTER 1998. Hangtan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER szerk. *Új magyar nyelvtan.* Budapest, Osiris Kiadó. 293–390.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

TÖRKENCZY MIKLÓS 1994. A szótag. In: KIEFER FERENC szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 273–392.

ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ZELLIGER ERZSÉBET 1991. Az igetövek. In: BENKŐ LORÁND főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 41–59.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZŐKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.

36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. RÁCZ ANITA, *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* Debrecen, 2016. 307 lap.
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben.* Debrecen, 2016. 187 lap.
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* Debrecen, 2017. 169 lap.
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen, 2017. 219 lap.